

ISSN 2667-4432

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/juhis>

Journal of Universal History Studies

**Volume VII
Issue I
June 2024**

JOURNAL OF UNIVERSAL HISTORY STUDIES

JUHS indexed by: SCOPUS, TR Dizin, EBSCO, Index Islamicus, Scilit, General Impact Factor (GIF), Electronic Journals Library (EZB), German Union Catalogue of Serials (ZDB), Base Index, Initiative for Open Citations (I4OC)

JUHS is an international, peer-reviewed journal, published every six months and two issues per year (June and December).

e-mail: juhisjournal@gmail.com

Düzce-2024

Editor in Chief

Dr. Sabit DOKUYAN / Düzce University

Section Editors

History Section Editors

Dr. Aykut DALAK / Karabük University

Dr. Ceren PİLEVNELİ ÇUBUK / Katip Çelebi University

Dr. Dilara USLU / Şeyh Edebali University

Dr. Emre TEĞİN / Onsekiz Mart University

Dr. Mustafa KESKİN / Erciyes University (Emeritus)

Dr. Münewer Ebru ZEREN / Independent Researcher

Dr. Nagehan ELEMANA / Mersin University

Dr. Onur Sadık KARAKUŞ / Düzce University

Dr. Öner TOLAN / Ardahan University

Dr. Remzi KILIÇ / Erciyes University

Dr. Yavuz DELİBALTA / Kafkas University

Archaeology Section Editor

Dr. Ayça GERÇEK / Osmaniye Korkut Ata University

Dr. Fatma Aysel ILGIN / İstanbul University

Advisory Board

Dr. Ahmet TAŞGIN / Hacı Bayram Veli University

Dr. Enis ŞAHİN / Sakarya University

Dr. Haşim ERDOĞAN / Hacı Bektaş Veli University

Dr. Jamshid ROOSTA / Shahid Bahonar University of Kerman

Dr. Mustafa KESKİN / Erziyes University (Emeritus)

Editorial Board

Dr. Aleksandar KADIJEVIĆ / University of Belgrade

Dr. Alfina SİBGATULLİNA / Russian Academy of Sciences

Dr. Anar RAHİMOV / Khazar University

Dr. Andreas KÜLZER / Austrian Academy of Sciences

Dr. Aziz ALTI / Munzur University

Dr. Charles Brian Rose / University of Pennsylvania

Dr. Claudia Anamaria IOV / Universitatea Babeş Bolyai

Dr. Dmitry KOROBENİKOV / State University of New York Albany

Dr. Edith AMBROS / Universität Wien

Dr. Emanuel PLOPEANU / Ovidius University of Constanta

Dr. Emir FİLİPOVIĆ / University of Sarajevo

Dr. Emzar MAKARADZE / Batumi Shota Rustaveli State University

Journal of Universal History Studies

Dr. Ergün LAFLI / Dokuz Eylül University

Dr. Ersin MÜEZZİNOĞLU / Karabük University

Dr. Galina YEMELIANOVA / Soas University of London

Dr. George VLAHAKIS / Hellenic Open University

Dr. Halit ÇAL / Hacı Bayram Veli University

Dr. Haluk SELVİ / Sakarya University

Dr. Hava SELÇUK / Erciyes University

Dr. Hussein KASASBEH / Mutah University

Dr. Ilya YAKUBOVICH / Russian Academy of Sciences

Dr. Ivelin Angirov IVANOV / University of Veliko Tarnovo

Dr. Iver B. NEUMANN / Fridtjof Nansens Institutt

Dr. Jak Yakar / Tel Aviv University (Emeritus)

Dr. Jie LYU / Renmin University

Dr. Kaya Tuncer ÇAĞLAYAN / Ondokuz Mayıs University

Dr. Linda Jane Colley / Princeton University

Dr. Mansour AMİNİ / University of Science Malaysia

Dr. Mikail ACIPINAR / İzmir Katip Çelebi University

Dr. Mohammad Saleh BANI ISSA / Jadara University

Dr. Mohammed Ibrahim ABU EL-HAIJA / The World Islamic Sciences & Education University

Dr. Mohsen MORSALPOUR / Sistan and Baluchestan University

Journal of Universal History Studies

Dr. Muhidin MULALİC / International University of Sarajevo

Dr. Murat KARATAŞ / Abdullah Gül University

Dr. Nazim MUSTAFA / Presidential Library, Azerbaijan

Dr. Nurperi AYENGİN / Düzce University

Dr. Osman KÖSE / Police Academy, Türkiye

Dr. Ökkeş NARİNÇ / Namık Kemal University

Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ / İstanbul University

Dr. Reza Ekhtiari AMİRİ / University of Mazandaran

Dd. Serap FİSO / International University of Sarajevo

Dr. Stefano TAGLIA / The Oriental Institute of Prague, The Czech Republic

Dr. Stipica GRGİC / University of Zagreb

Dr. Süleyman ÖZBEK / Hacı Bayram Veli University

Dr. Ümit EKİN / Sakarya University

Dd. Wameedh Sarhan AL-RUBAYE / Irak Middle Technical University

Dr. Zugravu NELU / Universitatea Alexandru Ion Cuza din Iași

Layout Editor

Post Graduate Zülal IŞIK / Düzce University

Foreign Language Advisor

Mehmet GÜZEL / Teacher- Erciyes University

Editorial Secretariat

Dr. Neslihan ALTUNCUOĞLU / Erciyes University

Dr. Ahmet Coşkun TEKİN / Teacher- Independent Researcher

Proofreader

Dd. Büşre YÜKSEL EMEÇ / Teacher - Düzce University

Issue Referees

Dr. Abdullah Özdağ / Hacı Bektaş Veli University

Dr. Ali AHMETBEYOĞLU / İstanbul University

Dr. Aylin YILMAZ ŞAŞMAZ / Hacı Bayram Veli University

Dr. Emine DİKMEN ÇETİN / Ankara University

Dr. Ercüment YILDIRIM / Sütçü İmam University

Dr. Erkan İZNİK / Anadolu University

Dr. Gökçen KAPUSUZOĞLU / Karamanoğlu Mehmet Bey University

Dr. H. Hande DUYMUŞ FLORİOTİ / Pamukkale University

Dr. Hayrettin İhsan ERKOÇ / Onsekiz Mart University

Dr. Mehibe ŞAHBAZ / Çukurova University

Dr. Miklós KERESKES / İstanbul University

Dr. Nuray PAMUK ÖZTÜRK / Selçuk University

Dr. Nurlan NASIROV / Independent Researcher

Dr. Ömer Faruk BÖLÜKBAŞI / Marmara University

Dr. Öner TOLAN / Ardahan University

Dr. Selcen ÖZYURT ULUTAŞ / Uşak University

Dr. Serap ÖZKAN / Celal Bayar University

Dr. Serap TAŞTEKİN / Selçuk University

Dr. Şükri AKTAŞ / Turkish History Institution

Journal of Universal History Studies

Dr. Toroshan ÖZDAMAR / Sütçü İmam University

Dr. Tuba EFENDİOĞLU / Kırklareli University

Dr. Umut YOLSEVER / Independent Researcher

Dr. Yavuz DELİBALTA / Kafkas University

Dr. Yegane ÇAĞLAYAN / Muş Alparslan University

Dr. Zekiye TUNÇ / Sinop University

CONTENTS

Research Articles

1

Alman Mühendis Wilhelm Fischbach'ın Osmanlı Devleti'ndeki Madencilik Faaliyetleri

Mining Activities of German Engineer Wilhelm Fischbach in the Ottoman Empire

Togay Seçkin Birbudak

(1-29)

2

A Reformist Mongol Governor in China: Sayyid Ajall Shams al-Din Omar Bukhari (607-678 / 1211-1279)

Çin'de Reformist Bir Moğol Valisi: Seyyid Ecel Şemseddin Ömer Buharî (607-678 / 1211-1279)

Derya Coşkun

(30-42)

3

Karadeniz'in Kuzeyindeki Bozkırlarda İttifak Dengeleri: Peçenek, Bizans ve Rus İlişkilerinin Değerlendirilmesi (941-972)

Alliance Dynamics in the North Black Sea Steppes: Evaluation of Pecheneg, Byzantine and Russian Relations (941-972)

Hasan Aksoy

(43-58)

4

Foreign Royal Nobles in the Neo Assyrian Empire

Yeni Asur İmparatorluğu'nda Yabancı Kraliyet Soyluları

Koray Toptaş

(59-86)

5

Çin'de İşlevsel Bir Vergi Ürünü: Tang Hanedanı Döneminde Tuz Vergisi

A Functional Tax Product in China: Salt Tax During The Tang Dynasty

Gökçen Kapusuzoğlu

(87-98)

6

Orta Asya İlk Türk Devletlerinde Haberleşme Yöntemleri

Communication Methods in the First Turkish States of Central Asia

Mehmet Mandaloğlu

(99-119)

7

Kutsal Din Adamlığından Politik Temsilciliğe; Eskiçağ Yahudilerinin Bađ Kohenlik Müessesesinin
Dönüşümü

*From Sacred Priesthood to Political Representative; The Transformation of the Institution of the Jewish High
Priesthood in Ancient*

Okan Ađıl

(120-142)

Editörden

Kıymetli Okuyucular

Journal of Universal History Studies (JUHIS) Haziran sayısıyla karşınızdayız. Yeni sayımızda çeşitli konularda ve farklı dönemlere ait 7 bilimsel çalışmayı sizlere sunuyoruz. Bu çalışmaların içerisinde; eski çağlardan, yakın döneme kadar çeşitli zaman dilimlerini kapsayan makaleler yer almaktadır. Dergimizin yeni sayısının hazırlık aşamasında hem çalışmalarını dergimize yollayan yazarlarımıza hem de makale inceleme süreçlerine katkı sağlayarak derginin daha üst seviyelere çıkması için gayret gösteren değerli hakemlerimize ve editörlerimize çok teşekkür ediyoruz. Dergi olarak en büyük amacımız; her yeni sayıda kendimizi geliştirerek bilim dünyasına katkı sağlayacak çalışmaları sizlere ulaştırmaktır. Sonraki sayımız Aralık ayında yayınlanacaktır. Kıymetli tarihçiler ve araştırmacıların çalışmalarını bekliyoruz.

Diğer sayımızda görüşmek üzere, sağlıklı ve ilim dolu günler diliyorum...

Prof. Dr. Sabit DOKUYAN

Şef Editör

Haziran 2024/Düzce

From Editor

Dear Readers,

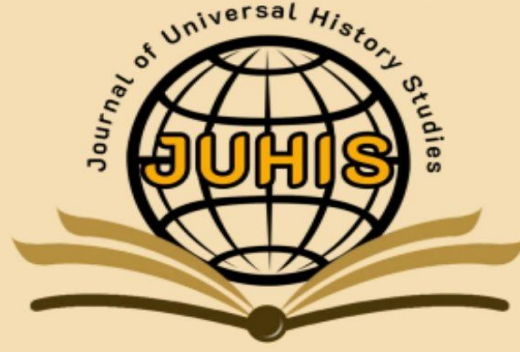
We are here with the June issue of our journal, Journal of Universal History Studies (JUHIS). In our new issue, we present 7 scientific studies on various subjects and from different periods. These studies include articles covering various time periods from ancient times to the recent period. We would like to thank both the authors who sent their works to our journal during the preparation phase of the new issue of our journal and our valuable referees and editors who strive to improve the journal by contributing to the article review processes. Our biggest goal as a journal; to develop ourselves in every new issue to contribute to the world of science. The next issue will be published in December. We expect the work of esteemed historians and researchers.

I wish you healthy and scientific days to see in our other issue...

Prof. Dr Sabit DOKUYAN

Editor in Chief

June 2024 /Düzce

Journal of Universal History Studies

**Alman Mühendis Wilhelm Fischbach'ın Osmanlı Devleti'ndeki Madencilik
Faaliyetleri¹**

Mining Activities of German Engineer Wilhelm Fischbach in the Ottoman Empire

Submission Type: Research Article

Received-Accepted: 31.10.2023 / 23.05.2024

pp. 1-29

Journal of Universal History Studies (JUHIS) • 7(1) • June • 2024 •

Togay Seçkin Birbudak

Gazi University, Department of History Education, Professor Dr., Ankara, Türkiye

Email: tsbirbudak@gazi.edu.tr

Orcid Number: 0000-0001-6750-1334

Cite: Birbudak, T. S. (2024). Alman Mühendis Wilhelm Fischbach'ın Osmanlı Devleti'ndeki Madencilik Faaliyetleri. *Journal of Universal History Studies*, 7(1), 1-29. <https://doi.org/10.38000/juhis.1383980>

¹ This article is analyzed by three reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor/ Bu makale üç hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir.

* In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed/ Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

* This work is licensed under a [Creative Commons BY-NC-SA 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) (Attribution-Non Commercial-Share Alike)

*There is no conflict of interest with any person/institution in the prepared article/ Hazırlanan makalede herhangi bir kişi/kurum ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Öz

İnsanlık tarihinin en eski devirlerinden itibaren madencilik faaliyeti devletlerin önemli stratejik kaynaklarından biri olmuştur. Osmanlı Devleti de kuruluşundan yıkılışına kadar geçen altı asırlık süreçte hüküm sürdüğü geniş coğrafyada farklı doğal maden kaynaklarından mevcut imkânlar çerçevesinde istifade etmiştir. Ancak teknik ilerlemelere bağlı olarak XIX. yüzyılda Dünya’da madencilik alanında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Avrupa’da modernleşen madencilik faaliyetlerinin Osmanlı topraklarında da uygulanabilmesi için birtakım temel düzenlemeler yapılması gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu kapsamda öncelikle devletin bürokratik yapılanmasında madencilik alanının kurumsallaşması ve kanuni zeminin oluşturulması üzerinde durulmuş, bu alana yönelik özel bir eğitim sisteminin olmayışı mühendis ihtiyacını beraberinde getirmiş ve yabancı uyruklu maden mühendisleri istihdam edilmeye başlanmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti hizmetine giren ilk yabancı mühendislerden olan Alman maden mühendisi Wilhelm Fischbach’ın faaliyetleri bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Devlet Arşivleri Başkanlığı bünyesinde bulunan arşiv belgeleri ile Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü arşivinde yer alan kayıtlar çalışmanın ana eksenini oluşturmaktadır. Yaklaşık yarım asır Osmanlı madenlerinde görev yapan W. Fischbach hem pek çok maden sahasında üretim ve inceleme süreçlerinin önemli bir parçası olmuş hem de raporlarıyla Osmanlı madencilik sektörüne dair görüşlerini dile getirmiştir. Bununla birlikte kendi icadı olarak ifade ettiği altın arama makinesi ile de denemelerde bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Madencilik, Mühendislik, Yabancı Uzmanlar, Wilhelm Fischbach.

Abstract

Since the earliest times of human history, mining has been one of states' most important strategic resources. The Ottoman Empire also benefited from different natural mineral resources within the framework of the existing opportunities in the vast geography it ruled in the six centuries from its establishment to its collapse. However, due to technical developments, there were significant developments in the world's mining field in the 19th century. For modern mining activities in Europe to be carried out in Ottoman lands, it became necessary to make some basic arrangements. In this context, the institutionalization of the mining field in the state's bureaucratic structure and the establishment of a legal basis were first emphasized. In addition, the lack of a particular education system for this field in the Ottoman Empire brought about the need for engineers, and foreign mining engineers were employed. The activities of the German mining engineer Wilhelm Fischbach, one of the first foreign engineers to enter the service of the Ottoman Empire in the second half of the 19th century, constitute the subject of this study. The archival documents in the Presidency of the Republic of Türkiye, Directorate of State Archives, and the records in the Directorate of Mineral Research and Exploration archive constitute the central axis of the study. W. Fischbach, who worked in the Ottoman mines for nearly half a century, was not only an essential part of the production and inspection processes in many mining sites but also wrote his views on the Ottoman mining sector with his reports. He also experimented with his invention, a gold prospecting machine.

Keywords: Ottoman Empire, Mining, Engineering, Foreign Experts, Wilhelm Fischbach.

Extended Abstract

Mines have been a strategic asset for all states throughout history. These mineral resources, used primarily for economic and military needs, also had an essential place for the Ottoman Empire. Since the establishment of the Ottoman Empire in the 14th century, the mining system, which was mainly based on Islamic rules, started to change as of the 19th century. Significant reforms were carried out in the 19th century (Tanzimat Period) to realize the modernization process experienced in Europe in the Ottoman mines. In these years, legal infrastructure and bureaucratic institutionalization processes related to the mining field were initiated, and foreign experts were utilized to overcome the lack of engineers in the country. The German mining engineer Wilhelm Fischbach, the subject of this study, is an important figure who served in the Ottoman Empire for more than half a century after 1860. In this context, the activities of the German mining engineer in Turkey are tried to be revealed based on about ninety archival documents kept in the Presidency of the Republic of Türkiye, Directorate of State Archives, Presidency Ottoman Archives, and more than twenty research reports written by Fischbach himself in the Directorate of Mineral Research and Exploration.

In his own words, Wilhelm Fischbach, in 1860, in the city of Cologne, accepted a job offer, came to Ottoman territory, and started working at the Pelitli mine near Gebze. In the 30 years following the Pelitli mine, the Prussian mining engineer chronologically worked in different mining areas in Thessaloniki, Prizren, Adana, Keban and Ergani, Tekirdağ. In the 1890s, W. Fischbach attempted to retire after 30 years of Ottoman service but was unable to achieve this goal. After lengthy correspondence with the Ottoman administration, it was decided that the German engineer was not qualified to retire from the Ottoman Empire.

By 1900, it is noteworthy that Fischbach had written numerous reports, recording his experiences in the Ottoman lands and his views on Ottoman mines. It is possible to see both Fischbach's research and observations in the Ottoman mines for almost half a century and the exciting events he experienced during this process in these reports, which are today in the Directorate of Mineral Research and Exploration. In these reports, Fischbach included his views on the mining areas of Afyon, Kütahya, Eskişehir, Bilecik, Sakarya, Ankara, Balıkesir and the importance and exploitation of ores such as coal, anthracite, silver, lignite, copper, lead, zinc, etc. in these areas. In addition to these local analyses of Fischbach, it is possible to reach Fischbach's comprehensive evaluations of Ottoman mines in his report titled "Bericht Über Die Minen Untersuchungen in der Türkei" in July 1902.

After nearly 45 years in the Ottoman service, W. Fischbach was appointed to a significant position in 1903. In January 1903, he was appointed as an engineer to the institution (Hazîne-i Hâssa-i Şâhâne) that managed the personal income and expenses of the Ottoman sultans. Fischbach, who served in this position between 1903 and 1907, is seen to have conducted studies on mining areas in different geographies of the Ottoman Empire during these four years. He travelled to Taşöz Island, Kütahya Göynük, different cities of İzmir, Manisa, Thessaloniki, and Çanakkale, where he conducted mining research. One of the most interesting developments during this period was the gold prospecting machine named "Amalgamateur", which

Fischbach described as his own invention. However, it is understood from the archive documents that the targeted efficiency could not be obtained from this device, which was manufactured in the state's official repair shop.

By 1907, W. Fischbach's efficiency within the organization was being questioned. After examinations and evaluations, the Prussian mining engineer was dismissed from his position and assigned to Kastamonu as an engineer. It is understood from the archival documents that Fischbach's activities after his assignment to Kastamonu were quite limited, and he experienced economic problems. The last document we have been able to identify about him is a report he wrote in Galata, Istanbul, in 1910. In this report, he discusses the coal and oil potentials in different parts of the Ottoman territories.

In conclusion, the German mining engineer Wilhelm Fischbach, who came to Anatolia in 1860 and conducted research in the country for half a century, was one of the most prominent figures in the mining history of the last century of the Ottoman Empire. His research, his reports, and the problems he had with the Ottoman bureaucracy have been an interesting story of Ottoman mining history in the modernization period.

Giriş

Madenler, tarihte kurulan tüm devletlerde olduğu gibi Osmanlı Devleti için de stratejik bir değer olmuştur. Devletin hâkimiyeti altında bulunan bölgelerde yer alan madenler özellikle ekonomik ve askerî ihtiyaçların karşılanmasında önemli bir kaynak olarak değerlendirilmiştir. Bununla birlikte XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı Devleti'ndeki madencilik faaliyetlerinin modern manada yasal bir mevzuat içerisinde yürütülmediği de dikkat çekmektedir. İslam hukukuna göre maden cevherinin bulunduğu yer, madenin işletme yetkisinin verilmesi açısından oldukça önemlidir. Öyle ki, sahihsiz (metruk) bir arazide bulunan maden cevherinin kullanım hakkı madeni bulana; vakıf arazisinde ilgili vakfa; mülk arazide bulunması halinde arazinin sahibi olan şahsa veya mîrî arazide ise devlet tasarrufuna bırakılması ve kamu arazisi olan mîrî arazi dışında kalan madenlerden 1/5 oranında vergi alınması usulü benimsenmiştir (Gökmen, 2007, s. 970). Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde madencilik faaliyetleri genel manada şer'î hükümler ekseninde ve bazen de örf, âdet ile mîrî menfaatler göz önünde tutularak yürütülmüştür (Çağatay, 1943, s. 119; Aktan, 2003, s.306-310; Balcı, 1994, s. 15-18; Tızlak, 1995, s. 75-91). Fatih Sultan Mehmed ve II. Bayezid devrindeki kanunların çoğunluğunu maden kanunları oluşturmaktadır. Büyük oranda mîrî arazi içerisinde yer alan bu madenler emanet usulü ile idare edilmiş, hazineye gelir kaydedilmiştir (Akgündüz, 1990, s. 158). Bu dönemde genel teamüllere ilaveten maden sahaları özelinde yayımlanan kanunlarla da madencilik işlerine yön verildiği ve bazı maden sahalarında yasaklamalara gidildiği de görülmektedir (Ömek için bkz. Anhegger & İnalçık, 1956, s. 5-13). XVIII. Yüzyılda Darbhane idaresine bağlanan madenlerin idaresinde serbestiyet usulü benimsenmiştir. Bu usul vasıtasıyla maden emini, mültezim, malikaneci gibi unvanlara sahip maden idarecileri mahallî idarelerin müdahalesinden uzak bir şekilde (kadılar haricinde), geniş yetkilerle madenlerini işletebilmişlerdir. İdarî, malî ve hukukî açılardan müstakil bir birim haline gelen bu madenler, böylece daha etkin bir şekilde işletilmiş ve daha verimli bir üretim gerçekleştirilebilmiştir. Ancak madenlerin işletilme ve vergilendirilmesi hususlarında İslam hukukunun teorik esaslarının her zaman uygulanmadığı görülmektedir. Bölükbaşı, Osmanlı idaresinin maden üretiminin vergilendirilmesi hususunda İslami kaidelere her zaman uymadıklarını ifade etmekte, bu nedenle de teorik metinlere dayanarak ifade edilen vergilendirme oranı değerlendirmelerinin yanıltıcı olabileceğine dikkat çekmekte, maden muhasebe defterlerine müracaat edilmesi gerekliliği üzerinde durmaktadır (Bölükbaşı, 2013, s. 78-82).

Bununla birlikte belirtmek gerekir ki, klasik dönemde Osmanlı Devleti'nde tesis edilen madencilik bürokrasisi ve maden çıkartma faaliyetlerinin çağdaşı Avrupa ülkeleri ile yarışır bir seviyede olduğu değerlendirilmektedir. Ancak XVIII. yüzyıldan sonra madencilik alanında yaşanan gelişmelere Osmanlı Devleti'nin ayak uyduramaması, ülkedeki madencilik sektörünün geri kalmasına neden olmuş, madencilik alanında nitelikli eleman eksikliği giderek gün yüzüne çıkmaya başlamıştır (Keskin, 2007, s. 81). Tızlak tarafından yapılan araştırmaya göre XIX. Yüzyılın ikinci yarısının başlarında Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren çok sayıda maden bulunmakta ancak önemli bir bölümü devlet eliyle işletilen bu maden ocaklarının büyük bir kısmı zarar etmektedir (Tızlak, 1996, s. 704-714; Bayartan, 2008, s. 137-155). Devlet yönetiminin birçok alanında kapsamlı bir değişimin yaşandığı Tanzimat yıllarında Osmanlı madencilik sektörünün iyileştirilmesi adına düzenlemeler yapılmaya başlanmıştır. 1842 yılında madenlerin verimli bir şekilde işletilmesi için gerekli çalışmaları yürütmekle sorumlu Maâdin Meclisi kurulmuştur (Mutaf, 2010, s. 295). 1858 yılında yayımlanan Arazi Kanunnâmesi'nde yer alan bazı hükümler madencilik alanında Osmanlı Devleti'ndeki ilk modern hukuk metinlerini oluşturmuştur. İlgili kanunla mîrî arazi ve vakıflara tahsis edilen arazilerde bulunan madenlerin devlete ait olduğu, araziye elinde bulunduran şahsın madene sahip olma hakkının

bulunmadığı, ancak şahsın arazisini dilediği gibi kullanamamasından dolayı kendisine bir bedel ödenmesi gibi maddelere yer verilmiştir (Birbudak, 2018, s. 16; Gökmen, 2007, s. 971). 1861 yılında ise Osmanlı Devleti'ndeki ilk müstakil maden kanunu olan Maden Nizamnâmesi (BOA. C.DRB. 41/2044; Birbudak, 2018, s. 24-44) yayımlanmıştır. Beş bölüm ve 54 maddeden oluşan 1861 Maden Nizamnâmesi, maden araştırma usulleri, maden ruhsat izni çıkartılma süreçleri, maden işletme düzeninin temel prensipleri, denetimi, maden bölgesinde yaşayan halkın ve çevrenin korunması, maden gelirlerinin vergilendirilmesi gibi konularda hükümler içermiştir (Birbudak, 2018, s. 20). Bu nizamnamenin ardından Osmanlı maden ocaklarında özel teşebbüsün etkinliği artmaya başlamış ve zaman içerisinde maden işletmecileri arasında yabancı girişimciler oldukça güçlü bir yere gelmeye başlamıştır (Gökmen, 2007, s. 975-981). Eyaletlerde maden mühendislerinin görev yapmaya başlaması ve bu mühendislerin İstanbul'da bulunan Maâdin Meclisine katkı sağlamaları kararı da yine bu kanunla yürürlüğe girmiştir. Bu nizamnâmeden sonra Osmanlı topraklarındaki madencilik faaliyetlerinin yeni bir düzene kavuştuğu, Osmanlı madenlerinin kademeli olarak yabancı kişi-kurum ve işletmeler tarafından işletilmesine imkân sağlandığı görülmektedir (Birbudak, 2018, s. 20). 1861 tarihli nizamnâme doğrultusunda bazı eyaletlerde mühendis istihdamı kararı alınması Osmanlı ülkesinde görev yapan yabancı maden mühendisi sayısının artmasında şüphesiz etkili olmuştur. Bununla birlikte önceki dönemlerde maden bulunma olasılığı yüksek olan yerlerde görevlendirilen arayıcılar² yerine bilimsel metotlarla çalışacak mühendisler ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu çalışmanın konusunu oluşturan Alman maden mühendisi Wilhelm Fischbach'ın Osmanlı hizmetine girişi de 1861 yılındaki Maden Nizamnâmesi'nin yayımlanmasından hemen öncesine tesadüf etmektedir.

1. Wilhelm Fischbach'ın Osmanlı Ülkesine Gelişi

Alman maden mühendisi Wilhelm Fischbach'ın kendi ifadesine göre Osmanlı Devleti hizmetine giriş tarihi 1860 yılıdır. 1908 yılında dönemin Hazîne-i Hâssa Nâzırı Ohannes Paşa'ya yazdığı bir mektuptan anlaşıldığına göre 1860 yılı itibarıyla Köln'de yaşayan Fischbach, Transvaal'de³ çalışması için yapılan bir iş teklifini reddederek Esmâ Sultan'a ait bir maden sahasında fabrika inşa etme görevi için Osmanlı ülkesine gelmiş⁴ ve bu tarihten sonra da buradan ayrılamamıştır (BOA. ML.EEM. 686/17).

Fischbach tarafından kaleme alınan bir raporda kendisinin bu madende göreve başlama hikâyesine dair ayrıntılı bilgilere yer verilmektedir. Kaleme aldığı "*Der-saâdet Kurbunda Kâin Pelidli Ma'den-i Hümâyînu'na Dâir Bir Rapordur*" (Rapport sur la Mine Impériale de Pelidli près de Constantinople) tercüme başlığına sahip ancak tarihi belirtilmeyen raporunda Fischbach, Osmanlı Devleti hizmetine giriş sürecini özetle şu şekilde anlatmaktadır: 1265 yılında⁵ Plathner isimindeki bir Alman tarafından Pendik'e iki saat mesafede bulunan Pelitli'de⁶ gümüş ve altın içeren bir kurşun madeni keşfedilmiştir. Berlinli madenci buraya biraz masraf yaptıktan sonra Osmanlı hanedanından Esmâ Sultan'ın dikkatini Pelitli madenine çekmeyi başarmış ve maden sahasına 2.000 Osmanlı lirası harcama yaptıktan sonra Esmâ Sultan'ı bizzat madene getirtmeyi başarmıştır. Bu ziyaret esnasında yapılan antlaşmaya göre Plathner'in yıllık 1.300 lira (130.000 kuruş) karşılığında madeni kendi hesabına işletmesine karar verilmiştir. Pelitli madenini işletme hakkını elde eden

² Arayıcılar meselesi ile ilgili olarak bkz. Ahmet Kartalkanat (2004), "Osmanlılarda Madencilik", Jeoloji Mühendisliği Dergisi, C. 28, S. 1, ss. 39-59.

³ Güney Afrika bölgesindeki maden sahasını kastetmektedir. (T.S.B.)

⁴ Fischbach, Ohannes Paşa'ya yazdığı mektubunda aradan geçen yaklaşık 40 yılın ardından Transvaal'e gitmek yerine Türkiye'ye gelmekten pişmanlık duyduğunu da belirtmektedir.

⁵ Bu tarih eğer Hicrî ise 1848-1849; Rumî ise 1849-1850 yıllarına tekabül etmektedir. (T.S.B.)

⁶ Bugün Gebze sınırları içerisinde bir mahalledir. (T.S.B.)

Plathner bu iş için Galata ahalisinden bir ortak bulmuş ve ortağı da madende görev yapması için İngiltere'den bir mühendis getirtmiştir. Fischbach'ın anlatımına göre Pelitli'ye gelerek madende çalışmaya başlayan bu İngiliz mühendis her gün sarhoş bir şekilde çalışmış ve bir gün maden sahasında yaşanan bir kavgada Karadağlı bir işçi tarafından öldürülmüştür. Bunun üzerine Plathner, Köln'e gelerek madenin işletilmesi ve madende kullanılacak makinelerin üretimi için kendisine teklifte bulunmuştur. Fischbach, hem Plathner'in parası ve itibarı sona erdiğinden hem de maden çalışmaları kesintiye uğradığından ilk başta bu teklifi kabul etmediğini belirtmekte ancak ertesi sene, 1860 yılında⁷, Osmanlı hizmetine girdiğini ifade etmektedir (BOA. Y. PRK. HH. 34/76).

Fischbach'ın 1900 yılı Kasım ayında Gebze'deki maden sahalarını konu edinen bir başka raporunda Pelitli madeninde çalışmaya başlama hikâyesine kısaca tekrar değindiği görülmektedir. Bu raporda 1859 yılında Pelitli madeninde çalışmaya başladığını ifade etmekte, Plathner'in en gerekli maden malzemelerini dahi alacak sermayesinin bulunmadığına dikkat çekmektedir (Fischbach, DR00508).

Fischbach tarafından 1902 yılında kaleme alınan "*Türkiye'deki Maden Araştırmalarına İlişkin Rapor*"da ise yine aynı konu ile ilgili başka ayrıntılar yer almaktadır. Bu raporda ifade edilene göre Plathner tarafından keşfedilen maden sahasında çalışmalar başlamış, ancak Alman mühendisin sermayesi bitince hanedandan Esmâ Sultan madene ortak olmuştur. Bir müddet sonra maden sahasını ziyaret eden Esmâ Sultan, maden sahasını belirlenen yıllık bedel karşılığında Plathner'e bırakmış, Plathner de yanına Sivan isimli bir İngiliz'i ortak almıştır. Kurulan yeni ortaklığın ardından İngiltere'nin Newcastle şehrinden bir mühendis getirilmiş, içkiye düşkün olan bu mühendis Karadağlı bir işçi tarafından öldürülmüştür. Fischbach'ın bu raporunda ifade ettiğine göre; kendisi 1859 yılında bu İngiliz mühendisin yerine Pelitli'de göreve başlamış, ancak bir müddet çalıştıktan sonra Plathner'in mali sorunlar yaşamaması üzerine Pelitli'den ayrılarak Selanik'e gitmiştir (Fischbach, DR00380).

Sonuç olarak gerek Fischbach tarafından Ohannes Paşa'ya hitaben kaleme alınan mektup ve gerekse Pelitli ve Gebze yahut diğer maden sahaları için hazırladığı raporlarda yer alan ifadeler karşılaştırıldığında Wilhelm Fischbach'ın Osmanlı Devleti'ne gelişi meselesi aydınlanmaktadır. Ancak yine de bu hususta birtakım tutarsızlıklar dikkati çekmektedir. Öyle ki, ilk belgede Fischbach Esmâ Sultan'a ait Pelitli'deki madende fabrika kurmak göreviyle Osmanlı ülkesine geldiğini beyan etmesine rağmen, ikinci belgede bu teklifi reddettiğini ancak bir sene sonra Osmanlı madenlerinde göreve başladığını ifade etmektedir. Ayrıca tarihlendirme açısından da metinler arasında birtakım sorunlar bulunmaktadır. Son raporda ise farklı birtakım ayrıntılar yer almaktadır. Ancak tüm bu veriler neticesinde Wilhelm Fischbach'ın 1859 ya da 1860 yılında Anadolu'ya geldiği ve Osmanlı Devleti hizmetine girdiği, ilk görev yerinin de Pelitli'deki maden olduğu anlaşılmaktadır.

2. Wilhelm Fischbach'ın Hazîne-i Hâssa Nezâretindeki Görevinden Önceki Faaliyetleri (1860-1903)

Tespit edebildiğimiz arşiv kayıtlarından Fischbach'ın Osmanlı hizmetine girdiği 1859/1860 yılından Hazîne-i Hâssa bünyesinde görevlendirildiği tarih olan 1903 yılına kadar geçen döneme ait görevleri ve icraatlarıyla ilgili tam anlamıyla kapsamlı ve kronolojik bir çizelge oluşturmak mümkün değildir. Eldeki

⁷ Hem Fransızca metinde hem de Osmanlı Türkçesi'ne tercüme edilen kısımda "1266 (1860)" ifadesine yer verilmiştir. Ancak 1266 senesi Hicrî takvimde 1849/1850; Rumi takvimde ise 1850-1851 yılına denk gelmektedir. Muhtemelen metinde 1276 yerine sehven 1266 yazılmıştır. (T.S.B.)

belgelerin hem sayısal açıdan az olması hem de içerik bakımından kısıtlı veri barındırması nedeniyle bu döneme dair bilgiler oldukça kopuk bir şekilde ilerlemektedir⁸. Fischbach'ın Osmanlı hizmetinde geçen ilk 40 yılına dair elde ettiğimiz bilgiler şu şekildedir:

Wilhelm Fischbach'ın kendi ifadesine göre Osmanlı hizmetine girmesine vesile olan Pelitli'den sonraki görev yeri Selanik olmuştur (Fischbach, DR00380). Ancak bu dönemde Selanik'teki faaliyetlerine dair kapsamlı bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bu hususta elde edebildiğimiz tek veri 1900 yılında Gebze'deki altın madenine dair kendisi tarafından kaleme alınan raporda yer alan bilgilerden ibarettir. Söz konusu raporda ifade ettiğine göre Fischbach, 1863 yılında bir maden şirketi namına Tayyip Mehmed Efendi'nin almış olduğu dört ayrı maden imtiyazı kapsamında Selanik'e gittiğini ancak Selanik Vâlisi Akif Paşa'nın maden sahasını ziyareti sırasında beklediği bahşiş alamadığı için madeni kapatmak zorunda kaldıklarını belirtmektedir. Fischbach, Selanik'te madenlerin Vâli Akif Paşa tarafından kapatıldığını iddia etmekle birlikte Selanik'ten ayrıldıktan sonra Akif Paşa'nın demir atölyesinde ve Arnavutluk'taki madenlerinde çalışmaya başladığını da ifade etmektedir (Fischbach, DR00508).

Fischbach'ın 1860'lı yılların sonlarında Prizren bölgesinin haritalarını çıkarttığı anlaşılmaktadır. Kendisi tarafından çizilen 1869 tarihli haritada Prizren'deki yollar, akarsular ve yerleşim yerlerine dair bilgilere yer verilmektedir (BOA. HRT. h.. 308). Yine Fischbach tarafından çizilen 1870 tarihli ikinci bir haritada ise 1870 yılı mayıs ayı itibarıyla Prizren'de vilayet sınırları dahilinde yeniden düzenlenen yolların güzergâhı, oluşturulan yeni rotalar neticesinde yerleşim birimleri arasında oluşan mesafelerle ilgili bilgilere yer almaktadır (BOA. HRT. h.. 309).

Arşiv kayıtlarından Wilhelm Fischbach'ın 1870'li yılların başında Adana'ya başmühendis olarak görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Öyle ki, 1873-1874 (Rumî 1289) yıllarında çizilmiş ve Adana vilayeti genelindeki madenlerin gösterildiği haritalar bizzat kendisi tarafından hazırlanmıştır (BOA. HRT. h.. 1554; 1835). Fischbach tarafından hazırlanan bir başka harita 1 Nisan 1873 tarihli olup Adana vilayetine bağlı Karsantı'da⁹ bulunan Karaköy'de yer alan bir demir madenini göstermektedir. Haritanın sol alt köşesinde "Adana Vilâyeti Başmühendisi Fischbach tarafından hazırlandığı" bilgisine yer verilmiştir (BOA. HRT. h.. 1374; 2580). 1874 yılı temmuz ayına ait bir başka çalışmasında ise Alman maden mühendisinin Adana Acıman Yaylasındaki Mihlioluk'ta bulunan maden bölgesini haritalandırdığı anlaşılmaktadır (BOA. HRT. h.. 2551). Bununla birlikte 1875 yılında Adana'ya gelen İngiliz seyyah Edwin John Davis, burada Alman maden mühendisi Fischbach ile karşılaştığını belirtmektedir. Davis'e göre uzun süredir Osmanlı Devleti için çalışan ve giderek Türklere benzeyen Fischbach'ın Kilik Nehri civarında antik dönemde işletilen bir altın madeni keşfettiğini, bu madende bir miktar altının yanı sıra zengin gümüş damarının da bulunduğu ancak Osmanlı idaresinin bu madeni göz ardı ederek işletmediğini söylediğini bildirmektedir (Şahin, 2016, s. 66). Davis, Fischbach'ın bu madene ilaveten Yumurtalık Ayas mevkiinde zengin bir kömür madeni bulunduğunu, durumdan dönemin Adana Valisi Mahmud Paşa'yı haberdar ettiğini ancak bu girişiminden de bir sonuç elde edemediğini

⁸ Wilhelm Fischbach ile ilgili olarak T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA) bünyesinde yapılan taramalar neticesinde 90 kadar kayıt tespit edilebilmiştir. En eski tarihli Hicrî (h.) 1286 (1869-1870), en yenisi ise h. 1328 (1910-1911) yılına ait olmak üzere yaklaşık 40 yıllık bir döneme yayılan bu belgelerin bazı yıllarda yoğunlaştığı, bazı dönemlerde ise çok kısıtlı kaldığı görülmektedir. Örneğin 1880-1889 yılları arasında Wilhelm Fischbach ile alakalı sadece 1 kayıt tespit edilebilmişken, 1900-1909 yılları arasında kapsayan dönemde ise tam 77 ayrı arşiv kaydına ulaşılmıştır. Bununla birlikte belirtmek gerekir ki; bu belgelerin neredeyse yarısı maaş ödeme evraklarını içermektedir.

⁹ Bugün Adana'ya bağlı Aladağ ilçesidir. Tahir Sezen, Osmanlı Yer Adları, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2017, s. 29.

anlattığını¹⁰ da belirtmektedir (Şahin, 2016, s. 66-67). Fischbach 1901 yılında Tekirdağ'daki petrol rezervlerini konu edinen raporunda konudan bağımsız olarak Çinliler tarafından uygulanan basit usul halatlı sondaj yöntemi ile Adana'da kuyular açtığını ifade etmektedir (Fischbach, DR00184). Tam olarak tarihi tespit edilememekle birlikte Wilhelm Fischbach'ın bu yıllarda bir dönem Adana vilayetine bağlı İçel sancağında başkondüktörlük görevinde bulunduğu da anlaşılmaktadır (BOA. ŞD. 927/22; HR. TH. 146/100).

1870'li yılların ikinci yarısına gelindiğinde Wilhelm Fischbach'ın Adana'dan ayrılarak Keban ve Ergani maden bölgelerinde göreve başladığı anlaşılmaktadır. Yine kendi beyanına göre 1877 yılında Keban'da bulunan maden sahasında incelemelerde bulunmak üzere görevlendirilen Fischbach, yeni görev yerinde işler halde bulunan ancak birtakım idarî ve malî sorunlar yaşanan bir madenle karşılaşmıştır. Fischbach'a göre dönemin maden müdürü Bedros Kuyumcuyan ile görevli Alman mühendis Dr. Weiss, Keban madenini Avrupalı bir şirkete vermeye çalışmaktadır (Fischbach, DR00384). Ancak Fischbach'ın buradaki görevinin oldukça kısa sürdüğü anlaşılmaktadır. Öyle ki, Sayan'ın belirttiğine göre Fischbach'ın çalışmalarından pek memnun kalınmadığı için Keban'daki¹¹ görevine son verilmiştir (Sayan, 2016, s. 9). Keban'daki görevinin ardından aynı yıl içerisinde, 1877 yılı mart ayında, bir senelik sözleşme ve aylık 25 lira maaşla Ergani madeninde istihdam edilen Fischbach, sözleşme süresi sona erdikten sonra yeni bir kontrat imzalanmaksızın iki buçuk sene daha Ergani madenlerinde görev almaya devam etmiştir. Ancak 1880 yılı Eylül ayına gelindiğinde kendisinden yeterince istifade edilemediği gerekçesiyle¹² Fischbach'ın görevine bir kez daha son verilmiştir (BOA. ŞD. 927/22). Fischbach Ergani'de görev yaptığı dönemde, 1879 yılı ocak ayında, Mamuretülaziz ve Maden sancaklarını gösteren bir harita hazırlamıştır (BOA. HRT. h. 615).

Alman maden mühendisinin 1880'li yıllardaki faaliyetlerine dair herhangi bir kayıt olmayıp bir sonraki bilgi ancak 1890'lı yıllara aittir. 1892 yılında Trakya bölgesinde görevlendirilen ve Şarköy taraflarındaki Ganos köyü yakınlarında bir nehirden duyulan yoğun petrol kokusuna binaen bölgede araştırmalarda bulunan Fischbach'ın çalışmalarından bir netice elde edilememiştir (Lokman, 1969, s. 219). Mayıs 1901 tarihli raporunda Fischbach, söz konusu tarihte bir Rum müteahhit tarafından Ganos¹³ yakınlarında bir dere içerisinde duyulan petrol kokusuna istinaden bölgeye gittiğini ve çalışma başlatıldığını ifade etmekte ancak Rum

¹⁰ Şahin, Davis'in kaleme aldığı bu satırları XIX. yüzyıl İngiliz gezi edebiyatının klasik söylemi olarak nitelendirmekte ve Osmanlı idarecilerine beceriksizlik ithamında bulunarak bu kaynakları işletecek güçlü bir devlete olan ihtiyacı vurgulamak suretiyle sömürgeci bir bakış açısını ön plana çıkarttığı değerlendirilmesinde bulunmaktadır.

¹¹ Fischbach'ın bu olaydan 23 sene sonra kaleme aldığı raporda belirttiğine göre bir müddet sonra Keban'daki maden alet edevatı müzayede ile satılmış ve maden terk edilmiştir. Mühendisin kendi görüşüne göre; bu maden ton başına 10 liradan fazla kâr etme potansiyeline sahiptir. Fischbach raporunu şu değerlendirme ile sonlandırmıştır: "*Keban Madeni Anadolu'nun en zengin madenidir. Burada az bir tesisat sermayesiyle çok kazanç elde edilebilir. Lazım olan sermaye izabe ocaklarının yanında yığılmış, yarı erimiş, zengin cevherlerden çıkarılabilir. Çok zaman sürmez, Anadolu demir yolu Sivas, Malatya, Harput, Erzincan, Erzurum'dan geçecektir. O vakit bu madenler iki misli kıymetlenmiş olacaktır.*" Fischbach, DR00384.

¹² Buna mukabil Wilhelm Fischbach ise 10 Temmuz 1900 tarihinde kaleme aldığı raporunda yaklaşık çeyrek asır önce görev yaptığı Ergani maden bölgesini değerlendirmekte ve geride kalan 40 yıldan beri Osmanlı makamlarının Ergani bakır madenini ihmal ettiği görüşünü savunmaktadır. Fischbach'a göre Ergani madeni halen çok büyük kazanç elde edilebilecek bir değere sahiptir. Fischbach, DR00465.

¹³ Fischbach 1901 yılına ait raporunda 1892 yılındaki araştırma seyahatinin ardından bölgede yaşanan gelişmeleri de kaleme almıştır. Alman maden mühendisinin belirttiğine göre bu olaydan bir süre sonra bir İngiliz şirketi tarafından bölgede üç kuyu açılmıştır. 1899 yılında bir kez daha Tekirdağ'a giden ve İngiliz şirketin açtığı kuyuları inceleyen Fischbach, %60 oranında parafin içeren yüksek tarifeli petrol bulunduğuna hükmetmiştir. İngiliz şirketin karmaşık ve pahalı bir usulle petrol kuyuları kazdığını ifade eden Fischbach'a göre bu üç kuyudan kısa süre içerisinde 50.000 okka rezervuar elde edilmiştir. Alman maden mühendisine göre bölgede denizden kuzeye doğru 20 kilometre uzaklıkta bulunan Kestanbol civarında petrol aramak gerekir ve burada yapılacak çalışmalar için yaklaşık 100 güne ve 1.000 altına ihtiyaç vardır.

müteahhidin hileli bir numune getirmesi üzerine buradaki çalışmalarda ilerleme kaydedilemediğini bildirmektedir (Fischbach, DR00184).

1892 yılında Tekirdağ bölgesinde petrol araştırmalarında bulunan Fischbach'ın aynı yıl bir rapor ve beraberindeki iki harita ile bir dilekçe kaleme aldığı ve kendisinin uygun bir vilayet veya madende başmühendislik görevinde istihdamını talep ettiği görülmektedir. W. Fischbach'ın bu talebi Dâhiliye Nezâretince uygun bulunmuş ve 1892 yılı haziran ayında kendisinin münasip bir göreve atanmasına karar verilmiştir (BOA. DH. MKT. 1968/95). Görev talebine mukabil 1893-1894 yıllarına ait arşiv kayıtlarından kendisinin Adana'da ikamet ettiği ve emeklilik işlemleri ile meşgul olduğu anlaşılmaktadır. Bu tarihlerde Fischbach Osmanlı Devleti'ndeki hizmetlerine binaen emeklilik talebinde bulunmuş, ancak Mülkiye Tekâüd Dâiresinden Hâriciye Nezâretine yazılan 3 Mayıs 1893 tarihli yazıda Adana'da ikamet etmekte olan Alman mühendis Wilhelm Fischbach'ın emekliliği hakkında sefâretten gelen yazılar ve elde edilen hizmet cetvelindeki kayıtlar doğrultusunda ilk olarak 1285¹⁴ senesinden 1305¹⁵ senesi sonuna kadar 19 yıllık bir memuriyetinin bulunduğu belirtilmektedir. Sonrasında 1306 senesi Mart'ından¹⁶ beri belediye mühendisliği görevinde bulunduğu, ancak taşra belediye memurlarının emeklilikten istisnası ve maaşlarında emekli kesintisi bulunmadığı için belediyedeki görevinin söz konusu emeklilik hesabına katılamayacağı bildirilmiştir. Yazıda sonuç olarak mevcut durumda Fischbach'ın hizmet süresinin 19 seneden ibaret olduğu ve kanunlara göre emeklilik hakkının 30 sene hizmetten sonra elde edilebilmesinden dolayı kendisine emekli maaşı bağlanmasının kanunen mümkün olmadığı bildirilmiştir. Arşiv kayıtlarından Fischbach'ın emeklilik hususundaki bu olumsuz karara rağmen girişimlerini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Kasım 1893'te Alman Sefâreti'nden gelen yazıda Alman vatandaşlarından mühendis Wilhelm Fischbach'ın bazı vilayetlerde maden mühendisi sıfatıyla 30 seneden uzun süredir Osmanlı Devleti hizmetinde bulunduğu ve emeklilik hakkını elde etmek için vermiş olduğu 1892 Şubat ve Ağustos tarihli arzuhallerine binaen emekli edilmesi yahut hükümet tarafından sebepsiz yere işten çıkarıldığı için kendisinden kesilen emekli aidatlarının iadesi talep edilmiştir. Alman elçiliğinden gelen yazı üzerine 1894 yılı ocak ayında Hâriciye Nezâreti, Fischbach'ın emeklilik meselesini incelenmek üzere konuyu Şûrâ-yı Devlete havale etmiştir. Bundan sonraki belgelerden Şûrâ-yı Devletin ilgili kurumlardan bilgi istediği anlaşılmaktadır. Bu kapsamda Orman ve Maâdin ve Ziraât Nezâreti ile Mülkiye Tekâüd Sandığından Şûrâ-yı Devlete hitaben gerekli bilgiler aktarılmıştır. İlk olarak 1894 yılı Mart ayında Orman ve Maâdin ve Ziraât Nezâretinden Şûrâ-yı Devlet Riyâsetine yazılan yazıda, yapılan incelemeler neticesinde Wilhelm Fischbach'ın 1877 yılı Mart ayında bir senelik bir sözleşme ve 25 lira maaşla Ergani madeninde istihdam edildiği, sonrasında iki buçuk sene 15 gün kontratsız çalıştırıldığı, en nihayetinde kifayetsizliği nedeniyle 1880 yılı Eylül ayında azledildiği ve bu dönemde aldığı maaşlarından emeklilik için herhangi bir kesinti yapılmadığı bildirilmiştir. 21 Ağustos 1894 günü Mülkiye Tekâüd Sandığından gönderilen ve Şûrâ-yı Devlete sunan cevap yazısında Fischbach'a daha önceden de cevap verildiği vurgulanarak Ergani maden sahasındaki hizmeti sırasında kendisine ödenen maaşından emeklilik ile ilgili herhangi bir kesinti yapılmadığı ifade edilmektedir. Aynı yazıda sadece Adana vilayetinden gelen yazıda Fischbach'ın İçel sancağı başkondüktörlüğü görevinde bulunduğu dönemde maaşından 3.020,5 kuruş (yaklaşık 30 lira) kesinti yapıldığı belirtilmektedir. Söz konusu yazıda bu bilgilere ilaveten Memûrîn-i Mülkiyye Tekâüd Karâmâmesi'nin 46. maddesi mucibince memurların maaşlarından yüzde 5 oranında emekli kesintisi yapıldığı, emeklilik için 30 sene hizmet şartı olduğu, bu şartı yerine getiremeyenlerin ödedikleri aidatı geri almaya haklarının bulunmadığı

¹⁴ Miladî 1869-1870 yıllarına tekâbül etmektedir. (T.S.B.)

¹⁵ Miladî 1889-1890 yıllarına tekâbül etmektedir. (T.S.B.)

¹⁶ Rumî takvimde 1306 yılı Mart ayı 13 Mart 1890 gününden başlamaktadır. (T.S.B.)

da belirtilmiştir (BOA. ŞD. 927/22). Sonuç olarak Şûrâ-yı Devlet Reis Vekili tarafından imzalanan 1894 yılı Eylül ayına ait resmî belgeyle Wilhelm Fischbach'ın ya emeklilik hakkının verilmesi ya da maaşından yapılan kesintinin kaldırılması/iadesi yolundaki talebine karşılık yapılan inceleme neticesinde İçel sancağındaki görevi haricinde başka bir emeklilik kesintisi yapılmadığı tekrar edilmiştir. Ayrıca mevcut çalışma süresinin tekaütlük için gerekli süreyi karşılamadığı bir kez daha ifade edilerek emekli edilemeyeceğine hükmedildiği tekraren bildirilmiştir (BOA. HR. TH. 146/100). Böylece Fischbach'ın yaklaşık 3 yıldır sürdürdüğü emeklilik talebi ilgili makamlarca kesin olarak reddedilmiştir.

Başarısızlıkla neticelenen emeklilik girişiminin ardından arşiv kayıtlarında 1896 yılında bir kez daha karşımıza çıkan Alman maden mühendisinin bu dönemdeki resmî görevine dair net bir bilgimiz bulunmamaktadır. Aydın genelinde bulunan altın madenleri ile ilgili yapmış olduğu çalışmalar neticesinde hazırlanmış olduğu 19 Ocak 1896 tarihli raporu dönemin Aydın Valisi Kâmil Paşa'ya¹⁷ takdim eden Fischbach raporunda Gediz, Menderes, Bakırçay nehirleri civarında antik dönemden bu yana meşhur altın madenleri olduğunu ve burada bulunan altın kumlarının yıkanarak değerlendirildiğini belirtmektedir. Raporunda Amerika, Avustralya, Orta Asya ve Güney Afrika'daki altın madenciliği usullerine dair kısa bir bilgi vermiş, Osmanlı madenlerinin bu ülkelerden aşağı kalmadığı, buradaki madenlerin toz haline getirilmesinin daha kolay olduğu tespitinde bulunmuştur. Fischbach yeni nizamname gereğince alınacak rüsumları bildirdikten sonra bölgede açılacak bir madenin maliyetine dair hesaplamalara da raporunda yer vermiştir. Buna göre maden sahasından çıkartılacak kumların veya toz haline getirilmiş madenin tahliyesi için gereken makinenin 50 liraya imal edilebildiğini, bu makine ile bir günde 30.000 kırye¹⁸ kum devredilebildiğini ve el işleri için de 10 işçiye ihtiyaç olduğunu belirtmiş, 800 kırye veya 1.000 kiloda ortalama 2 ile 6 dirhem arasında cevher çıkabileceği hesabını yapmış ve bu cevherin ülke içerisinde dirhem başına 85-88 kuruş arasında bir bedelle satılabileceğini ifade etmiştir. Raporunda Aydın vilayetinde altın madeni aranmasının gayet faydalı bir iş olacağını vurgulayan Fischbach, en iyi maden sahalarının kara ve demir yolu hattının yakınında bulunan araziler olduğunu belirterek, Anadolu'daki altın madenlerinin birkaç sene içerisinde Güney Afrika'daki Transvaal madenleri ile yarışacak hale gelebileceğini iddia etmiştir (BOA. Y. EE. KP. 6/533).

1900 yılına gelindiğinde Wilhelm Fischbach'ın faaliyetleri ile ilgili olarak çok sayıda rapor kaleme aldığı ve bu raporlar vasıtasıyla Osmanlı topraklarındaki madenler hakkında görüş ve izlenimlerini dile getirdiği görülmektedir. Bugün Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğünde bulunan bu raporlardan Fischbach'ın Osmanlı madenlerinde neredeyse yarım asra dayanan araştırma ve gözlemlerini rapor ettiği dikkat çekmektedir. Fischbach'ın geçmiş yıllardaki maden araştırmalarından farklı olarak yeni maden bölgeleri ve bu maden bölgelerine dair kaleme aldığı raporlardan ön plana çıkan hususlar aşağıda sıralanmaktadır.

Wilhelm Fischbach, 15 Ağustos 1900 tarihli raporunda Kütahya'nın güneyindeki Afyon'un Çay yöresinde bir maden damarı olduğunu ifade etmektedir. Çay tren istasyonuna 25 kilometre mesafede 1.900 metre irtifada kalın bir maden damarının bulunduğunu ve bu maden damarının göle doğru uzandığını kaleme alan Alman mühendis, buradaki kömürün cinsinin umumiyetle antrasit olduğu görüşündedir (Fischbach, DR00080). Fischbach'ın 10 Nisan 1901'de İstanbul'da bulunduğu sırada kaleme aldığı bir diğer rapor Afyon

¹⁷ Bu tarihteki Aydın Valisi Kâmil Paşa, Osmanlı Devleti'nin son döneminin önde gelen siyasetçilerinden Kıbrıslı Kâmil Paşa'dır. Dört dönem sadrazamlık görevinde bulunan ve son olarak 1913 yılında Bâb-ı Âli Baskını neticesinde sadareten ayrılmak zorunda kalan Kâmil Paşa, 1895-1907 yılları arasında 11 sene Aydın Valiliği görevini yürütmüştür. Atilla Çetin, "Kıbrıslı Kâmil Paşa", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, s. 393.

¹⁸ Birim olarak 1 kırye yaklaşık olarak 1.3 kilograma denk gelmektedir. (T.S.B.)

Bolvadin civarında bulunan madenlerle ilgilidir. “*Diber’de Zuhur Eden Kömür Yatağı, Bolvadin Civarında Çay İstasyonunun Karşısı*” başlıklı raporda Fischbach Bolvadin’e 5 kilometre mesafedeki Diber köyünün maden sahası olduğunu ve burada açılacak maden galerisinin masrafının 50 lira civarında olacağını bildirmekte ancak hasat zamanı olduğu için işçi bulamadıklarını ifade etmektedir (Fischbach, DR00079).

Wilhelm Fischbach, 15 Ağustos 1900 tarihli bir başka raporunda Kütahya’nın 50 kilometre kuzeyinde bulunan Büyük İlet ile Küçük İlet köyleri arasındaki Güragaç mevkiinde¹⁹ kömür cevherinin bulunduğunu ve yol kenarındaki açık mostradan halkın kısmi kömür ihtiyacını karşıladığını belirtmekte ve Kütahya-Tavşanlı demir yolu hattının yapılması halinde burada kurulacak olan madenden²⁰ nakliye işlemlerinin kolaylaşacağı değerlendirilmesinde bulunmaktadır (Fischbach, DR00077). Fischbach’ın Kütahya yöresine ait bir başka raporu ise Gümüşköy’deki²¹ maden sahasıyla ilgilidir. 15 Ağustos 1900 tarihinde İstanbul’da kaleme aldığı bu raporda, Kütahya’nın 20 kilometre kuzeybatısında bulunan Gümüş köyünde çok eski gümüş ve altın içeren bir kurşun madeni bulunduğunu, köyde pek çok yerde eski maden ocağı kalıntılarına rastlandığını, bölgede yapılan araştırmalardan köy halkının bugün hala “*Maraşlı*” dedikleri sarı kırmızı demir ocker cevherinin çıkartıldığını anlaşıldığını ifade eden Fischbach, eski zamanlarda silah kurşununa fazla lüzum olmadığından yalnız gümüş ve altın çıkartıldığı değerlendirilmesinde bulunmakta ve eski maden kuyularının daha derin ve yeni usullerle kazılması halinde altın ve gümüş içeren yeni maden damarlarının bulunabileceği düşüncesine sahip olduğunu belirtmektedir (Fischbach, DR00374). Aynı yılın Ekim ayında İstanbul’da bulunduğu sırada kaleme aldığı bir başka raporunda ise Kütahya’nın 100 kilometre kadar güneybatısında, demir yolu hattının yakınlarında yer alan Karamanca köyü civarında 50 dönüme yayılan bir alan opal madeni bulunduğuna dikkat çeken Fischbach, mevcut konumunda bu madeni işlemenin imkânsız olduğu görüşünü beyan etmekte, ancak opal taşlarının kırılarak Avrupa’ya ihraç edilebileceğine dikkat çekmektedir (Fischbach, DR00659). Fischbach, Karamanca civarındaki bu maden sahasının Hazine-i Hâssa Nezâretinde görev yaptığı dönemde, 1903 yılında, bir kez daha gündeme getirecektir.

Fischbach 26 Ağustos 1900 tarihli bir başka raporunda Eskişehir’in İnönü mevkiindeki²² linyit madeni ile ilgili görüşlerini dile getirmektedir. Buna göre İnönü bölgesinde iki linyit kömürü damarı mostrası tespit ettiğini ve incelemeleri neticesinde derinlerde iyi cins kömür çıkmasının muhtemel olduğunu ifade etmekte, kömür cevherinin İnönü tren istasyonuna yakın bir mevkide bulunmasından dolayı lokomotiflerle

¹⁹ Bahse konu Büyük İlet ve Küçük İlet köyleri ile bugün Kütahya’nın Tavşanlı ilçesine bağlı Tunçbilek Beldesi sınırları içerisinde yer almaktadır. Tunçbilek Belediyesinin kurumsal web sitesinde Büyük İlet köyünün bugünkü Demirbilek köyü olduğu; Küçük İlet köyünün ise günümüz Tunçbilek beldesinin merkez mahallesi konumunda bulunduğu belirtilmektedir.

<http://www.tuncbilek.bel.tr/sayfa.php?id=11> (03.08.2021).

²⁰ Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü’nün illerin güncel maden potansiyelini ele alan raporunda Tunçbilek bölgesi ile ilgili olarak bölgedeki linyit sahalarının büyük önem arz ettiği, Tunçbilek Termik Santrali’nin linyit ihtiyacının buradan karşılandığı ifade edilmektedir. MTA, “Kütahya İli Maden ve Enerji Kaynakları”,

https://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/bilgi-merkezi/maden_potansiyel_2010/kutahya_madenler.pdf (03.08.2021).

²¹ Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü’nün illerin güncel maden potansiyelini ele alan raporunda Kütahya’da bulunan Gümüşköy maden yatağı ülkemizin işletilen tek gümüş yatağı olarak tanımlanmakta ve ton başına 178 gram gümüş tenörlü 21.5 milyon ton rezervin tespit edildiği bildirilmektedir. MTA, “Kütahya İli Maden ve Enerji Kaynakları”, https://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/bilgi-merkezi/maden_potansiyel_2010/kutahya_madenler.pdf (01.05.2020). Bununla birlikte Kütahya Gümüşköy’deki maden sahası ile ilgili yapılmış iki ayrı çalışma için bkz. Ergun Kaptan (1982), “New Discoveries in the Mining History of Turkey in the Neighborhood of Gümüşköy, Kütahya”, Maden Tetkik ve Arama Dergisi, S. 98, ss. 59-67; Ahmet Kartalkanat (2008), “Anadolu’da Madencilik Tarihçesi; Kütahya-Gümüşköy’de 3500 Yıldır Süren Madencilik Çalışmaları”, Maden Tetkik ve Arama Dergisi, S. 137, ss. 91-97.

²² Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü’nün illerin güncel maden potansiyelini ele alan raporunda İnönü-İstasyon mevkiinde bulunan linyit zuhuru ile ilgili olarak tamamen jelleşmiş odundan ve kısmen de çok humuslu bitki artıkları mil, kum ve killerden oluştuğu ifade edilmektedir. MTA, “Eskişehir İli Maden ve Enerji Kaynakları”, https://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/bilgi-merkezi/maden_potansiyel_2010/Eskisehir_Madenler.pdf (02.08.2021).

taşınabileceğini, Eskişehir havalisindeki lületaşı madenlerinde çalışan işçilerden yetenekli olanlarının alınıp bu kömür madeninde istihdam edilmeleri halinde iyi birer madenci olabilecekleri değerlendirmesinde bulunmaktadır (Fischbach, DR00375). Fischbach 1900 yılı Ekim ayına ait bir başka raporunda ise Eskişehir'in güneyindeki Gökçekısık mevkiinde istasyona yakın mevkide olası bir maden sahasına işaret etmektedir. Alman maden mühendisine göre Gökçekısık kenarında akan Şekilce Deresi yakınlarında bulunan maden sahasının demir oksit, kurşun oksit, manganez oksit, gümüş ve altın içerdiği düşünülmektedir (Fischbach, DR00379). Fischbach'ın 1900 yılı sonlarında bu bölge üzerine kaleme aldığı bir diğer rapor, Bilecik Osmaniye²³ bölgesindeki kömür madenleri üzerinedir. Söz konusu raporunda Sarmaşık köyü değirmeni altında müsait bir maden sahası bulunduğunu belirtmekte ve buradaki madenin Geyve-Akhisar-Mekece Ovası taraflarında da olması lazım geldiğini ifade etmektedir (Fischbach, DR00078). Alman maden mühendisinin bir başka raporu Geyve'ye 5 kilometre mesafedeki Ortaköy civarında Bokludere olarak adlandırılan mevkide yer alan antrasit damarını bildirmektedir (Fischbach, DR00148). Yine bir başka raporunda ise altın madeni olarak telakki edilen Geyve²⁴ madenini 6 sene evvel ziyaret ettiğini bildiren Fischbach, bu maden bölgesinin işletilmesi için imtiyaz talebi geldiğinde aslında burada altın değil bakır cevheri olduğunu dile getirmektedir (Fischbach, DR00321). Fischbach, 1900 yılı Kasım ayına ait bir başka raporunda Geyve ile Hamidiye arasında demir yoluna yakın bir mevkide altın madeni damarının bulunduğunu raporlamaktadır (Fischbach, DR00509). Fischbach'ın yine Geyve bölgesine yönelik olarak kaleme aldığı bir başka raporda ise 6 sene önce gerçekleştirilen araştırma ziyaretine atıfta bulunulmakta ve bakır damarını incelemek için yaptığı bu araştırma neticesinde bölgede kalko pirit ve az miktarda altın tespit ettiği belirtilmektedir. Tarih belirtilmemiş olan bu raporun devamında kış ve ilkbahar aylarında yamaçta yaşanan heyelan ile akan çamurların arasında maden cevherinin bulunduğu, her yağışın ardından köylülerin bölgeye gelerek altın ve gümüş aradıkları, buraya bir tesis kurulması halinde yılın 6 ayı çalışma imkânının bulunduğu ve büyük bir masraf yapılmaksızın çamurların yıkanması suretiyle maden geliri elde edilebileceği ifade edilmektedir (Fischbach, DR00511). Yazılış tarihi belirtilmemiş ve tek sayfadan oluşan bir başka raporunda da yine aynı bölgeyi konu edinen Fischbach, 6 sene önce Geyve tren istasyonuna 12.5 kilometre mesafedeki Doğançay geçidi üzerinde bir tepede bizzat kendisinin yoğun miktarda cüruf ve maden kuyuları müşahade ettiğini belirterek bunların simli kurşun ocaklarına ait olduğu görüşünü iddia etmektedir. Bununla birlikte kuyuların yıkıldığını ve içeri girilemeyecek vaziyette olduğunu raporlamakta, dağlık arazinin ormanla kaplı olmasından dolayı bu bölgede sadece yüzeyde madencilik faaliyetlerinin yürütüldüğü düşüncesinden hareketle derinlerde iyi ve zengin maden cevherinin bulunabileceğini ifade etmektedir (Fischbach, DR00401).

Fischbach'ın rapor olarak kaleme aldığı bir başka maden sahası ise Ankara Kızılcahamam bölgesine aittir. Ankara'nın 90 kilometre kuzeydoğusundaki Çerkeş-Çankırı-Kastamonu yolu üzerinde 1.500 metre yükseklikte, bir asırdır işletilen Işık Madeni'nde²⁵ antimonlu simli kurşun bulunduğunu ifade eden Fischbach,

²³ Wilhelm Fischbach'ın raporunda söz konusu maden sahasının Lefke'de bulunduğu ifade edilmektedir. Tahir Sezen Osmanlı yer adları üzerine hazırlanmış olduğu eserinde Lefke'nin 1889-1923 yılları arasında Hüdavendigâr Vilayetine bağlı Ertuğrul (Bilecik) sancağı dâhilinde bir nahiyeye olduğunu, buranın isminin 1913 yılında Osmaniye olarak değiştirildiğini belirtmektedir. Sezen, a.g.e., s. 594.

²⁴ Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü'nün illerin güncel maden potansiyelini ele alan raporunda Geyve'de bakır, kurşun, çinko madeni bulunduğu belirtilmekte ve bilinen bir rezervin bulunmadığı, bu madenin eskiden işletildiği değerlendirilmesinde bulunmaktadır. MTA, "Sakarya İli Maden ve Enerji Kaynakları",

https://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/bilgi-merkezi/maden_potansiyel_2010/Sakarya_Madenler.pdf (27.08.2021).

²⁵ Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü'nün illerin güncel maden potansiyelini ele alan raporunda Kızılcahamam-Işıkdağı bölgesinde %47 oranında kurşun, %4 oranında çinko bulunan ve içerisinde gümüş de içeren bir maden sahası olduğu ifade edilmekte ve görünen rezerv boyutunun 30 ton olduğu belirtilmektedir. MTA, "Ankara İli Maden ve Enerji Kaynakları", https://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/bilgi-merkezi/maden_potansiyel_2010/Ankara_Madenler.pdf (27.08.2021).

terk edilmiş durumdaki bu madenin yeniden açılması için şartların müsait olduğu görüşündedir (Fischbach, DR00518).

Temmuz 1901 tarihli bir başka raporunda Fischbach Gönen'e 15 kilometre mesafede denizden yaklaşık 650 metre yükseklikte dağın eteklerinde tuty (çinko) madeni bulunduğunu ifade etmektedir. Fischbach'ın belirttiğine göre yapılan numune incelemesi neticesinde % 44 oranında çinko oksit tespit edilmiş, bölgede kurşun, gümüş ve hatta altın kalıntısına rastlanmıştır. Burada daha önce kurulan bir işletmenin kurşun çıkartmak için çalışmaları yürüttüğü ancak gerek asayiş problemleri ve gerekse bölgede kurşundan çok tuty çıkması, bunun da değersiz görülmesinden dolayı madencilik faaliyetlerinin sonlandırıldığı raporda dile getirilmiştir. Fischbach dağın eteğinde bulunan ve denize yakın bir konuma sahip bu bölgede kolaylıkla maden çıkartılıp işletilebileceği görüşündedir (Fischbach, DR00552).

Wilhelm Fischbach tarafından kaleme alınan belki de en kapsamlı rapor Temmuz 1902'de kaleme aldığı "*Bericht Über Die Minen Untersuchungen in der Türkei*" başlıklı çalışmasıdır (Birbudak, 2022, s. 411-420). Osmanlı topraklarındaki maden işletme alanları ve potansiyel maden bölgelerinin ele alındığı bu raporda Fischbach, yaklaşık 40 yıl boyunca elde ettiği tecrübe, gözlem ve analizlerini dile getirmektedir. Osmanlı coğrafyasındaki yüz kadar maden sahasını bakır, simli kurşun, çinko, altın ve kömür madenleri başlığı altında gruplandırarak raporlayan Alman mühendis, raporunda zikrettiği her bir madene ait geçmişte yapılan faaliyetlere dair bilgiler vermekte, maden bölgesinin işletilmişse işletilme sürecine, işletilememişse neden işletilemediğine dair bilgilerini aktarmakta, pek çok maden sahasının ise bundan sonra nasıl değerlendirilmesi gerektiğine dair görüşlerini de dile getirmektedir. Fischbach'ın söz konusu raporu incelendiğinde günümüzde bilinen yahut bilinmeyen pek çok maden sahasında bizzat yerinde görev aldığı, yaşanan gelişmelere şahitlik ettiği dikkati çekmektedir (Fischbach, DR00380).

3. Wilhelm Fischbach'ın Hazîne-i Hâssa Nezâretindeki Faaliyetleri (1903-1907)

Yukarıda da ifade edildiği üzere 1860 yılından bu yana Osmanlı Devleti'ndeki çalışmalarını kopuk bilgiler ve sonradan kaleme aldığı raporlardan derleyebildiğimiz Prusyalı maden mühendisi Wilhelm Fischbach'ın hayatının önemli dönüm noktalarından biri 1903 yılı olsa gerektir. Çünkü çok farklı maden bölgelerinde kesintili bir çalışma hayatı sürdüren ve hatta bir dönem emekli olmak adına girişimlerde bulunan Fischbach, 1903 yılı ocak ayında yapılan bir atama ile Hazîne-i Hâssa-i Şâhâne bünyesinde aylık 30 lira maaşla²⁶ görevlendirilmiştir (BOA. ML. EEM. 432/60). Fischbach'ın bu yeni göreve atanması ile birlikte çalışma hayatına dair çok sayıda belgeye ulaşmak mümkün olabilmektedir.

Hazîne-i Hâssada göreve başlamasının ardından Fischbach'ın uzun yıllara dayanan bilgi birikiminden istifade edilmeye çalışıldığı görülmektedir. İlk olarak 17 Şubat 1903'te Wilhelm Fischbach tarafından bugüne kadar tanzim edilen raporlar ve Fischbach tarafından temin edilen maden numunelerinin bir an önce Hazîne-i Hâssâ Nezâretine sunulması talep edilmiştir (BOA. HH. İ. 155/6). 1903 yılı mart ayına ait bir başka belgede ise Hazîne-i Hâssa Nezâretinde maden mühendisi olarak göreve başlayan Fischbach'ın birçok rapor tanzim ettiği ve maden numuneleri topladığı ifade edilmekte, şubat ayında yayımlanan irâdeye istinaden Fischbach tarafından verilen ve tercüme tamamlanan 8 adet rapor ile maden numunelerinin teslim alındığı bildirilmektedir. Söz konusu raporlarda Senice'de zift ve petrol, Hüdâvendigâr vilayetine bağlı Göynük

²⁶ Fischbach'ın 1902 Aralık ve 1903 Ocak aylarına ait maaşları da Hâzine-i Hâssa-i Şâhâne tarafından ödenmiştir. BOA. ML. EEM. 432/25. Wilhelm Fischbach'a 1903 yılı (Rumî 1319) Şubat ayından Ekim ayına kadar maaş olarak aylık 30 lira ödeme yapılmıştır. BOA. ML. EEM. 435/63; 438/47; 439/34; 448/28; 451/85; 451/33; 459/61; 463/85; 463/102.

Çiftliği'nde²⁷ antimuan, Suriye ve Beyrut vilayetleri ile Kudüs civarında humr, Bağdat ve Musul vilayetlerinde petrol ve nefit ile Seydiköy'de kömür madenlerinin bulunduğu, bunların bir kısmından Hazîne-i Hâssa olarak istifade edilmekte bulunduğu belirtilmektedir. Buna ilaveten Hazîne-i Hâssanın görev alanı olan ancak emlak-i hümayûn arazileri dâhilinde yer almayan diğer madenlerin de değerdendirilebilmesi için kâfi derecede numune alınması ve numunelerin fennî usullerle tahlil edilmesine binaen bir değerdendirme yapılabileceği yazıda vurgulanmaktadır. Bu kapsamda Fischbach tarafından teslim edilen numunelerden elde edilen sonuca göre Taşöz Adası'nda içinde önemsiz derecede altın barındıran bir bakır madeni numunesi ile Suriye havalisinden gelen humr madeni numunesinin kıymetli görülmesinden dolayı bu maden cevherlerinin yerinde incelenmesi gerektiği kararına varılmış ve Fischbach Taşöz Adası'na görevlendirilmiştir (BOA. Y. MTV. 241/142). 1903 yılı içinde incelemelerde bulunmak için İstanbul'dan yola çıkan Wilhelm Fischbach, 140 saat süren bir yolculuk neticesinde Selanik üzerinden Kavala'ya gitmiş ve oradan da deniz yoluyla Taşöz'e ulaşmıştır²⁸. Taşöz'deki incelemelerin ardından aynı yıl içerisinde Kütahya'daki Göynük köyüne görevlendirilen Fischbach, burada yer alan ve Hazîne-i Hâssaya ait bulunan madende çalışmalar yürütmüştür. Göynük'teki antimuan maden sahasına²⁹ gerçekleştirdiği seyahat ile ilgili olarak İnegöl Emlak-i Hümayûn İdaresi tarafından kaleme alınan rapordan anlaşıldığına göre Fischbach bu fennî tetkik seyahati için İstanbul-Mudanya-Bursa-İnegöl-Bozüyük-Kütahya-Gediz-Göynük rotası üzerinde 76 saat süren bir yolculuk³⁰ gerçekleştirmiştir (BOA. ML. EEM. 452/33). Fischbach, 7 Haziran 1903'te Yıldız'da bulunan Hacı Mustafa Bey'e hitaben kaleme alınan raporda Gediz'de bulunan antimuan maden sahasını tetkik için gerçekleştirdiği seyahat esnasında Şaphane yakınlarındaki Karamanca köyü³¹ ahalisinden birisinin büyük ve güzel aynü'l-şems³² taşlarını İzmir'den gelen birisine yüksek fiyatlar karşılığında sattığı bilgisine ulaştığını belirtmekte ve bu bilgiyi getiren adama mükâfat vaat edilerek taşların bulunduğu yerin öğrenilmesi gerektiğini belirtmektedir (BOA. Y. PRK. HH. 34/76).

1903 yılı Kasım ayında Seferihisar Kaymakamlığı tarafından hazırlanan resmî evrakta ise maden mühendisi Fischbach'ın ilçede kömür ve demir madenlerini bulmak için çalışmalar³³ yürüttüğü bildirilmektedir (BOA. ML. EEM. 463/80). Bununla birlikte Fischbach'ın 1903 yılı Kasım ayından 1904 yılı şubat ayına kadar olan maaşının Aydın vilayeti Emlak-i Hümayûn İdaresi tarafından ödenmesi hususundaki talebinden kendisinin bu dönemde Aydın'da görevli bulunduğu anlaşılmaktadır (BOA. ML. EEM. 475/31). 1904 yılı Şubat ayına ait bir başka arşiv belgesinde ise Fischbach'ın Aydın vilayeti dâhilindeki İnegöl³⁴ ve

²⁷ Burası bugün Kütahya ili Gediz ilçesi sınırları içerisinde yer alan bir köydür. (T.S.B.)

²⁸ Fischbach tarafından beyan edilen yolculuk hesabı şu şekildedir: İstanbul'dan Selanik'e 84, Selanik'ten Kavala'ya 38, Kavala'dan Taşöz'e 18 saatte ulaşılmıştır. Bunun dönüş rotası ilave edildiğinde toplam 280 saat süren bu yolculuk karşılığında 1903 yılı Haziran ayında kendisine 42 lira harcırah ödemesi yapılmıştır. BOA. ML. EEM. 441/26.

²⁹ Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü'nün illerin güncel maden potansiyelini ele alan raporunda Kütahya'nın Göynük bölgesinde %1.2 antimuan tenörlü 924.000 ton mümkün rezerv belirlendiği ifade edilmektedir. MTA, "Kütahya İli Maden ve Enerji Kaynakları", https://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/bilgi-merkezi/maden_potansiyel_2010/kutahya_madenler.pdf (01.05.2020).

³⁰ Söz konusu arşiv kaydında İstanbul-Mudanya arası 6, Mudanya-Bursa arası 8, Bursa-İnegöl arası 8, İnegöl-Bozüyük arası 16, Bozüyük-Kütahya arası 18, Kütahya-Gediz arası 14, Gediz-Göynük arası ise 6 saat olmak üzere gidiş-dönüş toplam 152 saatlik bir yolculuk hesabı yapılmıştır. Göynük antimuan madeni tetkiki kapsamında Ekim 1903'te Fischbach'a ödenmesi kararlaştırılan harcırah tutarı 22 lira 80 kuruştur.

³¹ Alman maden mühendisinin burada bulunan opal madeni ile ilgili 1900 yılında kaleme aldığı rapora yukarıda değinilmiştir. Raporun tam metni için bkz. Wilhelm Fischbach (1900), Kütahya Vilayeti'nin Karamancı Nahiyesi'nde Opal Zuhuratu Hakkında Rapor, İstanbul, Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü (MTA) Derleme Raporlar, Rapor No: DR00659.

³² Fransızca metinde opal madeni olarak geçmektedir. (T.S.B.)

³³ Söz konusu evrakta harcırah hesabı olarak İzmir-Urla arası 8 saat, Urla-Seferihisar 3 saat ve Seferihisar'dan maden sahası arası da 2 saatlik mesafe olup toplam gidiş-dönüş süresi 26 saat şeklinde bildirilmiştir. Bir diğer belgede ise İstanbul-İzmir arası vapur seyahati 48 saat olarak tespit edilmiş ve kendisine toplamda 11 lira 10 kuruş ödeme yapılmıştır.

³⁴ Tahir Sezen Osmanlı yer adları üzerine hazırlanmış olduğu eserinde XVI. yüzyılda İnegöl-i Aydın olarak anılan yerin Cumhuriyet

Hayriye köylerindeki maden sahalarında gerçekleştirdiği fennî inceleme seyahatine dair harcırah olarak 7 lira 41 kuruş ödendiği bildirilmektedir (BOA. ML. EEM. 485/52). 28 Mayıs 1904'te Sivrihisar'da bulunan ve buradan Hazîne-i Hâssa-i Şâhâne Nâzırı Ohannes Efendi'ye hitaben bir rapor kaleme alan Fischbach, mali meselelere değinmiş ve 1904 yılı Mart ve Nisan ayı maaşları³⁵ ile harcırah giderlerinin³⁶ Osmanlı Bankasının İzmir şubesi aracılığıyla ödenmesini talep etmiştir (BOA. ML. EEM. 474/89). Bununla birlikte Haziran 1904 tarihli bir başka belgede ise Fischbach'ın Manisa Salihli'de bulunan Çamurhamamı'na³⁷ giderek³⁸ burada bulunan maden kuyularını incelediği anlaşılmaktadır (BOA. ML. EEM. 474/89).

Arşiv belgelerinden Fischbach'ın 1903-1904 yılı içerisinde görevli gittiği bir diğer yerin Selanik olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki, Fischbach'ın 1904 yılı mart ayından Haziran ayına kadar hak ettiği maaşları görevli bulunduğu Selanik Emlâk-i Hümayûn İdâresi tarafından ödenmiştir (BOA. ML. EEM. 498/46; 484/68). Fischbach 1904 yılı temmuz ayında Selanik'ten Hazîne-i Hâssa Nezâretine gönderdiği telgrafta Selanik'te Hüseyin Efendi'ye ait bulunan madenlerin tamamını muayene etmek için temmuz ve ağustos ayı maaşları ve gidiş-geliş harcırahlarını da Selanik'ten alma talebinde bulunmuştur. İstanbul'dan gelen cevap ise Fischbach'ın temmuz ayı maaşının Selanik'te ödenmesi, harcırah talebinin ise görevinden döndükten sonra İstanbul'da halledilmesi şeklinde olmuştur. Nitekim Fischbach'ın 30 lira tutarındaki Temmuz 1904 maaşı Selanik Emlâk-i Hümayûn İdâresi tarafından ödenmiştir³⁹ (BOA. ML. EEM. 498/43). Buna karşılık Fischbach Eylül 1904'te Selanik'ten gönderdiği bir diğer telgrafında Selanik'ten İstanbul'a dönmeden önce borçlarını ödeyebilmek için Ağustos maaşı ve harcırahının⁴⁰ havale edilmesini bir kez daha talep etmiştir (BOA. ML. EEM. 498/43). Sonuç olarak bu telgraf ve maaş ödeme yazılarından anlaşılan o ki, Wilhelm Fischbach Aydın'daki incelemelerinin ardından Selanik'e geçmiş ve uzunca bir müddet burada çalışmış olsa gerektir.

Alman mühendis tarafından rapor olarak hazırlanan ve bu dönemde Hazîne-i Hâssada gündeme gelen bir başka maden sahası ise Gebze civarında bulunan Pelitli⁴¹ madenine aittir. Kendisinin Osmanlı hizmetine giriş sürecinde de ismi geçen bu maden bölgesi ile ilgili olarak fennî gözlemlerini kaleme alan Fischbach, Pelitli madeninin gümüş ve altın içeren kurşun barındırdığını ve burasının İstanbul'a en yakın maden sahalarından biri olduğunu belirtmekte ancak buradaki maden damarının zemin hizasında ve dereye

yıllarına kadar Aydın'a bağlı Sangöl nahiyesi olduğunu belirtmektedir. Sezen, a.g.e., s. 662.

³⁵ 1904 yılı Mart, Nisan ve Mayıs aylarında Wilhelm Fischbach'a 30 lira maaş ödenmiştir. Mayıs ayı maaşının 1/10'una tekabül eden 3 liralık kısmı Hamidiye-Hicaz Demiryolu yardımı olarak kesilmiştir. BOA. ML. EEM. 498/46.

³⁶ Belgeye göre Fischbach'ın iki aylık maaşı 60 lira olup, harcırah olarak ise Sivrihisar-İzmir 8 saat, İzmir-Salihli 20 saat, Salihli-Sart maden sahası 3 saat olmak üzere gidiş-dönüş toplam 62 saat ve saat başına 15 kuruştan toplam 9 lira 30 kuruş talep etmiştir.

³⁷ Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü'nün illerin güncel maden potansiyelini ele alan raporunda Manisa'nın Salihli-Kurşunlu bölgesinde Sart Çamur adlı jeotermal su kaynağı bulunduğu bilgisine yer verilmektedir. MTA, "Manisa İli Maden ve Enerji Kaynakları", https://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/bilgi-merkezi/maden_potansiyel_2010/manisa_madenler.pdf (01.05.2020).

³⁸ Yolda harcanan mesainin kaleme alındığı bu yazıda İzmir-Salihli arasının 20; Salihli Çamurhamamı arasının 3 saat mesafede olduğu ve toplamda 46 saatlik bir yolculuk yapıldığı belirtilmektedir.

³⁹ Fischbach'ın 1904 yılının kalanında aldığı maaşlar merkezden ödenmiş olup yine 30 lira olarak kaydedilmiştir. 1904 yılı Ağustos-Aralık aylarına ait maaş ödeme belgeleri için bkz. BOA. ML. EEM. 485/60; 489/35; 493/22; 493/65; 496/85.

⁴⁰ Selanik'teki yolculuk harcırahı olarak 1904 yılı Ekim ayında Fischbach'a 37,5 lira tutarında bir ödeme yapılmıştır. Bu husustaki arşiv belgesinde İstanbul-Selanik gidiş geliş süresi 170 saat, Selanik merkezli olarak maden sahalarına gerçekleştirilen seyahatler de 80 saat olmak üzere toplam 250 saatlik harcırah hesaplanmış ve saat başı 15 kuruş hesabıyla 37,5 lira ödeme yapılması kararı alınmıştır. BOA. ML. EEM. 483/52.

⁴¹ Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü'nün illerin güncel maden potansiyelini ele alan raporunda Gebze-Pelitli sahasında %3-4 bakır, %25 kurşun ve %8-10 çinko içeren 110.000 ton jeolojik rezerv sahip maden yatağı bulunduğu belirtilmektedir. MTA, "Kocaeli İli Maden ve Enerji Kaynakları", https://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/bilgimerkezi/maden_potansiyel_2010/kocaeli_madenler.pdf (01.05.2020).

yakın bir yerden açılmış olduğu için sık sık su altında kaldığını vurgulamaktadır. Yakın zamanda buraya iki kilometre mesafede bulunan ve daha önce işletilmiş susuz bir ocak keşfettiğini belirten Fischbach, burada zengin ve geniş yeşil kurşun, fosfat, gümüş ve altın içeren bir kurşun damarı bulunduğunu ifade etmekte, madende görev yapan İngiliz mühendisin ölümünden sonra bu madenin unutulduğunu ancak çok az bir maliyetle bir firm kurularak buradan tekrar maden çıkartılabileceğini raporlamaktadır. Manganez ile karışık olan bu madenin hemen zemin hizasında bulunduğunu tekraren vurgulayan Fischbach, madenin işletme imtiyazının Hazîne-i Hâssa için daha faydalı bir şekilde ihale edilmesi için şimdiden düşük bir maliyetle bir çalışma yapılmasının lazım geldiğini ifade etmektedir. İlâveten Hâlki'de (Heybeliada) bir maden mühendisi mektebi kurulması halinde öğrencilere uygulamalı eğitim verilebilmesi için işletilmekte olan maden ocaklarına ihtiyaç olduğunu vurgulayan Fischbach, Pelitli madenin bu eğitimler için en uygun yer olacağı görüşündedir. Raporun sonunda Wilhelm Fischbach imzasını “*maâdin-i hümayûn mühendisi*” sıfatıyla atmakta ve adres olarak “*Beşiktaş, Aziziye Sokak No: 30*” bilgisini vermektedir (BOA. Y. PRK. HH. 34/76).

Hazîne-i Hâssa'daki görevinin ikinci yılında Nâzır Ohannes Efendi'ye hitaben bir mektup kaleme alan Wilhelm Fischbach, mektubunda hem iki senelik faaliyet dönemi hakkında bilgi vermekte ve hem de birtakım mali taleplerde bulunmaktadır. Fischbach, Aralık 1904 tarihli mektubunda maden mühendisi olarak atandığı bu kurumda Emlâk-i Hümayûn Komisyonu Reisi tarafından harita ve rapor tanzimiyle birlikte numune temini için görevlendirildiğini, ancak nezârette yer olmadığından geçici bir süre kendi evinde çalıştığını bildirmektedir. Geride kalan sürede Hamidiye-Hicaz Demiryolu Komisyonu emriyle Aydın dâhilindeki bazı kömür madenlerinin tetkikinde, padişah iradesiyle Bursa vilayetinde⁴² bulunan aynü'l-şems maden sahalarının açılmasında görev aldığı ifade eden Fischbach, ayrıca işletilmeyen maden sahalarına talip bulmak için yurtdışına postalar gönderip gazetelere ilanlar verdiğini beyan etmekte, buna karşılık Hicaz Demiryolu İdaresinin Aydın'daki konaklama, alet-edevat ve numune gönderim masraflarını ödemediğini ifade etmektedir. Selanik'teki altın madeni için “*Amalgamateur / Amalgamatör*” adlı makinenin imali için her gün Yıldız'a gittiğini ayrıca kirasının karşılanacağı vaat edildiği için Beşiktaş'ta bulunan akâret-i seniyyede 2 numaralı hanede ikamet ettiğini ve bu sürede tüm bu çalışmalarına ilâveten Hazîne-i Hâssa bünyesinde maâdin kaleminin kurulması ile de ilgilendiğini dile getiren Fischbach, ikametinden kaynaklanan borcun affını talep etmiştir. Fischbach'ın kira borcunun affını içeren bu talebi 1905 yılı mart ayında komisyonda görüşülmüş ancak uygun bulunmamıştır (BOA. ML. EEM. 501/91). Bununla birlikte belirtmek gerekir ki, Fischbach 1905 yılı boyunca 30 lira maaş almaya devam etmiştir⁴³.

1905 yılına gelindiğinde Alman mühendisin ülke içerisindeki maden tetkiki faaliyetlerine devam ettiği, ayrıca altın makinasının üretiminin başarıyla tamamlandığı dikkati çekmektedir. Öyle ki, 1905 yılı temmuz ayında yayımlanan bir irâde ile Fischbach bizzat kendisi tarafından icat edilen ve Tamirhâne-i Hümayûn'da üretilen makine ile Lapseki, Biga ve Bayramiç civarında tespit edilen (içinde altın bulunan) kumları incelemek ve Ortaca yakınlarındaki Ören Dağı'nda keşfettiği altın madeni⁴⁴ üzerinde araştırmalar

⁴² Fransızca metinde Bursa vilayetindeki maden sahasının Kütahya Gediz'de bulunduğu belirtilmektedir. BOA. ML. EEM. 501/91.

⁴³ Wilhelm Fischbach'ın 1905 yılı maaş ödemelerine dair Şubat, Mart, Ağustos, Eylül, Ekim ve Kasım aylarına ait evraklar mevcuttur. BOA. ML. EEM. 510/79; 524/6; 529/42; 533/1; 535/95; 539/17. Bununla birlikte Selanik Emlâk-i Hümayûn Komisyonu'nun 1905 yılı Aralık ayında hazırlanmış olduğu evrakta ise Fischbach'ın 4 aylık maaşı (120 lira) ve masrafları (9 lira 50 kuruş) için ödeme yapılması gerektiği ancak Hamidiye-Hicaz Demiryolu yardımı kapsamında bu miktardan 3 liralık bir kesinti yapıldığı bildirilmektedir. BOA. ML. EEM. 537/61.

⁴⁴ Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü'nün illerin güncel maden potansiyelini ele alan raporunda Çanakkale'de bugün merkeze bağlı bir köy olan Ortaca'nın biraz ilerisindeki Kırızlı köyü civarında, Lapseki-Şahinli'de ve Bayramiç'te altın maden rezervlerinin bulunduğu ifade edilmektedir. MTA, “Çanakkale İli Maden ve Enerji Kaynakları”, <https://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/bilgi->

yapmak üzere görevlendirilmiştir (BOA. Y. MTV. 289/177; ML. EEM. 778/10). Fischbach'ın Çanakkale bölgesindeki faaliyetlerinin uzun süre devam ettiğini söylemek mümkündür. 1906 yılı haziran ayına ait bir belgede maden sahalarında araştırmalar yapmak üzere Kala-i Sultaniye'ye gönderilen Wilhelm Fischbach'ın maaşının muntazaman ödenmesi hususu üzerinde durulmaktadır (BOA. Y. PRK. BŞK. 76/31). Ağustos 1906 tarihli bir başka belgede ise Fischbach'ın Biga sancağı dâhilinde bazı mahallerde yeni altın damarları tespit ettiği ve maden sahasındaki harcamalar ile yolculuk masrafları için toplamda 81 lira 77 kuruş talep ettiği belirtilmekte, ancak mühendisin bu maden sahasına dair olumlu bir neticeye ulaşmış olup ulaşmadığının bilinmediği ve maden sahasından herhangi bir numune ya da rapor gönderilmediği vurgulanarak ödemenin yapılması hususunda tereddütte kaldığı⁴⁵ dile getirilmektedir (BOA. Y. MTV. 289/177). Fischbach bu araştırma seyahatinden birkaç sene sonra, 1909 yılında, Sadârete ve Mâliyyeye yazmış olduğu iki farklı mektubunda bölgedeki icraatları ve yaşanan sorunlara dair bilgiler vermektedir. Alman mühendise göre çalışmaları neticesinde burada bir maden imalathanesi, üç maden ocağı ve altın makinesi kurulmuş ancak kendi imalatı altın makinesinin bölgeye sevki konusunda aksaklık yaşanmış ve Amalgamateur adlı makinenin 8 ay süreyle Galata Rıhtımında tutulmasından dolayı⁴⁶ bölgedeki madencilik faaliyetleri aksamıştır (BOA. ML. EEM. 778/10).

Wilhelm Fischbach'ın Biga'daki araştırma sürecinin teknik meselelerin ve lojistik sorunların yanı sıra özellikle malî hususlar açısından da oldukça sorunlu geçtiği anlaşılmaktadır. Öyle ki, Fischbach'ın harcamaları ve ödemeler hususunda 30 Ekim 1906'da bir yazı kaleme alan Hazine-i Hâssa Nâzırı Ohannes Efendi, bir yıldan uzun süredir Biga civarında çalışmalar yürüten Fischbach'ın yeni tespit edilen bazı altın maden damarlarının açılması için maden sahalarına gitmesi gerektiğini, Amalgamateur'un işletilmesi ile eksik parçalarının ikmali, işçi-esnafın alacakları ve İzmir-İstanbul seyahat gideri olmak üzere toplamda yaklaşık 188 lira talep ettiğini ifade etmektedir. Ayrıca söz konusu para talebinin karşılanmaması halinde Alman mühendisin araştırmalarına devam edemeyeceğini bildirdiğini vurgulamakta ve bunun yanı sıra bölgedeki araştırmalara dair olumlu bir neticenin hâsıl olup olmadığını bilinmediğini, araştırmalara dair bir numune ya da raporun ibraz edilmediğini ve bu yüzden de söz konusu paranın ödenmesi hususunda tereddüde düşüldüğünü tekrar etmektedir (BOA. Y. MTV. 290/145). Tüm bu bilgiler ekseninde bölgede bir maden işletmesinin kurulması için çalışmaların yürütüldüğü ama tam bir netice elde edilemediği sonucuna varılabilir.

1907 yılına gelindiğinde görülen o ki, Hazine-i Hâssa Nezâretinde geçen dört yılın sonunda Alman maden mühendisi Wilhelm Fischbach'ın verimliliği tartışılır bir hâl almıştır. Öyle ki, Hazine-i Hâssa-i Şâhâne tarafından düzenlenen Nisan 1907 tarihli bir belgede imtiyazı bu kuruma ait olan madenlerin incelenmesi ve istifade edilmesi adına istihdam edilen maden mühendisleri Mösyö Groskop (غروسقوپ) ve Fischbach'ın durumları ele alınmakta, Groskop⁴⁷ ve Fischbach için menfî değerlendirmelere yer verilmektedir. Çeşitli maden sahalarını incelemek üzere görevlendirilen Fischbach'ın önemli miktarda masraf yapılan

merkezi/maden_potansiyel_2010/Canakkale_Madenler.pdf (01.05.2020).

⁴⁵ Fischbach'a 1906 yılı Ocak, Şubat, Mart, Nisan, Haziran, Temmuz, Ağustos ve Eylül aylarında yapılan maaş ödemelerine (her bir ay için 30 lira) dair belgeler bulunmaktadır. BOA. ML. EEM. 550/22; 550/113; 550/101; 555/30; 590/102; 594/57; 599/21; 572/22.

⁴⁶ Fischbach, Mayıs 1906'da Biga Mutasarrıflığından Hazine-i Hâssa'ya gönderdiği yazıda Ezine'de görevli olduğunu ve buradaki araştırmalarında kullanmak üzere gönderilen makine ve edevatın nakliyesine ait 11 lira 75 kuruş tutarındaki masrafın ödenmediğini bildirmiştir. Söz konusu ödeme Haziran ayı başında yapılmıştır. BOA. ML. EEM. 556/47. Aynı dönemde Dâhiliye Gümrüğünde bulunan edevatın Çanakkale'ye gönderilmesi için 1 lira 45 kuruş tutarında bir nakliye ödemesi daha gerçekleştirilmiştir. BOA. ML. EEM. 544/66.

⁴⁷ Belgede Hazine-i Hâssa maden mühendisi Groskop'un aylık 100 lira maaş almasına rağmen kendisinden hiçbir şekilde istifade edilemediği, son olarak Musul ve Bağdat vilayetleri dâhilinde olup imtiyazı Hazineye ait olan maden sahalarını tetkik etmesi için görevlendirildiği, kendisine maaş, yevmiye ve harcırah verilmesine rağmen incelemesinde fennî usullere uygun bir kanaat veremediği gerekçesiyle süresi sona eren mukavelesinin uzatılmamasına karar verildiği belirtilmektedir. BOA. Y. MTV. 296/175.

araştırmalarından ve kaleme aldığı raporlardan istenilen faydanın elde edilemediği hal böyle olunca kendisinden beklenen derecede istifade edilemediği değerlendirilmesinde bulunmaktadır. Sonuç olarak Hazîne-i Hâssa-i Şâhâne idaresi, kendi görev alanı içerisinde bulunan madenlerden faydalanılmak için daha kuvvetli ihtisas sahibi mühendisler istihdam edilmesi gerekliliğinden hareketle Fischbach'ın terkin-i kayd edilmesi talebinde bulunmuştur (BOA. Y. MTV. 296/175).

4. Wilhelm Fischbach'ın Hazîne-i Hâssa Nezâretinden Ayrılması ve Kastamonu'ya Görevlendirilmesi

1907 yılı Nisan ayında Hazîne-i Hâssa Nezâretinin Wilhelm Fischbach ile ilgili olarak olumsuz görüş bildirmesinden bir ay kadar sonra, 14 Mayıs 1907'de, Orman ve Maâdin ve Zirâat Nezâretine yazılan bir yazıyla Fischbach'ın bakanlık bünyesinde münasip bir yerde istihdamı talep edilmiştir (BOA. Y. MTV. 298/52). Aynı gün Orman ve Maâdin ve Zirâat Nezâretinden yazılan cevâbî yazıda ise imtiyazı hazineye ait olan madenlerin işleri ile ilgili olarak Hazîne-i Hâssa-i Şâhânede istihdam edilen Fischbach'ın yerine uzman bir maden mühendisi atanması kararına ilaveten kendisinin bakanlık bünyesinde görevlendirileceği bildirilmiştir. İlgili yazıda Orman ve Maâdin ve Zirâat Nezâretinin başkent İstanbul'da merkez işlerini yürütmekle görevli üç mühendisin bulunduğu ve bu kadronun merkez teşkilatı için yeterli olduğu bildirilmekte, bu nedenle Wilhelm Fischbach'ın 12 lira maaşla vilayetlerden birinde istihdamının mümkün olabileceği ifade edilmektedir (BOA. Y. MTV. 298/54)⁴⁸. İlerleyen yıllara ait belgelerden Alman mühendisin bir müddet Çanakkale bölgesinde çalışmaya devam ettiği, sonrasında ise Kastamonu Vilayetine görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Ancak 1908 yılı Mart ayına ait bir belgede Ezine ile Ayvacık arasında bulunan altın madeni alanında Fischbach tarafından yaptırılan inşaat ve hafriyatın incelenmesi için yapılacak seyahatte hangi yolun kullanılması gerektiği⁴⁹ konu edilmektedir (BOA. ML. EEM. 653/18). Buradan hareketle Fischbach'ın 1905 yılından bu yana Kala-i Sultaniye bölgesinde yürüttüğü çalışmalarını Hazîne-i Hâssa Nezâretinden resmî olarak ayrıldıktan sonra da devam ettirdiği anlaşılmaktadır.

Wilhelm Fischbach ile ilgili 1908 yılına ait arşiv belgeleri incelendiğinde üç husus dikkati çekmektedir. Bunlardan ilki Fischbach'ın ekonomik sıkıntıları ve mali talepleri, diğeri Kastamonu'ya gittikten sonra eski görev yeri olan Hazîne-i Hâssa Nezâretine göndermiş olduğu mektuplar, üçüncü konu ise toplamış olduğu maden numuneleri üzerinedir.

Mali meselelerle ilgili olarak Fischbach 1908 yılı baharında geciken maaşlarının ödenmesi hususunda Hazîne-i Hâssaya başvuruda bulunmuştur (BOA. ML. EEM. 650/60). Başvurusunu Alman Sefâreti aracılığıyla ileten Fischbach, 1906 yılı Ekim ayından 1907 yılı Nisan ayına kadar olan 7 aylık maaşının ödenmesi talep etmiştir (BOA. ML. EEM. 655/15). Aynı dönemde Wilhelm Fischbach'ın İstanbul'da bulunan eşi Josefine ise 10 Şubat 1908 tarihinde kaleme aldığı mektubunda eşinin Ezine'de bulunduğunu, elinde kalan paranın tükenmesiyle ailesinin ciddi maddi sıkıntı içinde olduğunu belirtmekte ve elde kalan son birikimleri olan Victoria Sigortasındaki varlıklarının da bitmesinden dolayı perişan halde olduklarını bildirmektedir (BOA. ML. EEM. 655/15). Bu mektubun ne kadar etkisi olmuştur bilinmez ancak 1908 yılı mart ayında hazırlanan senetlerle Wilhelm Fischbach'ın 1906 yılı Ekim, Kasım, Aralık ve 1907 yılı Ocak ile Şubat aylarına ait 150 lira

⁴⁸ Aynı belgede Fischbach'ın yerine Hazîne-i Hâssa-i Şâhâne'de görevlendirilecek kıfayette bir mühendisin bakanlık bünyesinde bulunmadığı bildirilmekte ve eğer ferman buyurulması halinde yıllık 10-12.000 frank maaş karşılığında Almanya veya Fransa'dan bir mühendis getirilmesinin mümkün olabileceği belirtilmektedir.

⁴⁹ Bu soruya cevaben Fischbach'ın hafriyat çalışmalarını yürüttüğü mahallin Ezine'ye bir saat mesafede Ayvacık güzergâhında bulunduğu belirtilmiştir. BOA. ML. EEM. 658/2.

tutarındaki geçmiş maaşının ödeme işlemi gerçekleştirilmiştir (BOA. ML. EEM. 663/16). Fischbach adına hazırlanmış olan Mart 1908 tarihli 50 lira tutarındaki ödeme senesinde kendisinden “*ma’den mühendis-i sâbıkı*” şeklinde bahsedilmiştir (BOA. ML. EEM. 656/24). Aynı ay içerisinde Fischbach’ın 1907 yılı Mart ve Nisan aylarına ait maaşı (60 lira) ile Mayıs ayı maaşından hak ettiği (6 lira 77 kuruş) kısmı da ödenmiştir (BOA. ML. EEM. 670/21). 1907 yılı Mayıs ayı maaşının yaklaşık 1/4 oranında ödenmesinin gerekçesi Fischbach’ın Hazîne-i Hâssadan ayrılarak Orman ve Maâdin Nezâreti bünyesinde göreve başlaması olsa gerektir. Ayrıca belirtmek gerekir ki, Fischbach’ın 1907 yılı Haziran ve Temmuz ayı maaşları da 30 lira üzerinden hazırlanmıştır (BOA. ML. EEM. 614/2).

Yapılan bu maaş ödemelerine rağmen Fischbach, 1908 yılı Nisan ayında bir kez daha alacak talebiyle devletin gündemine gelmiştir. Bu sefer de Ezine’deki araştırmaları sırasında yapmış olduğu masrafin kendisine ödenmesi hususunda bir kez daha Alman elçiliği aracılığıyla talepte bulunan Fischbach’ın bu talebi Hazîne-i Hâssa Mühendislerinden Abdurrahman Bey tarafından incelenmiş; yapılan inceleme neticesinde Alman mühendisten görevli olduğu dönemde harcadığını iddia ettiği giderlere dair bazı izahatta bulunması istenmiş (BOA. ML. EEM. 662/20), bu kapsamda bir evrak hazırlanarak Kastamonu Vilayetine gönderilmiştir (BOA. ML. EEM. 660/8). Hazîne-i Hâssa-i Şâhâne Emlâk-i Hümâyûn İdâresi tarafından hazırlanan 4 Nisan 1908 tarihli yazıda kurumun eski maden mühendisi Fischbach’ın Hazîne-i Hâssa bünyesinde görevli olduğu sırada Ezine’de gerçekleştirdiği altın arama çalışmaları sırasında yapılan masrafların kaydedildiği dört kıta defterden 14 Ocak 1907 tarihine kadar olan 110,63 lira tutarındaki harcamaların yazıldığı üçüncü defterin bulunmadığı kayda geçirilmiştir (BOA. ML. EEM. 660/35). Buna mukabil Abdurrahman Bey’in tespitine göre 450 lira masraf beyan edilmesine rağmen Fischbach’a 120 lira ödenmesi yeterlidir (BOA. ML. EEM. 778/10). Kastamonu’da görev yaptığı dönemde Hazîne-i Hâssadaki görevleri ile ilgili olarak yazılar kaleme almaya devam eden Fischbach, 7 Temmuz 1908 tarihli mektubunda ise Ezine’deki altın maden sahasındaki harcamalarına dair bir kez daha talepte bulunmuş, kaleme aldığı yazı Hazîne-i Hâssa Mühendisi Abdurrahman Bey tarafından bir kez daha incelemeye alınmıştır (BOA. ML. EEM. 699/17). Ancak bu meselenin birkaç sene devam ettiği ve çözüme kavuşturulamadığı görülmektedir. Öyle ki, 1909 yılı Şubat ayında halen Fischbach’ın ödemelerle ilgili talebine dair yazışmaların devam ettiği (BOA. ML. EEM. 730/32) dikkati çekmektedir. Fischbach, 22 Haziran 1909 tarihli bir başka mektubunda Mâliye Nezâretine konuyla ilgili birtakım bilgiler vermektedir. Buna göre Sultan Abdülmecid zamanında 1275 yılında (1859-1860) Almanya’dan gelerek Osmanlı Devleti hizmetine girdiğini, 50 sene zarfında birçok mühim görev üstlendiğini, 1903 yılında padişah irâdesiyle Emlâk-i Hümâyûn ve Hazîne-i Hâssa maden mühendisliğine tayin olunduğunu belirterek, Temmuz 1905’te Biga sancağındaki eski altın madeninin yeniden açılması göreviyle bölgeye gittiğini, maden sahasında bir imalathane ile üç ocak ve üç altın makinesi inşa edildiğini, ayrıca hafriyat ve alet-edevat masrafları olmak üzere 450 lira sarf ettiğini ancak harcadığı parayı söz verilmiş olmasına rağmen geri alamadığını ifade ederek, bedelin kendisine ödenmesini bir kez daha talep etmiştir. Fischbach bu mektubun sonunda adres olarak “*Bahçekapısı’nda Şeyhülislam Hanı’nda 7 mumroda mukâm*” ibaresine yer vermiştir (BOA. ML. EEM. 778/10). Fischbach 23 Ekim 1909’da Sadârete hitaben kaleme aldığı mektupta ise Temmuz 1905 tarihli irâde ile Biga’da altın madeni kurmakla görevlendirildiğini ifade ederek kendisi tarafından imal edilen altın makinesinin Galata’daki nihâtimde 8 ay süreyle tutulmasından dolayı yaşanan aksaklık ve gecikmelere rağmen çalışmalarını sürdürdüğünü ancak yapmış olduğu masrafların kendisine ödenmediğini tekrar etmiştir (BOA. ML. EEM. 778/10). Sonuç olarak bu mesele Emlâk-i Hümâyûn İdâresi kapatıldıktan⁵⁰ sonra dahi çözüme

⁵⁰ Sultan V. Mehmed Reşad’ın tahta çıktığı gün, 27 Nisan 1909’da yayımlanan bir irâde ile Sultan II. Abdülhamid nâmına olarak 1876

kavuşturulamamış olup 1910 yılı başına gelindiğinde Mâliye Nezâretinde görüşülmeye devam edilmiştir (BOA. ML. EEM. 778/7).

Wilhelm Fischbach'ın Hazîne-i Hâssa'dan ayrılıp Kastamonu'ya görevlendirilmesinden sonraki dönemde dikkati çeken ikinci husus gönderdiği mektuplardır. Bu döneme ait tespit edebildiğimiz ilk belge Nâzır Ohannes Paşa'ya hitaben kaleme aldığı 14 Mayıs 1908 tarihli mektuptur. Alman mühendis mektubunda Osmanlı Devleti'ndeki maden mühendisleri arasındaki en kıdemli, en tecrübeli kişi olduğunu vurgulamakta ve maden işlerinde, özellikle de altın madeni işletilmesinde gerekli aletlerin imaline muktedir bir bilgi birikimine sahip olduğunu belirterek, yıllar önce Transvaal'e gitmek yerine Türkiye'ye geldiğinden dolayı pişmanlık duyduğunu dile getirmektedir (BOA. ML. EEM. 686/17). 9 Haziran 1908'de yine Ohannes Paşa'ya hitaben bir arıza kaleme alan Fischbach, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde olup işletilmeyen madenlerin Hazîne-i Hâssa Şâhâne adına işletilmesi kararına binaen Biga sancağındaki altın madenleri ile bilhassa Bayramiç, Ezine ve Kumkale arasındaki altın maden ocaklarının imtiyazı için Almanya'nın büyük ve zengin sendikalarının bir girişiminin olduğunu ancak neticelenmediğini belirtmektedir. Buna mukabil Abdurrahman Bey tarafından kaleme alınan yazıda Fischbach'ın 30-40 seneden beri Osmanlı Devleti'nde maden işleri ile ilgilendiği ancak kayda değer bir hizmet ve eserinin bulunmadığı belirtilmekte, Hazîne-i Hâssa maden mühendisliğinde istihdam edildiği müddet zarfında işaret ettiği madenlerde yapılan incelemeler neticesinde bu maden sahalarının önemsiz olduğunun anlaşıldığı ifade edilmektedir (BOA. ML. EEM. 689/42).

1908 yılı ağustos ayında bir kez daha İstanbul'a telgraf gönderen Fischbach, bu sefer daha açık bir talepte bulunmuş ve 1905 yılı temmuz ayında yayımlanan bir irâde üzerine Yıldız Tamirhanesinde inşa edilen ve kendi icadı olan altın makinesi ile Selanik vilayeti ve Biga sancağında aramalar yaptığını belirterek Hazîne-i Hâssa Nezâretindeki eski görevine iadesini talep etmiştir. Ancak kendisinin bu talebine karşılık olarak yapılan değerlendirmede Alman mühendisin Hazîne-i Hâssa Nezâretinde görevli olduğu dönemde yaptığı araştırmalarda büyük miktarda harcama yapılmış olmasına rağmen bir netice elde edilemediği ve bu nedenle kendisinin memuriyetten çıkartıldığı belirtilmektedir (BOA. ML. EEM. 700/64).

Bu dönemde Fischbach'ın devlet kayıtlarında yer aldığı bir başka mesele ise kendisine ait olduğunu iddia ettiği maden numuneleri üzerinedir. Alman mühendis 17 Haziran 1909 günü kendisine ait birtakım mücevherat ve altın içerikli kumun Yıldız Müzesine alındığı ancak bedelinin kendisine verilmediği iddiasıyla Sadâret Mektûbî Kalemine başvuruda bulunmuştur. Soru-cevap şeklinde hazırlanan tutanakta Galata'da NewYork Oteli'nde konaklayan Kastamonu eski maden mühendisi Fischbach'a bunları nereden aldığı, hangi vasıta ile Yıldız Müzesine getirip, nasıl teslim ettiği sorulmuştur. Fischbach bu soruya cevaben kendisinde 10 sandık maden numunesi, 10 harita, bir albüm, 2 şişe altın kum ile bir kutu içerisinde birçok elmas, zümrüt ve aynü'l-şems taşları bulunduğunu belirtmekte, Musâhib Hacı Mustafa Bey adındaki bir kişinin kendisine bu gibi mücevherat için bir komisyon olduğunu söylediğini ve bu kişinin bir gün yanına gelerek, padişahla görüştüğünü ve bu mücevherlerin Mabeyne götürülmesi emrinin verildiğini ifade etmiştir. Fischbach'ın ifadesine göre maden numunelerinin bulunduğu sandıkları arabaya taşıyıp Mabeyne gitmişler, Hacı Mustafa Bey sandıkları padişaha götürmüş, Başkâtib Tahsin Paşa ise kendisine bu sandıkların mektepte değerlendirileceğini ve bedelinin mektep bütçesinden ödeneceğine dair irâde alındığını söylemiştir. Ancak Fischbach, Tahsin Paşa'nın beyanına rağmen şimdiye kadar hiçbir şey alamadığını belirterek, aldığı duyumlara göre sandıklar, haritalar ve albümün müze içerisinde bulunduğunu ancak bahsettiği diğer altın kum şişeleri ile

yılından bu yana emlak-i seniyyeye dâhil edilmiş olan bütün mallar Hazineye devredilmiştir. Arzu Tozduman Terzi, "Hazîne-i Hâssa", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 140.

mücevherlerin müzede bulunmadığını ve bu kısmın ederinin 300 lira, materyallerin toplam değerinin ise 1.300 lira olduğunu iddia etmektedir. Fischbach ilaveten olayın tanığı ve malların sahipliği konusunda Tahsin Paşa'yı göstermekte ve sandıklarla birlikte haritalarda imzasının bulunduğunu vurgulamaktadır (BOA. ZB. 353/89). Sonuç olarak Wilhelm Fischbach, Yıldız Müzesinde bulunan bu değerli materyallerin ya kendisine iadesini veya bedelinin ödenmesini talep etmiştir (BOA. BEO. 3591/269809). Fischbach'ın ifadesi ve talebi üzerine konu ilk olarak 23 Haziran 1909 günü Sadârete iletilmiş (BOA. ZB. 353/89), sonrasında bu talep aynı ayın sonunda müze yetkililerine aktarılmış ve 12 Temmuz 1909 günü Yıldız Komisyon-ı Mahsûsu reis vekili imzasıyla Sadârete verilen cevapta söz konusu eşyanın iadesi için öncelikle tasnif işlemlerinin yapılması gerektiği bildirilmiştir (BOA. BEO. 3591/269809). Talebinde ısrarcı olan Fischbach, 26 Mayıs 1910'da bu sefer Mâliye Nezâretine bir istid'â daha yazarak yeniden başvuruda bulunmuş ve kendisine ait 10 sandık dolusu maden filizi numunesinin Yıldız Müzesinde bulunduğunu belirterek, bu sandıkların iadesi talebini tekrarlamıştır. Fischbach'ın bu dilekçesi bu kez Yıldız Müzesi hukuk birimine sevk edilmiştir (BOA. Y. EE. 144/20). Ancak bu hususta ne gibi neticeye ulaşıldığını öğrenmemiz mümkün olamamıştır.

Wilhelm Fischbach ile ilgili 1910 yılına ait bir rapor, kendisi ile ilgili bulabildiğimiz en son gelişme olarak karşımıza çıkmaktadır. 1910 yılı ocak ayında Osmanlı topraklarındaki kömür ve petrol rezervleri üzerine bir rapor kaleme alan Fischbach'ın raporunun sonuna eklediği "*Galata Laleli Çeşme No: 45*" ibaresinden bu tarihte başkent İstanbul'a döndüğü anlaşılmaktadır. Raporunun giriş kısmında kömür ve petrolün oluşum sürecine dair bilgiler veren Fischbach, tespit ettiği kömür damarlarını (İzmit, Sapanca gölü kenarı, Karamürsel, Boğaziçi Çamlıca'nın yanı, Florina, Çekmece, Silivri, Çorlu, Tekirdağ, Konya Hamzalar mevkii, Karsantı, Ayas Yumurtalık, Çanakkale Çardak, Urla, Sivrihisar, Kuşadası, Anamur, Seres, Drama) ve memba halinde bulunan petrol bölgelerini (Sinop Osmanköy, Ergani, Haliç Balat, Tekirdağ) sıralamıştır (Fischbach, DR00025).

Sonuç

Ülke idaresinin hemen her alanında büyük bir değişim sürecinin başladığı Tanzimat Devri, Osmanlı madenciliğinde de birtakım köklü değişikliklerin yapıldığı yıllar olmuştur. Maâdin Meclisinin kurulması, Maden Mektebinin tesisi, bağımsız bir madencilik kanunu olarak 1861 Maden Nizamnâmesi'nin yayımlanması gibi ıslahatlara ilaveten bu gelişmelerle eş zamanlı olarak Osmanlı devlet bürokrasisi içerisinde yabancı maden mühendisleri de istihdam edilmeye başlamıştır. Madencilik alanında eğitim alan ve ihtisas sahibi olarak devlet hizmetinde görevler üstlenen yerli maden mühendislerinin yanı sıra yabancı maden mühendislerinin de göreve getirilmesi kararı şüphesiz Osmanlı madencilik sektörünün verimliliğini arttırmaya yönelik mühim bir girişim olmuştur. Alman maden mühendisi Wilhelm Fischbach, bu kapsamda ülkeye gelen ve yarım asır boyunca Osmanlı hizmetinde çalışan tarihi bir sima olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yarım asır boyunca Osmanlı hizmetinde çalışmalar yürüten Fischbach ile ilgili arşiv kayıtlarına dayanan bu çalışmanın en büyük sınırlılıklarından biri eldeki tarihi vesikaların tarih kronolojisi ve içerik bakımından kopuk bir yapıda bulunması olmuştur. Ancak buna rağmen arada kesintiler bulunmakla birlikte Fischbach'ın hizmetlerine dair kronolojik bir dizilimi kısmen de olsa yapmak mümkündür. Almanya'da ikamet ettiği dönemde Güney Afrika ve Osmanlı Devleti'nden iş teklifi alan Fischbach'ın tercihini İstanbul'dan yana kullanması ile başlayan bu hikâyenin 1860-1903 yılları arasını kapsayan ilk periyodunda Alman mühendisin çok farklı şehirlerde görevler üstlendiği dikkati çekmektedir. Osmanlı saray kadınlarından Esmâ Sultan'a ait bir madenin ıslahatı ve işletilmesi ile başlayan bu dönemde, Prizren bölgesinin haritalandırılması, Adana'daki maden sahalarının incelenmesi, Ergani madeninin işletilmesi ve bölgenin haritasının çıkarılması gibi görevler

üstlenmiştir. Daha sonraki dönemde sunduğu raporlardan Fischbach'ın Seleniçe, Kütahya, Suriye, Beyrut, Kudüs, Bağdat, Musul gibi bölgelerde de maden araştırmalarında bulunduğu anlaşılmaktadır. Fischbach'ın özellikle 1900 yılı civarında kaleme aldığı çok sayıda rapor, kendisinin geniş Osmanlı coğrafyasının çok farklı noktalarında görevler üstlendiğini ve sıklıkla araştırma seyahatlerinde bulunduğunu açık bir biçimde göstermektedir.

Fischbach'ın Osmanlı hizmetindeki kariyerinin dönüm noktalarından biri Hazîne-i Hâssa-i Şâhânedeki görevlendirilmesi olsa gerektir. Vilayetlerde ve seyahatlerle geçen 43 yılın ardından 1903'te 30 lira maaşla Hazîne-i Hâssada işe başlayan Fischbach'ın yaklaşık 4 yıl süren bu görev döneminde de oldukça aktif bir çalışma hayatının olduğunu söylemek mümkündür. Yeni görevinde de tetkik seyahatlerine devam eden Fischbach'ın 1903-1907 yılları arasında sırasıyla Taşöz Adası'na, Kütahya Göynük'e, Aydın ve Manisa'ya, Selanik'e, Çanakkale'ye gittiği anlaşılmaktadır. Ancak tüm bu çalışmalarına rağmen 1906 yılı sona erdiğinde Wilhelm Fischbach'ın Hazîne-i Hâssa-i Şâhânedeki verimliliğinin tartışmaya açılması, onun bu kurumdaki görevinin sona erdirilmesi ile neticelenmiştir. 1907 yılında Orman ve Maâdin ve Zirâat Nezâreti ile yapılan yazışmaların ardından Fischbach'ın kurum ile ilişkisi kesilmiş ve Kastamonu vilayet mühendisliği görevine atanmıştır. Bu tarihten sonra Fischbach'ın iş verimliliğinin düştüğünü söylemek mümkündür. Çünkü 1908 yılı ve sonrasında Alman mühendisin konu edildiği arşiv belgelerinde gündem madencilik faaliyetlerinden çok malî meseleler, kendisine ait olduğunu iddia ettiği maden numunelerinin iadesi yahut bedelinin ödenmesi ve dönemin Hazîne-i Hâssa Nâzırı Ohannes Paşa'ya hitaben kaleme aldığı ve içinde sitemlerini de barındıran mektuplarından ibarettir. Fischbach bu dönemde geçmiş döneme ait alacakları ile yıllar içerisinde biriktirdiği ve bir dönem incelenmek üzere Yıldız Sarayı'na teslim ettiği maden numunelerinin kendisine iadesi ya da parasının ödenmesi işlerinin peşinde koşmuş ve Ohannes Paşa'ya açıkça Güney Afrika'daki Transvaal madenleri yerine İstanbul'a gelerek hata yaptığını yazacak kadar Türkiye günlerinden pişmanlık duyduğunu dile getirmiştir.

Fischbach'ın Osmanlı Devleti'ndeki çalışma hayatına dair önemli hususlardan birinin emeklilik girişimi olduğu dikkati çekmektedir. Henüz 1893 yılında Adana'da görev yaparken Osmanlı Devleti'nden emekli olmaya çalışan Fischbach'ın bu husustaki tüm girişimleri, Alman sefâret yetkililerinin konuya dâhil olmasına rağmen, kanunî engellerden dolayı başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Fischbach'ın bu başarısız girişiminden sonra yaklaşık çeyrek asır daha Osmanlı Devleti hizmetinde görev yapmaya devam ettiği de tarihi bir gerçekliktir.

Fischbach'ın Osmanlı madencilik tarihinde önemli bir yer almasına imkân sağlayacak gelişmelerden biri şüphesiz kendi icadı olarak tanımladığı altın arama makinesidir. "*Amalgamateur*" adı verilen ve Yıldız Sarayı Tamirhanesinde imal edilen bu cihaz ile Çanakkale Biga bölgesinde çalışmalar yürüten Alman mühendisin bu makine aracılığıyla faydalı işler yaptığını söylemek, elimizdeki arşiv belgelerine dayanarak, mümkün değildir. Ancak Fischbach'ın bu makineye büyük bir güven duyduğu, makine sayesinde güçlü altın maden damarları bulmayı umduğu bir gerçektir.

Sonuç olarak hayatının son dönemine dair bilgilerimizin bulunmadığı Alman maden mühendisi Wilhelm Fischbach Osmanlı topraklarında geçen yarım asır boyunca kimi zaman başarılı kimi zaman da tartışmalı birçok madencilik faaliyetinin içerisinde bulunmuştur. Kendisinin kaleme aldığı raporlar, yapmış olduğu fenni tetkikler ve zaman içerisinde bir araya getirdiği maden numuneleri ile icadı olan altın arama makinesi Osmanlı madencilik tarihinin önemli bir sayfasını teşkil edecek mahiyette olsa gerektir.

Kaynakça

- [1] Akgündüz, Ahmed (1990). Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, 1. Kitap: Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnâmeleri, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul.
- [2] Aktan, Hamza (2003), “Maden”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 27, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara. (306-310)
- [3] Anhegger, Robert & İnalçık, Halil (1956). Kanunname-i Sultani Ber Muceb-i Örf-i Osmani, Türk Tari Kurumu Yayınları, Ankara.
- [4] Balcı, Ercüment (1994), Osmanlı Maden Rejiminde Nizamnâmeler Dönemi ve İmtiyazlar, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
- [5] Bayartan, Mehmet (2008), “XIX. Yüzyılda Osmanlı Madenlerinin Coğrafi Dağılışı”, Osmanlı Bilimi Araştırmaları, S. X/1. (137-155)
- [6] Birbudak, Togay Seçkin (2018), Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Anadolu’da Altın Madenciligi, Koza Altın İşletmeleri, Ankara.
- [7] Birbudak, Togay Seçkin (2022), “Türkiye’deki Maden İşletmeleri: Wilhelm Fischbach’ın 1902 Tarihli Maden Raporu”, Türk Dünyası Yolunda Bir Ömür: Prof. Dr. Mehmet Şahingöz’e Armağan, Berikan Yayınevi, Ankara. (411-420)
- [8] BOA. BEO.: 3591/269809.
- [9] BOA. C. DRB.: 41/2044.
- [10] BOA. DH. MKT.: 1968/95.
- [11] BOA. HH. İ.: 155/6.
- [12] BOA. HR. TH.: 146/100.
- [13] BOA. HRT. h.: 308; 309; 615; 1374; 1554; 1835; 2551; 2580.
- [14] BOA. ML. EEM.: 432/25; 432/60; 435/63; 438/47; 439/34; 441/26; 445/34; 448/28; 451/33; 451/85; 452/33; 459/61; 463/80; 463/85; 463/102; 474/89; 475/31; 483/52; 484/68; 485/52; 485/60; 489/35; 493/22; 493/65; 496/85; 498/43; 498/46; 501/91; 510/79; 524/6; 529/42; 533/1; 535/95; 537/61; 539/17; 544/66; 550/101; 550/113; 550/22; 555/30; 572/22; 580/27. 590/102; 594/57; 599/21; 614/2; 650/60; 653/18; 655/15; 656/24; 658/2; 660/35; 660/8; 662/20; 663/16; 670/21; 686/17; 689/42; 699/17; 700/64; 730/32; 778/10; 778/7.
- [15] BOA. ŞD.: 927/22.
- [16] BOA. Y. EE. KP.: 6/533.
- [17] BOA. Y. EE.: 144/20.
- [18] BOA. Y. MTV.: 241/142; 289/177; 289/177; 290/145; 296/175; 298/52; 298/54.
- [19] BOA. Y. PRK. BŞK.: 76/31.
- [20] BOA. Y. PRK. HH.: 34/76.
- [21] BOA. ZB.: 353/89.
- [22] Bölükbaşı, Ömerül Faruk (2013). 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Darbhâne-i Âmire, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- [23] Çağatay, Neşet (1943), “Osmanlı İmparatorluğunda Maden İşletme Hukuku”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, S. 2/1. (117-126)
- [24] Çetin, Atilla (2012), “Kıbrıslı Kâmil Paşa”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul. (392-394)

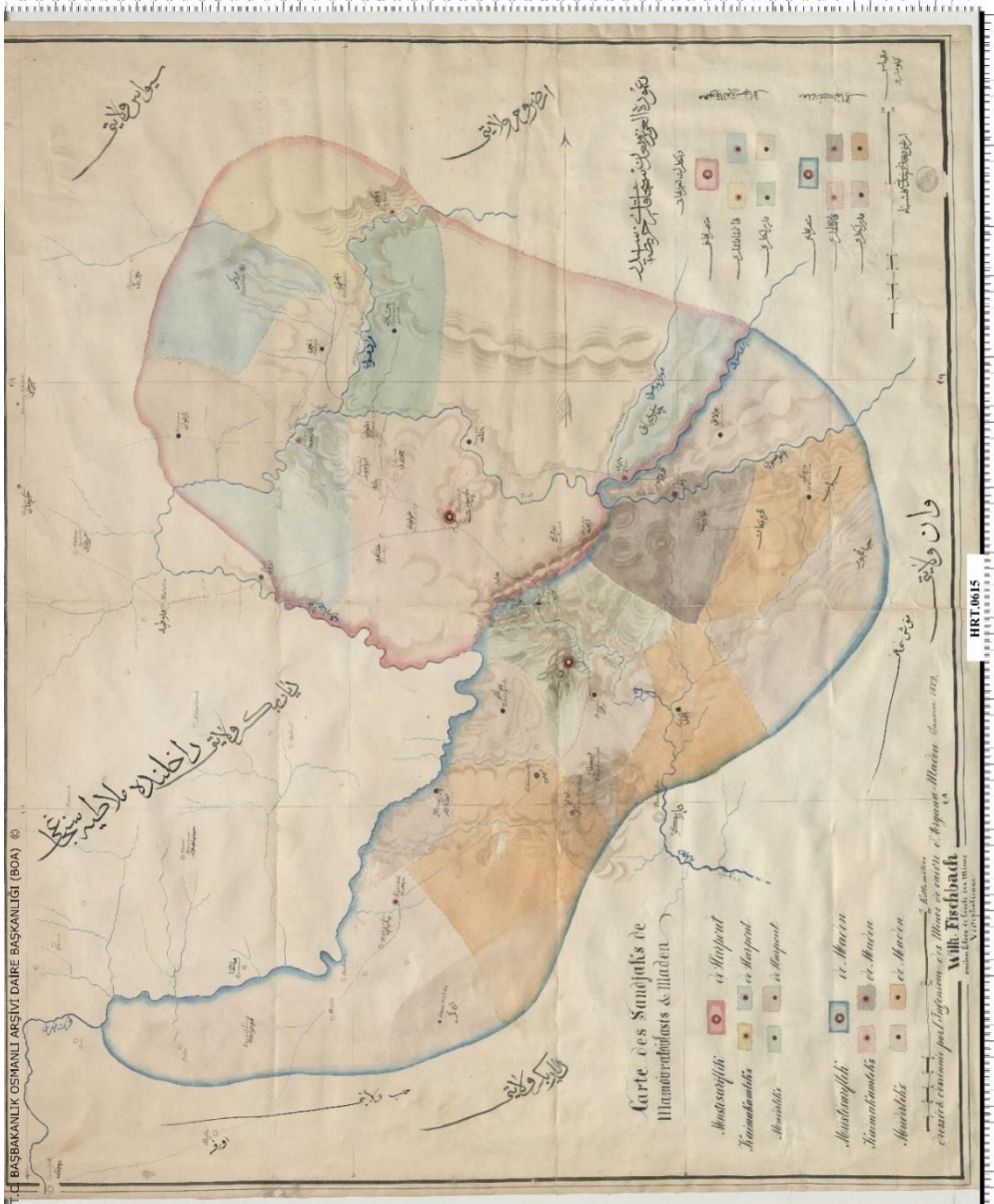
- [25] Fischbach, Wilhelm (1900), Çay Linyiti, İstanbul, Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü (MTA) Derleme Raporlar, Rapor No: DR00080.
- [26] Fischbach, Wilhelm (1900), Ergani Bakır Madeni Hakkında Rapor, Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü (MTA) Derleme Raporlar, Rapor No: DR00465.
- [27] Fischbach, Wilhelm (1900), Eskişehir Gökçekısı İstasyonu Civarı Madeni, İstanbul, Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü (MTA) Derleme Raporlar, Rapor No: DR00379.
- [28] Fischbach, Wilhelm (1900), Gebze Altın Madeni Hakkında Rapor, Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü (MTA) Derleme Raporlar, Rapor No: DR00508.
- [29] Fischbach, Wilhelm (1900), Geyve Bakır Madeni Hakkında Rapor, İstanbul, 1900, Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü (MTA) Derleme Raporlar, Rapor No: DR00321.
- [30] Fischbach, Wilhelm (1900), Geyve ile Hamidiye Arasındaki Altın Madeni Hakkında Rapor, Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü (MTA) Derleme Raporlar, Rapor No: DR00509.
- [31] Fischbach, Wilhelm (1900), İnönü İstasyonu Civarında Linyit Zuhuru, İnönü, Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü (MTA) Derleme Raporlar, Rapor No: DR00075.
- [32] Fischbach, Wilhelm (1900), Keban Gümüş Madeni Hakkında Rapor, Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü (MTA) Derleme Raporlar, Rapor No: DR00384.
- [33] Fischbach, Wilhelm (1900), Kütahya Civarında Gümüş Köyü Kurşun ve Gümüş Madeni Hakkında Rapor, Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü (MTA) Derleme Raporlar, Rapor No: DR00374.
- [34] Fischbach, Wilhelm (1900), Kütahya Civarında Gurağaç Kömürleri Hakkında Rapor, Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü (MTA) Derleme Raporlar, Rapor No: DR00077.
- [35] Fischbach, Wilhelm (1900), Kütahya Vilayeti'nin Karamancı Nahiyesi'nde Opal Zuhuratu Hakkında Rapor, İstanbul, Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü (MTA) Derleme Raporlar, Rapor No: DR00659.
- [36] Fischbach, Wilhelm (1900), Kütahya Vilayeti'nin Karamancı Nahiyesi'nde Opal Zuhuratu Hakkında Rapor, İstanbul, Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü (MTA) Derleme Raporlar, Rapor No: DR00659.
- [37] Fischbach, Wilhelm (1900), Lefke Kömür Zuhuru Hakkında Rapor, İstanbul, Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü (MTA) Derleme Raporlar, Rapor No: DR00078.
- [38] Fischbach, Wilhelm (1901), Bursa Vilayeti Bandırma ve Güren Civarındaki Tutya (Çinko) Madenleri, Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü (MTA) Derleme Raporlar, Rapor No: DR00552.
- [39] Fischbach, Wilhelm (1901), Diber'de Zuhur Eden Kömür Yatağı, Bolvadin Civarında Çay İstasyonunun Karşısı, İstanbul, Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü (MTA) Derleme Raporlar, Rapor No: DR00079.
- [40] Fischbach, Wilhelm (1901), Marmara Denizi Tekirdağ Civarındaki Petrol Madeni Hakkında Rapor, Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü (MTA) Derleme Raporlar, Rapor No: DR00184.
- [41] Fischbach, Wilhelm (1902), Türkiye'deki Maden İşletmeleri, İstanbul, Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü (MTA) Derleme Raporlar, Rapor No: DR00380.
- [42] Fischbach, Wilhelm (1910), Türkiye'de Kömür ve Petrol Zuhuratu Hakkında Rapor, İstanbul, Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü (MTA) Derleme Raporlar, Rapor No: DR00025.
- [43] Fischbach, Wilhelm (trh.), Ankara Civarında Işık Köyü Kurşun Antimuan Cevheri Hakkında Rapor, Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü (MTA) Derleme Raporlar, Rapor No: DR00518.

- [44] Fischbach, Wilhelm (trh.), Geyve Altın Zuhuru, Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü (MTA) Derleme Raporlar, Rapor No: DR00511.
- [45] Fischbach, Wilhelm (trh.), Geyve Kömür Zuhuru, Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü (MTA) Derleme Raporlar, Rapor No: DR00148.
- [46] Fischbach, Wilhelm (trh.), Geyve Simli Kurşun Zuhuru Hakkında Rapor, Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü (MTA) Derleme Raporlar, Rapor No: DR00401.
- [47] Gökmen, Ertan (2007), “II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Maden İmtiyazları (1878-1899)”, Belleten, S. LXXI/262, Aralık. (969-996)
- [48] <http://www.tuncbilek.bel.tr/sayfa.php?id=11> (Erişim Tarihi: 03.08.2021).
- [49] https://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/bilgi-merkezi/maden_potansiyel_2010/Ankara_Madenler.pdf (Erişim Tarihi: 27.08.2021).
- [50] https://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/bilgimerkezi/maden_potansiyel2010/Canakkale_Madenler.pdf (Erişim Tarihi: 01.05.2020).
- [51] https://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/bilgi-merkezi/maden_potansiyel_2010/Eskisehir_Madenler.pdf (Erişim Tarihi: 02.08.2021).
- [52] https://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/bilgi-merkezi/maden_potansiyel_2010/kocaeli_madenler.pdf (Erişim Tarihi: 01.05.2020).
- [53] https://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/bilgi-merkezi/maden_potansiyel_2010/kutahya_madenler.pdf (Erişim Tarihi: 03.08.2021).
- [54] https://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/bilgi-merkezi/maden_potansiyel_2010/manisa_madenler.pdf (Erişim Tarihi: 01.05.2020).
- [55] https://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/bilgi-merkezi/maden_potansiyel_2010/Sakarya_Madenler.pdf (Erişim Tarihi: 27.08.2021).
- [56] Kaptan, Ergun (1982), “New Discoveries in the Mining History of Turkey in the Neighborhood of Gümüşköy, Kütahya”, Maden Tetkik ve Arama Dergisi, S. 97/98. (59-67)
- [57] Kartalkanat, Ahmet (2004), “Osmanlılarda Madencilik”, Jeoloji Mühendisliği Dergisi, S. 28/1. (39-59)
- [58] Kartalkanat, Ahmet (2008), “Anadolu’da Madencilik Tarihi; Kütahya-Gümüşköy’de 3500 Yıldır Süren Madencilik Çalışmaları”, Maden Tetkik ve Arama Dergisi, S. 137. (91-97)
- [59] Keskin, Özkan (2007), “Osmanlı Devleti’nde Yabancı Maden Mühendislerinin İstihdamı ve Osmanlı Madencilik Hizmetleri”, Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, S. 11. (79-92)
- [60] Lokman, Kemal (1969), “Türkiye’de Petrol Arama Amacıyla Yapılan Jeolojik Etütler”, Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Dergisi, S. 72, Nisan. (219-246)
- [61] Mutaf, Abdülmecit (2010), “Tanzimat Döneminde Osmanlı Maden İşletmeciliği Prosedürü”, History Studies, S. 2/ 2. (293-303)
- [62] Sayan, Mesut (2016), Karesi Sancağı’nda Bor Madeni İşletmeciliği (1865-1887), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. İstanbul. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
- [63] Sezen, Tahir (2017), Osmanlı Yer Adları, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.
- [64] Şahin, Gürsoy (2016), “İngiliz Gezgin Edwin John Davis’in Seyahatnamesine Göre XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Adana ve Çevresi”, Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, S. 2/2, Ocak. (60-77)

- [65] Tızlak, Fahrettin (1995), “Osmanlı Maden İşletmeciliğinde Kanunnâmeden Nizamnâmeğe Geçiş ve 1861 Tarihli Maden Nizamnâmesi”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S. 98, Ekim. (75-91)
- [66] Tızlak, Fahrettin (1996), “XIX. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Maden Yatakları”, Belleten, S. LX/229, Aralık. (703-718)
- [67] Tozduman Terzi, Arzu (1998), “Hazîne-i Hâssa”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul. (137-141)

EKLER

Ek-1: Wilhelm Fischbach tarafından Ocak 1879'da hazırlanan Mamuretülaziz ve Maden sancaklarını gösterir harita.

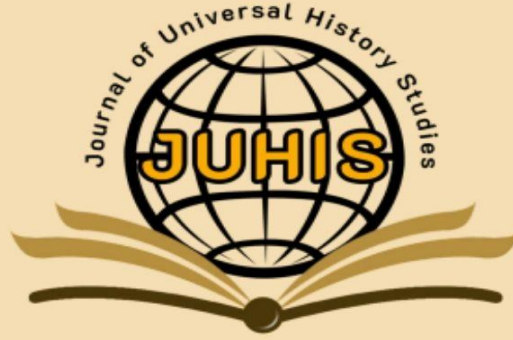

Kaynak: BOA. HRT. h. 615.

Ek-2: Wilhelm Fischbach'ın kullandığı mühür. (Mührün üzerinde "Ma'den mühendisi Fişbah" yazmaktadır)

Kaynak: BOA. ZB. 353/89_1.

Journal of Universal History Studies

**A Reformist Mongol Governor in China: Sayyid Ajall Shams al-Din Omar Bukhari
(607-678 / 1211-1279)¹**

**Çin’de Reformist Bir Moğol Valisi: Seyyid Ecel Şemseddin Ömer
Buharî (607-678 / 1211-1279)**

Submission Type: Research Article

Received-Accepted: 22.12.2023 / 25.04.2024

pp. 30-42

Journal of Universal History Studies (JUHIS) • 7(1) • June • 2024 •

Derya Coşkun

Erzurum Technical University, Department of History, Associate Professor Dr., Erzurum, Türkiye.

Email: derya.coskun@erzurum.edu.tr

Orcid Number: 0000-0001-7161-5430

Cite: Coşkun, D. (2024). A Reformist Mongol Governor in China: Sayyid Ajall Shams al-Din Omar Bukhari (607-678 / 1211-1279). Journal of Universal History Studies, 7(1), 30-42. <https://doi.org/10.38000/juhis.1408442>

¹ This article is analyzed by three reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor/ Bu makale üç hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir.

* In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed/ Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

*This work is licensed under a [Creative Commons BY-NC-SA 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) (Attribution-Non Commercial-Share Alike)

*There is no conflict of interest with any person/institution in the prepared article/ Hazırlanan makalede herhangi bir kişi/kurum ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Abstract

Throughout history, there have been many politicians whose names are remembered and often recognized for their achievements in battles. We have come to know some of them closely due to their administrative initiatives. However, politicians who have made a name in every field are rare. One of these rare figures is Sayyid Ajall Shams al-Din Omar Bukhari, who gained fame for his reforms and the spread of Islam in China. Indeed, we are familiar with many politicians mainly for their war successes. However, those who have left their mark on the dusty pages of history in various fields are indeed rare. One such figure is Sayyid Ajall Shams al-Din Omar Bukhari, who made a name for himself with his reforms and the spread of Islam in China in the 12th century. This significant personality, who succeeded in bringing Islam to China in the mid-12th century, began to serve the Mongols after the capture of Bukhara by Genghis Khan in the year 616/1220. Due to his administrative abilities and knowledge of languages, Shams al-Din Omar attracted the attention of the Mongol Khans and was appointed as the governor of Yunnan. The reforms he implemented there quickly gained the love and acceptance of the people. The sympathy he gained facilitated the rapid spread of Islam in these lands. In this context, the article will focus on the identity, reforms, and contributions of Sayyid Ajall Shams al-Din Omar Bukhari, who is claimed to be from the lineage of the Prophet to the process of the spread of Islam in China.

Keywords: China, Islam, Yuan Dynasty, Kublai Khan, Bukhara.

Öz

Tarih boyunca adından söz ettiren nice devlet adamları vardır ki onları genellikle savaşlardaki başarılarından dolayı tanırız. Kimisini de idari anlamdaki atılımları dolayısıyla yakından tanıma imkânı bulmuşuzdur. Oysaki her alanda adını tarihin tozlu sayfalarına yazdıran devlet adamları oldukça nadirdir. Bunlardan biri de hiç şüphesiz gerek reformları gerekse Çin’de İslamiyet’i yayması noktasında adından söz ettiren Seyyid Ecel Şemseddin Ömer Buhari’dir. İslamiyet’i XII. yüzyılın ortalarında Çin’e taşımayı başaran bu önemli şahsiyet, 616/1220 yılında Cengiz Han’ın Buhara’yı ele geçirmesiyle beraber Moğollara hizmet etmeye başlamıştır. Yönetim konusundaki yeteneği ve bildiği diller dolayısıyla Moğol hanlarının dikkatini çeken Şemseddin Ömer, Yunnan şehrine vali olarak atanmıştır. Burada gerçekleştirmiş olduğu reformlar, halk tarafından kısa sürede sevilip kabul görmesini sağlamıştır. Onun kazandığı bu sempati, İslamiyet’in bu topraklarda kısa sürede yayılmasına olanak sağlamıştır. Bu bağlamda makale, peygamber soyundan olduğu iddia edilen Seyyid Ecel Şemseddin Ömer Buhari’nin kimliği, reformları ve Çin’de İslamiyet’in yayılım sürecine katkılarını konu edinecektir.

Anahtar Kelimeler: Çin, İslamiyet, Yuan, Kubilay, Buhara.

Extended Abstract

Sayyid Ajall Shams al-Din Omar al-Bukhari, born into a family from Bukhara, drew the constant attention of the Mongol Khans due to his unique circumstances, such as coming from a bureaucratic family and being proficient in multiple languages. Bestowed with the title of Seyyid based on the claim of being descended from Prophet Muhammad, Shams al-Din Omar was honored with the title of Excellency for his services in China, garnering praise for his accomplishments. It is evident that Shams al-Din Omar's sons also served the Mongols. Having declared his allegiance to Genghis Khan and his family and being appointed as the governor of Yunnan, Shams al-Din Omar became a significant turning point in Chinese history. His compassionate and generous behavior towards the local people, especially in Yunnan, earned him the love and admiration of the populace, regardless of the city he served. The crucial question here is how Shams al-Din Omar's earned affection among the people endured even after his death, as the prolonged remembrance of statesmen in the regions they governed is a rare occurrence. However, this was a common phenomenon for Shams al-Din Omar. His humane qualities, such as not harming life and property, following a tolerant policy by respecting beliefs, likely played a crucial role in earning unconditional love from the people. This humane aspect, associated with Islam, prompted sincere interest and even facilitated the significant spread of Islam in China. Shams al-Din Omar, by implementing various reforms for the prosperity of the people, opened up safe areas for farmers and traders by digging water channels, reducing taxes to manageable levels, and constructing mosques for those who embraced Islam. He supported farmers by promoting their produce, decreasing taxes to ensure the viability of agriculture, and establishing a network of stations to protect trade routes and caravans. Shams al-Din Omar took measures to bridge the gap by connecting trade routes with other provinces, applying tax reductions for foreign traders, and supporting the domestic trade sector. He engaged in serious reforms in various fields and supported agriculture by introducing new crops and advanced farming methods. Pioneering the establishment of regional markets and the regulation of a new currency, Shams al-Din Omar significantly contributed to the region's economy by supporting the exploitation of mines in Yunnan. Introducing Islam to the Chinese people, he supported philosophy and facilitated the establishment of Confucian schools and the distribution of Confucian classics in Yunnan. In summary, Shams al-Din Omar emerged as a bureaucrat who enjoyed benefiting the people he governed, earning the populace's love. Therefore, even after his death, he continued to be remembered and honored for his kindness and achievements. Due to his reforms and innovative approach, Shams al-Din Omar, who left lasting effects on the people of Yunnan and its surroundings, has become a significant figure in forming Islamic infrastructure in China. Therefore, he has been memorialized for centuries and continues to be remembered. The reason for his unforgotten status undoubtedly stems from being loved by nearly every segment of the population. Under his governance, he succeeded in maintaining a tolerant administrative system that brought together people from diverse linguistic, religious, and racial backgrounds. His embodiment of tolerance, crowned by the Islamic faith, accelerated the process of people in Yunnan and surrounding cities embracing Islam. When we look through the dusty pages of history, there are few statesmen who are so deeply loved by the people of the regions they governed. However, it is well known that one of these statesmen is Sayyid Ajall Shams al-Din Omar, who, by serving as a bridge in Mongol-Chinese relations, emerged as a significant figure in the interaction between faiths and cultural values.

Introduction

The founder of the Mongols, Genghis Khan, captured Bukhara on 4 Zilhicce 616/10 February 1220 as part of his policy to expand his territories, and subsequently, he burned and destroyed the city (Buell, 1979, p. 104-107; Liu, 2011, p. 80). Genghis Khan, who took many people as captives from Bukhara, preferred individuals with administrative and artisan identities to benefit from their skills. One of these captives who would become a key figure in future Mongol-Chinese relation is Sayyid Ajall Shams al-Din Omar (Zhijiu, 1993, p. 18-31). This individual, who entered Mongol service very young, achieved significant successes, perhaps influenced by his father's administrative identity. In addition to being a successful administrator in battles, Sayyid Ajall Shams al-Din Omar al-Bukhari also had a reformist and economist identity, leading the spread of Islam in China. His qualities endeared him to the Chinese people, earning him appreciation and respect.

Despite numerous research and theses on the spread of Islam in China, there is a notable absence of specific studies on Sayyid Shams al-Din Omar. While vast literature exists on China and Islam, studies focusing on Shams al-Din Omar could be more extensive and complete. Sources discussing him have been particularly sparing in providing details about his biography, family, and the narration of his accomplishments. The available information on the subject is often in Persian and English. To fill this gap in the literature concerning Shams al-Din Omar, this research has concentrated on his family, the process of his appointment as the governor of Yunnan, the reforms he implemented for the people of Yunnan and his passing (Zhijiu, 1985, p. 179-186; Wang, 2014, p. 519). Primary sources, as well as a variety of local and foreign research works, have been utilized in shaping this article based on the findings obtained.

1. About the Identity of Sayyid Ajall Shams al-Din Omar

Sayyid Ajall Shams al-Din Omar, as understood from his name Buhari, is a child of a family from Bukhara. At the time of his birth, the rule of the Khwarazmshahs prevailed in Bukhara. Based on this information, claims suggest that Shams al-Din Omar could be Turkish gain strength (Wang-vd., 2014, p. 3). Sayyid Ajall Shams al-Din Omar, is presumed to be considered the ancestor of individuals living in Yunnan with the name "Na" due to his position as the governor of Yunnan. The fact that these individuals trace their ancestry back to Nasr al-Din, the eldest son of Sayyid Ajall Shams al-Din Omar, explains this situation. However, a known fact is that the lineage and origin of Sayyid Ajall Shams al-Din Omar, remain unclear. There are various theories suggesting that he could be Turkish, Persian, or Arab. Despite these theories, the most accurate information about him is that he was born in Bukhara (Dillon, 1999, p. 22). The claim that his ancestors moved as far as Western Asia, North Africa, Europe, and Persia further complicates the confusion surrounding his origins (Li, 2004, p. 25-29; Na, 2004, p. 19-24).

Shams al-Din Omar's grandfather, Kan Mading, and his father, Mahamu (马哈木), were his ancestors. Mahamu served as a high-ranking administrative officer during the Song Dynasty. During the dynasty's decline, the Yuan Dynasty's influence in the region became apparent. Mahamu, attracting attention due to his experience in state affairs, was entrusted with military responsibilities and state affairs. While contributing to territorial gains on the one hand, he also endeavored to address and find solutions to the people's hardships (Ceylan, 2016, p. 43).

While information about Shams al-Din Omar's grandfather and father is limited to these details, no records are found about his mother and wife. This may be because they did not hold any administrative positions. Sayyid Ajall Omar claimed descent from Prophet Muhammad, earning him Sayyid (Maerjiang, 2018, p. 68). Throughout his political life, he also used different titles. Initially, due to his administrative services in China, he was honored with the title Xiong Yang, meaning "Excellency" in Chinese, by the Emperor of China (Rossabi, 2015, p. 271-272; Broomhall, 2015, p. 127; Kamal, 2015, p. 307; Li Qingsheng 李清升, 1998, p. 2). Later, he was named Saidianchi Shansiding 赛典赤·瞻思丁 (Xu, 2008, p. 3564). Although the term Saidianchi was intended to signify the Prophet's lineage in Arabic, this narrative did not go beyond the claim. Considering that the Chinese equivalent of Sayyid is the word *guizu* / 貴 meaning noble (Ceylan, 2016, p. 41), it can quickly be concluded that the above claim is unfounded. Saidianchi was also a title given to noble families in Bukhara. The fact that Sayyid Ajall Shams al-Din Omar's family had an administrative identity makes it more meaningful that this title was given to him not because of his status as Sayyid but because of his family's status. The word "Ajall" means greatness or greatness and is another nickname used by Shams al-Din Omar (Qiy, 2012, p. 123).

It is known that Sayyid Ajall Shams al-Din Omar had five sons (Мирзабадал, 2021, p. 544). His eldest son Nasr al-Din (纳速刺丁), second son Shasan (啥散), third son Huxin (忽辛), fourth son Shansuding Wumoli (苦速丁兀默里), and the youngest fifth son is Masuh (马速忽). While Nasr al-Din, Huxin, and Masuh served as high-ranking officials in Yunnan province, there is no information about the duties of the others. However, it is known that they, like their elder brothers, continued their lives in Yunnan. Masuh's son Zheng He (Li, 2004, p. 159; Tsai, 2002, p. 38; Leslie, 1986, p. XI) and his son Mir Tekin are examples of this information (Ceylan, 2016, p. 42).

When the Mongols attacked Burma in 676/1277, Nasr al-Din (纳速刺丁), the eldest son of Shams al-Din Omar, who gained fame as one of the commanders of the Mongol army, was rewarded for his victory in this war. First, he became the governor of Shaanxi, and later the governor of Yunnan (Song Lian 宋濂, 1995, p. 3063-3070; Vissière, 1908, p. 330-346; Dunnel, 2014, p. 198; Buell, 1993, p. 466-479; Kōichi, 1995, p. 157-192; Chang-Kuan, 2003, p. 269; Wang, 1996, p. 70-73; Leslie, 1986, p. 80; Al-Taai, 2023, p. 323).

Nasr al-Din (纳速刺丁), who served the Mongols until 692/1292, left 12 sons in the service of the Mongols after his death. Among them, Hasan became the chief commander of the Guangdong armies, Hüseyin became the general governor of Lienchang County in Yunnan province, and Shams al-Din became the governor of Yunnan province and the chief commander of the army (Marco Polo, III, 2006, p. 164; Hwaidy, 1981, p. 53; Rossabi, 2015, p. 272; Grewille, 2006, p. 226; Al-Taai, 2023, p. 323).

2. The Political Influence of Sayyid Ajall Shams al-Din Omar on the Mongols

Following the Mongol domination in Bukhara, Shams al-Din Omar and his family, along with approximately 1,000 people, declared their allegiance to Genghis Khan. They presented Genghis Khan with a leopard and a falcon as gifts during this allegiance. Genghis Khan accepted the gifts and assigned them military and administrative duties. Genghis Khan's decision to act in this manner was influenced by Shams al-Din Omar's family, who belonged to an administrative class, and Shams al-Din Omar's proficiency in many languages, including Arabic and Chinese. Therefore, Genghis Khan took Shams al-Din Omar on his organized expeditions (Saunders, 1359, p. 242). Throughout his time serving the Mongols, Shams al-Din Omar was referred to as Saidianchi and could no longer use his own name (Xu, 2008, p. 3564). While being with the

Mongols, Shams al-Din Omar had the opportunity to visit many countries and even traveled to China (Lane, 2011, p. 2).

Like other khans he served, Shams al-Din Omar also served under Kublai Khan, participating in battles alongside him and overseeing administrative affairs in China. (Reşidüddin Fazlullâh, II, 1999, p. 443; Gaoji, 2013, p. 66-99; Chang, 1984, p. 269-293; Brose, 2011, p. 64; Al-Taai, 2023, p. 325). Throughout his administrative career in the Mongol Khanates, Shams al-Din Omar, governed the regions of Feng, Jing, and Yun. Later, he took control of the administration of Taiyuan city and held various positions until becoming the administrative, military, and civil administrator of the Shanxi and Sichuan Principalities in China (Kamal, 2015, p. 307; Rossabi, 2015, p. 271-272; Buell, 1993, p. 466-479; Chi Da, 2005, p. 70; Stoddard, 1868, p. 231).

Diversity is evident when examining Shams al-Din Omar's political life. At times, he appeared as a soldier in the army, and at other times, he emerged as a governor. He successively served as the governor of Yuan, Benyang, Ying (Beijing), and Sichuan (Beyânî, 1370, p. 155; Stoddard, 1868, p. 231; Chi Da, 2005, p. 70; Huaizhong, 1991, p. 32; Shouyi (白寿彝), 1985, p. 100-103; Weixin, 1996, p. 79-81).

3. Sayyid Ajall Shams al-Din Omar's Reforms and Innovative Aspect

Shams al-Din Omar's appointment as the governor of Yunnan led to chaos in the region. During this time, the Mongols, having ended the Jin Dynasty's rule in North China, strengthened their regional presence. In its struggle, the Mongol army caused significant damage to the area, leaving the local population in dire straits. Troubled by the reckless actions of the army, Shams al-Din Omar prepared a report on the situation to discipline the undisciplined Mongol military force and presented it to Kublai Khan. In the report, he suggested that the army should be subject to provincial governors rather than directly under the ruler's command. His proposal was successful, and garrison commanders came under the authority of governors. Thus, Shams al-Din Omar became the first person to separate military authority from civilian control.

Related to the administrative system, Shams al-Din Omar proposed the separate administration of counties to Han. By establishing a hierarchical independent administration system in terms of provinces and counties, he minimized the shortcomings in governance. His initial position was Daruga² (Rachewiltz, 1993, p. 467-470), overseeing three small regions. During his tenure managing Yanjing, he became a critical friend of Mahmud Yalavach. Participating in many expeditions during Kublai Khan's reign (Chang, 1984, p. 269-293), in 1264, he was appointed as a political officer responsible for political affairs due to his administrative achievements and competence. Shams al-Din Omar and Liu Su became two of the most competent financial administrators of the Kublai era (Yuan Shi, 1996, p. 19, 83). Shams al-Din Ajall played a significant role in shaping China's future administrative institutions and was the key figure in the spread of Islam in China (Arnold, 1913, p. 297).

He decided to establish an integrated irrigation canal to manage and use water resources in Qing Lake. This project is considered his first accepted civil reform in China. He constructed irrigation and storage facilities along six lakes, building more than seventy dams (Song Lian 宋濂, 1995, p. 3063-3070; Qanaouy, n.d., p. 150; Li Qingsheng, 1998, p. 22). Shams al-Din Omar aimed to make taxes compliant with Islamic rules,

² The term *daruga* (*daruha*, *darugachi*, *darugachin*), which appears in Persian texts, is derived from the Mongolian word *daruhu*, meaning to press, squeeze, narrow, and metaphorically to seal. In Turkish, it is used as *yargan* or *baskak*, while in Arabic and Persian, it has the same meaning *shahna*. See (Yuvali, 1993, p. 505-506) for more information; Chinese historian Xiu Ting described daruga as a title given to individuals dealing with civil affairs. For detailed information, see (Ting, 2012, p. 114); Also, refer to (Vásáry, 1976, p. 187-197) for its usage in the Golden Horde State.

supported the promotion of farmers' produce, and decided to reduce taxes to sustain agriculture. He established a series of stations to protect trade routes and caravans, attempting to connect trade routes with other provinces. He also provided tax reductions to individuals engaged in domestic trade besides those coming to trade from abroad (Needham, IV, 1971, p. 297).

Shams al-Din Omar conducted serious reforms in various fields, supporting agriculture significantly. He introduced new crops to the people, supported them in adopting advanced agricultural methods, and pioneered the establishment of regional markets. He regulated the new currency to provide flexibility in tax collection. By supporting the exploitation of mines in Yunnan, he opened a significant source of income for the regional economy. Shams al-Din Omar introduced Islam to the Chinese people and also supported philosophy. He initiated the establishment of Confucian schools in Yunnan, distributed Confucian classics, and appointed teachers to these schools, creating employment (Xinru, 2001, p. 116; Lane, 2011, p. 29).

These reformist developments by Sayyid Ajall Shams al-Din not only increased the quality of agricultural production but also revitalized trade significantly within the country. The currency used was seashells, aiming to facilitate the transport of money. The currency underwent changes over time, transforming into the preferred currency due to the convenience of carrying paper money³. Moreover, mass production of money took place (Yuan Shi, 1996, p. 83), contributing to increased prosperity in the region.

Shams al-Din Omar, serving as an Islamic patron in the region, converted some Buddhist temples into mosques as the number of Muslims increased. This move is considered the first step of Islam in the region. Ibn Battuta, in his travelogue mentioned, "*On one side of the city (Canton) was a quarter belonging to Muslims, with large mosques, monasteries, and markets.*" In all Chinese cities, there was a Sheikh-ul-Islam responsible for Muslim affairs and a judge to settle disputes among them (Ibn Battuta, 2013, p. 619). From the last quarter of the 13th century onwards, Muslim migrations to China for approximately a century significantly increased the Muslim population there⁴. The migrating individuals served important roles among the Mongols in China, including governors, judges, tax collectors, scholars, and physicians⁵.

Later, in Zhongqing (modern Kunming), he built twelve mosques (Ta Sen, 2000, p. 170). To cover the expenses of these mosques, he developed a system of collecting donations and leasing owned lands to generate income for their needs. Regardless of their beliefs, culture, or nationality, he treated teachers' expenses reasonably, emphasizing giving the job to the capable (Shusen 邱树森, 1996, p. 238-242). Sayyid Ajall al-Din modernized the Yuan people, making them more open to the outside world. He regulated dress codes for marriage and funeral ceremonies. He distributed food and clothing to people in need, orphans, widows, and disabled individuals. He distributed provisions to needy people, taking preventive measures against natural disasters (Sajid Abid, 2021, p. 121).

Shams al-Din Omar, governing Yunnan with justice for six years, became a beloved ruler among the people. When he had to send an army to suppress the rebellious Luban town governor, he expressed concern that the innocent people would suffer and even die. Despite not ordering an attack during the suppression of the

³ For detailed information on paper money, see: (Isfahānīyān, 1357hş., p. 101-102; Âkâcerî-Rezevî, 1382hş., p. 214-215; Yumei, 1994, p. 114; Al-Taai, 2023, p. 325).

⁴ These mosques are Nancheng Mosque, Jimiujie Mosque, Shuncheng Mosque, Yongning Mosque, and Taoyuan Mosque. Of course, not all mosques were preserved, and most, including those near Wuhua Mountain, Yukesi Street, Yunjin Market, and Daximen, have been demolished.

⁵ For further information on the subject, see: (Armijo, 1997; For literature in Chinese language: Zhijiu, 1993, p. 18-31).

rebellion, the reckless attacks on the town by some commanders led to the punishment of these soldiers. Upon hearing about his benevolent treatment, the rebels decided to surrender. Thus, as a success of goodwill and mercy, Luban town came under the rule of the Yuan dynasty (Yang, 2008, p. 112-116; Sajid Abid, 2021, p. 121-122). Shams al-Din Omar ensured social order in regions governed by governors, ended thefts and bandit raids, sent refugees back to their homes instead of forcing them to work, and established free markets for the people of Yunnan (Mirzabadal, 2021, p. 543).

4. The Passing of Sayyid Ajall Shams al-Din Omar

Shams al-Din Omar passed away in the year 678/1279 at 69. The exact cause of his death is not known (Reşidüddin Fazlullâh, 1999, p. 443; Al-Taai, 2023, p. 326), but it is widely recognized that his demise brought great devastation to the people of Yunnan. People from neighboring provinces also expressed profound sorrow upon hearing of his death. The extent of their grief was evident as they sacrificed animals in his name as a gesture of mourning. Kublai Khan, acknowledged his achievements, remarked, *“If we see his success, we will remember him with kindness, and we will not forget him.”* He praised Shams al-Din Omar’s reforms. In order to commemorate him, the people of Yunnan erected a shrine in his honor. His body was buried north of Shanchan city’s gate. The King of Jiaozhi sent a delegation of twelve people to the ceremony, donning mourning attire and conducting a commemorative ritual. The lamentation during the ritual included expressions such as *“Our compassionate parents who gave us life and education.”* People uttering these words were wailing loudly as he was as precious to them as their parents. Following the funeral prayer, Shams al-Din Omar was laid to rest. Every year, he was remembered with kindness for his humanity, conscience, reforms, and tolerant nature. Not only Muslims but everyone, by their beliefs, continued to read and disseminate his teachings. Shams al-Din Omar’s greatest achievement was expediting the spread of Islam among the people of Yunnan by internalizing Islamic teachings into their way of life. His compassionate policies during his tenure ensured he would be an unforgettable figure for centuries (Sajid Abid, 2021, p. 122-123; Al-Taai, 2023, p. 326).

In the 14th century, towards the end of the Yuan Dynasty, Muslims numbered more than four million (Raphael, 2002, p. 255). One of the notable features of the Yuan Dynasty was the introduction of the term “Huihui” for Muslims in China (Yang, 2012, p. 2). With this term, Muslims arriving in Chinese territories were collectively called Huihu, irrespective of being Arab, Persian, or Turkish. During the Tang Dynasty, the term for Muslims as “the religion or law of the Arabs” changed to Hui hui jiao or Hui hui during this period (Raphael, 2002, p. 253).

Conclusion

Sayyid Ajall Shams al-Din Omar Bukhari emerged as a governor who left lasting impacts on China's administrative, political, and religious life. Although he fulfilled his duties as a governor, his reforms and achievements are the most precise indicators that he was more than just a governor. Shams al-Din Omar’s extraordinary character, knowledge of languages, and generous nature quickly caught the attention of the Mongol Khans, and his significant positions while serving the Mongols were not a coincidence. Shams al-Din Omar was recognized not only as the governor of Yunnan under his rule but also as the father of all Muslims in China. What makes Shams al-Din Omar important is his signature on significant reforms in administrative, social, and economic life. These reforms and the structures he introduced are still in use and continue in present-day China. Shams al-Din Omar, by preventing the damage caused by the Mongol army and benefiting from the acquired territories, put an end to the arbitrary practices of the soldiers and freed the army from civilian monopoly. Giving importance and support to education, he made significant strides in employment by opening

Confucian schools and appointing teachers to these schools. Considering his achievements in almost every field, it is meaningful that he was greatly loved in the region where he served as governor. He succeeded in winning the people's affection in Yunnan and the entire Chinese geography, including Islam.

Shams al-Din Omar brought innovations to the state's administrative mechanisms and offered a different perspective on social life, extending beyond military, political, and economic realms. To the extent that he modernized the Yunnan population, from their attire in marriage and funeral ceremonies to consistently caring for the poor and orphaned. Consequently, the people regarded him not just as a governor but embraced him as a father figure, transcending the role of a mere official. It is rare for a politician to govern a city for only about six years and yet garner such profound love from the populace. The foundation of this affection is rooted in generosity, compassion, and justice.

As a result of the interaction between China and the Islamic world, significant advancements and progress were made in scientific fields such as astronomy, geography, and anatomy in China. During the Yuan Dynasty, the number of Muslims who came to China through trade routes was fewer than those who came as soldiers and craftsmen. This was certainly due to the value the Mongols placed on craftsmen and artisans. It is estimated that by the end of the 14th century, the number of Muslims had exceeded four million during the Yuan Dynasty.

References

- [1] Âkâcerî, Seyyid Hâşim–Rezevî, Seyyid Ebulfazl (1382 hş.), “İlel Nâkârkerdî Pûl-i Kâğızî Der İktisâd ve Câme’i ‘Asr-i İlhâmî”, *Pejûheşnâme-i Dânişgede- i Edebiyât*, Volume 38, Dânişgâh-i Şehîd Beheştî. (207-226)
- [2] Al-Taai, Suaad Hadi Hassan (2023), *The Family of Minister Al-Sayyid Al-Ajall: A Study of Its Political, Administrative, and Urban Role (7th-8th Century AH / 13th-14th AD)*, Human and Social Sciences, Volume 50, No. 3. (322-329)
- [3] Armijo, Jacqueline (1997), *Sayyid ‘Ajall Shams al-Din: A Muslim from Central Asia, Serving the Mongols in China and Bringing Civilization to Yunnan*, Harvard University. (PhD Dissertation)
- [4] Arnold, Thomas (1913), *The Preaching of Islam: A History of the Propagation of The Muslim Faith*, Daryaganj, Adam Publishers, New Delhi.
- [5] Atwood, Christopher (2004), “Sayyid Ajall Omar Shams Al-din”, *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, Ancient and Medieval History, Indiana University, Bloomington.
- [6] Bai Shouyi (白寿彝) (1985), *Huizu Renwuzhi: Yuandai (回族人物志：元代)* (in Chinese; Yinchuan: Ningxia Renmin Chubanshe (银川：宁夏人民出版社). (100-103)
- [7] Beyânî, Şîrîn (1370), *Dîn ve Devlet der İrân ‘Ahd-i Mogûl*, I-II, Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, Tahrân.
- [8] Broomhall, Marshall (2015), *Islam in China, A neglected Problem*, Andesite Press, London.
- [9] Brose, Michael (2011), *Globalization and the Chinese Muslim Community in Southwest China*, Asia Pacific: Perspectives, Volume 10, No.1 May. (61-80)
- [10] Buell, Paul (1979), “Sino-Khitans Administration in Mongol Bukhara”, *Journal of Asian History*, Volume 13, No. 2. (21-151)
- [11] Buell, Paul (1993), *Sayyid ‘Ajall in the Service of the Khan*, Ed. Igor de Rachewiltz, Harrassowitz, Weisbaden.
- [12] Ceylan, Fatma Ecem (2016), “Müslüman Çinli Amiral Zeng He’nin Aile Tarihine Bir Bakış”, *Current Research in Social Sciences*, Volume 2, No. 37. (37-45)
- [13] Chang, Haji Yusuf (1984), “Muslim Encounter with the Mongols and its Varied Consequences for Muslims in West Asia and China”, *Journal Institute of Muslim Minority Affairs*, London, Volume 5, No. 2. (269-293)
- [14] Chang-Kuan (Nabil), Lin (2003), "Ma Zhu", in *DIA (Encyclopedia of Islam)*, Vol. 27, Türkiye Diyanet Foundation Publications, Ankara. (269-270)
- [15] Chi Da, Yao (2005), *The History of Islam in the Union State*, Union University Press, Kunming.
- [16] Dillon, Michael (1999), *China’s Muslim Hui Community: Migration, Settlement and Sects*, Routledge Curzon, New York.
- [17] Dunnell, Ruth (2014), “The Anxi Principality: Making a Muslim Mongol Prince in Northwest China during the Yuan Dynasty”, *Central Asiatic Journal*, Volume 57. (184-200)
- [18] El-Qanaouy, Yahya Muhammed el- Sherbiny (n.d.), *The Commercial Thought Activity in China and Its Impact on the Islamic Civilization in the Abbasid Period*, Family Studies and Researches Institute, Zagazig University. (An Unpublished Master Thesis)
- [19] Greville, Greville Stewart Parker Freeman (2006), *Stuart Christopher, Munro-Hay, İslam: An Illustrated History*, Continuum, Bloomsbury Publishing.

- [20] Group of Authors (2015), *The Chinese Islamic Encyclopedia*, Trans. Rasha Kamal vd., Tcho Bsitchuan Publishing House Press, China.
- [21] Huaizhong, Yang (1991), “Yuan Dai Donglai De Huihui Shijia”, *Huizu Yanjiu*. (1-32).
- [22] Ibn Battuta, Muhammad b. Abdullah et-Tanci (2013), *The Travels of Ibn Battuta*, (Trans. A. Sait Aykut), Volume I-II, Yapı Kredi Publications, Istanbul.
- [23] Isfahâniyân, Dâvud (1357hş.), “Nohestîn Pûl-i Kâgizî der Îrân”, *Berresihâyî Târîhî*, Volume 77. (97-106)
- [24] Hwaidy, Fhamy (1981), *Islam in China*, Kuwait.
- [25] Kōichi, Matsuda (1995), “Mongoru Jidai Chūgoku Ni Okeru Îsrāmu No Kakudai”, *În Sekai ni Hirogaru Îsrāmu: Kōza Îsrāmu Sekai*, Supervised by It-Agaki Yūzō, Edited by Horikawa Tōru, Yūshisha, Tokyo. (157-192)
- [26] Lane, George (2011), *The Dali Stele’ In Kilic-Schubel, Nurten; Binbash, Evrim’*, in *Horizons of the World: Festschrift for Isenbike Togan/ Hududu’l-Âlem: İsenbike Togan’a Armağan*, Ithaki Press, Istanbul. (1-39)
- [27] Leslie, Donald Daniel (1986), *Islam in Traditional China: A Short History to 1800*.
- [28] Li, Shihou (2004), “Seyyid Ajall ve Zheng Ailesinin Şeceresi Üzerine Yeni Araştırmalar (郑氏家谱首序及赛典赤家谱新证)”, *Zheng He Üzerine Yüzyılın Araştırmalarından Seçilmiş Makaleler (郑和研究百年论文选)*, Ed. Wang Tianyou - Wan Ming, Beijing University Press, China.
- [29] Li, Sofeier (2004), *Coming into Song Dynasty and Sayyid Ajall Omer Shams al-Din Obeying to Yuan Dynasty-The Comparative Research of Family Trees and Historical Records*, *Journal of Hui Muslim Minority Study* 2004; 54. (25-29)
- [30] Li Qingsheng 李清升 (1998), *Saidianchi Shansiding Pingzhuan 赛典赤瞻思丁评传*, “A Critical Biography of Sayyid Ajall Shams al-Din”, *Yunnan Minzu Chubanshe*, Kunming.
- [31] Liu, Xinru (2011), *A Silk Road Legacy: The Spread of Buddhism and Islam*, *Journal of World History*, Volume 22, No. 1/March 2011. (55-81)
- [32] Maerjiang, Wu-Arslantaş, Nuh (2018), “Klasik İslâm Eserlerinin Çince’ye Tercüme Faaliyetlerinin Çin’de İslamiyet’in Gelişimine Katkısı”, *Edebali İslamiyet Journal*, Volume 4. (53-81)
- [33] Marco Polo (2006), *Marco Polo’s China: A Venetian in the Realm of Khubilai Khan*, Ed. Stephen G. Haw, Volume III, *Routledge Studies in the Early History of Asia*.
- [34] Мирзабадал, Каунбаев (2021), “Хитойда Ислам Динининг Ривожланишда Саййид Ажалнинг Тутган Ўрни”, *Uzbekistan-China: Development of Cultural, Historical, Scientific and Economic Relations*, Volume 1, November. (539-546)
- [35] Na, WX. (2004), *The Textual Research on Persin Identitv of Sayyid Ajall Shams al-Din Omar*. *Journal of Hui Muslim Minority Study*, Volume 54. (19-24)
- [36] Na Weixin, Ma Shixiang and Na Fang (纳为信、马世祥、纳芳) (1996), *Yuan Xianyangwang: Saidianchi. Shansiding Shijia 《元咸阳王：赛典赤·瞻思丁世家》 (The Noble Family of Sayyid Ajall Omer Shams al-Din)*, China Today Press, Beijing. (79-81)
- [37] Needham, Joseph (1971), *Science and Civilization in China*, Volume 4, *Physics and Physical Technology*, Part 3, *Civil Engineering and Nautics*, Cambridge University Press, Cambridge.

- [38] Qiu Shusen (邱树森) (1996), *Zhongguo Huizushi (中国回族史)* Yinchuan: Ningxia Renmin Chubanshe (银川：宁夏人民出版社). (238-242)
- [39] Qiy, Shulin (2012), *Zhongguo Huizu Shi*, Ningxia Renmin Chuban She, Yinchuan.
- [40] Rachewiltz, Igor de (1993), *In the Service of the Khan, Eminent Personalities of the Early Mongol-Yüan Period 1200-1300*, Harrossowitz Verlag, Wiesbaden.
- [41] Rashid al-Din Fazlullah (1999), *Compendium of Chronicles*, Tr. W. M. Thackston, Vol. II, Harvard University.
- [42] Rossabi, Morris (2015), *From Yuan to Modern China and Mongolia*, Brill, Leiden Boston.
- [43] Sajid Abid, Muhammed (2021), "The Role of Muslims Ministers in the Mongolian Administration in China Al-Sayyid Al-Ajal Shams Al-Din Omar (678AH/1279 AD) a Model", *Journal of Historical and Cultural Studies*, Volume 12, No. 48/2. (116-127)
- [44] Saunders John Joseph (1359), *The History of the Mongol Conquests*, (Çev. Abulqasem Hadat), İntişârât-ı Emîr Kebîr.
- [45] Sen, Tan Ta Dasheng Chen (2000), "Cheng Ho and Islam in Southeast Asia" by Institute of Southeast Asian Studies.
- [46] Song Lian 宋濂 (1995), *Yuanshi 元史*, Ed. Yang Jialuo 楊家駱, *Zhonghua Shuju 中華書局*, Beijing.
- [47] Stoddard, Lothrob (1868), *The Present of The Islamic World*, Trans. El-Hajjaj Nuwayhed, I/ 2.
- [48] Ting, Xiu (2012), *The Black Road*, Ed. Mustafa Uyar, Trans. Ankhbayar Danuu, Ötüken Publications, Istanbul.
- [49] Tsai, Shih-Shan Henry (2002), *Perpetual Happiness: The Ming Emperor Yongle*, Washington Press.
- [50] Vásáry, István (1976), "The Golden Horde Term Daruga and Its Survival in Russia", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Volume XXX, No. 2. (187-197)
- [51] Vissière, Arnold (1908), "Le Seyyid Edjell Chams ed-Din Omar (1210-1279) Et Ses Deux Sépultures en Chine," *Revue du Monde Musulman*, Volume 4, No. 2. (330-346)
- [52] Wang, Jianping (2014), "The Opposition of a Leading Akhund to Shi'a and Sufi Shaykhs in Mid-Nineteen Yang Yi, The Global life of Zheng He.
- [53] Xinru, Liu (2001), *The Silk Road in World History*, Oxford University Press.
- [54] Xu, Jisu (2008), *Er Shi Si Shi Di Ba Ce*, *Zhongguo Xiju Chuban She*, Beijing.
- [55] Yang, Bin (2008), *Between Wind and Clouds: The Making of Yunnan*, University Press New York, Columbia.
- [56] Yang, Xiaochun (2012), *Yuan Ming Shiqi Hanwen Yisilan Jiao Wenxian Yanjiu*, *Zhonghua Shuju Chuban She*, Beijing.
- [57] Yuan Shi, (1996), *Biography of Sayyid 'Ajall*, Trans. Armijo-Hussein, "Sayyid 'Ajall," A Muslim from Central Asia, Serving Mongols in China, and Bringing Civilization to Yunnan," Harvard University. (Unpublished Ph. D. Diss)

- [58] Yumei, Ye (1994), “Shixi Qinghai Chaidamu Pendi Chutu de Yuan’chao’ 试析青海柴达木盆地出土的元“钞”, Qinghai Shehui Kexue 青海社会科学, No. 6. (113-116)
- [59] Zhijiu, Yang (1985), “Guanyu Wuma’er Ren Jiangzhe Pingzhang de Niandai Wenti,” in Yuanshi Sanlun, Renmin Chubanshe, Beijing. (179-186)
- [60] Zhijiu, Yang (1993), “Huihui ren yu Yuandai zhengzhi” (Hui Muslims and the Politics of Yuan Dynasty), Huizu Yanjiu (Journal of Hui Studies), Volume 4. (18-31)
- [61] (1997), “Islam and Confucianism: A Civilizational Dialogue”, Ed. Osman Bakar-Cheng, Gek Nai, University Malaya Press, Kuala Lumpur.

Journal of Universal History Studies

Karadeniz'in Kuzeyindeki Bozkırlarda İttifak Dengeleri: Peçenek, Bizans ve Rus İlişkilerinin Değerlendirilmesi (941-972)¹

Alliance Dynamics in the North Black Sea Steppes: Evaluation of Pecheneg, Byzantine and Russian Relations (941-972)

Submission Type: Research Article

Received-Accepted: 10.01.2024 / 18.05.2024

pp. 43-58

Journal of Universal History Studies (JUHIS) • 7(1) • June • 2024 •

Hasan Aksoy

Researcher, Dr., Konya, Türkiye

Email: drhasanaksoy61@gmail.com

Orcid Number: 0000-0003-3161-5895

Cite: Aksoy, H. (2024). Karadeniz'in Kuzeyindeki Bozkırlarda İttifak Dengeleri: Peçenek, Bizans ve Rus İlişkilerinin Değerlendirilmesi (941-972). Journal of Universal History Studies, 7(1), 43-58. <https://doi.org/10.38000/juhis.1417875>

¹ This article is analyzed by three reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor/ Bu makale üç hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir.

* In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed/ Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

* This work is licensed under a [Creative Commons BY-NC-SA 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) (Attribution-Non Commercial-Share Alike)

*There is no conflict of interest with any person/institution in the prepared article/ Hazırlanan makalede herhangi bir kişi/kurum ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Öz

10. yy'da Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda önemli rol oynayan Peçenekler, bölgede çıkarları olan Bizanslıların ve Rusların dikkatlerini çekmiştir. Bizans ve Rus kaynakları, sınır komşusu oldukları Peçenekler hakkında bilgiler sunmaktadır. Ten, Kuban, Orta-Aşağı Özi, Kırım ve Tuna'yı içine alan 2000 km²'lik alanı kapsayan Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda siyasi ve ticari çıkarları olan güçler, Peçeneklerle menfaatleri mucibince dostane ilişki çerçevesinde ittifak kurmaya çalışmışlar, yeri geldiğinde ise düşman olarak görüp savaşmışlardır. 941 ve 944 yıllarında Rusların Bizanslılara saldırıları, bölgedeki ittifak dengelerini sarsmış ve siyasi güçlerin politikalarını gözden geçirmelerine neden olmuştur. Özellikle Knyaz Igor'un ölümünden sonra 20 yıl durağan kalan Ruslar, Knyaz I. Svyatoslav'ın iktidarı ele almasıyla genişleme politikası kapsamında saldırılara başlamışlardır. Bu dinamik olaylar karşısında siyasi güçler arasında yeni ittifakların ve anlaşmaların yapılması kaçınılmaz olmuştur.

Bu çalışmada, 941-972 yılları arasında Karadeniz'in kuzeyindeki konjonktür genel hatlarıyla aktarılmaya çalışılmış ve bölgede Bizanslıların, Rusların, Peçeneklerin ve kısmi de olsa Hazarların birbirleriyle olan ilişkileri değerlendirilmiştir. Kaynakların yetersiz kaldığı yerlerde hipotezler kurularak çıkarımlarda bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Peçenekler, Bizanslılar, Ruslar, Hazarlar, Karadeniz'in Kuzeyi.

Abstract

In the 10th century, the Pechenegs, played an important role in the North Black Sea steppes, attracted the attention of the Byzantines and Russians, had interests in the region. Byzantine and Russian sources provide information about the Pechenegs, who were their neighboring borderland people. The powers with political and commercial interests in the North Black Sea steppes, covering an area of 2000 km² including the Ten, Kuban, Middle-Lower Ozi, Kırım and Danube, tried to establish an alliance with the Pechenegs within the framework of friendly relations at times, and at other times they saw them as enemies and fought against them. In 941 and 944, the Russian attacks on the Byzantines shook the balance of alliances in the region and caused the political powers to reconsider their policies. Especially after the death of Igor, the Russians who remained static for 20 years, started to attack within the scope of expansion policy after Svyatoslav I took power. In the face of these dynamic events, new alliances and agreements between political powers became inevitable.

In this study, the conjuncture in the North Black Sea steppes between 941-972 has been tried to be described in general terms and the relations between the Byzantines, Russians, Pechenegs and, partially, Khazars in the region have been tried to be evaluated. Where the sources were insufficient, hypotheses were hypothesized and inferences were made.

Keywords: Pechenegs, Byzantines, Russians, Khazars, The North Black Sea.

Extended Abstract

The North Black Sea steppes, covering an area of 2000 km² including Ten, Kuban, Middle-Lower Ozi, Crimea and Danube, became the battleground of Byzantines and Russians with political and commercial interests in the 10th century. The Pechenegs, bordering these political powers, played an important role in the region. Between 941-972, the attacks, especially within the scope of the Russian expansion policy, shattered the balance of alliances.

The Russians' unexpected attempt to attack Byzantium in 941-944 marked a turning point in the balance of alliances north of the Black Sea. The Russian policy of expansion into the Black Sea steppes and the Taman Peninsula seems to be linked to their planned attack on Byzantium in 941, despite the complexity of the circumstances surrounding the events. In 941, the Russians landed their forces in Bithynia, sacked the coastal cities for four months, were finally defeated by Byzantine troops and forced to retreat. Despite the defeat, Igor rallied a large Slavic-Varangian force and, including the Pechenegs in his army, launched another attack against Byzantium in 944. The participation of the Pechenegs in this attack posed a great danger to Byzantium, as Constantinople was threatened from both land and sea. However, thanks to Byzantine diplomacy, expensive gifts were offered to the Pechenegs, the Russians' tribute and trade terms were rearranged and an agreement was reached. The Russian attacks in 941 and 944 led Byzantium to recognize the political significance of the Pechenegs.

After the death of Igor in 945, the Russians suspended their expansionist policies for a period of 20 years. In the 960s, a change occurred that seriously affected the situation of the Pechenegs. Svyatoslav I seized the power of the Kiev in 964. Svyatoslav I (945-972) characterized his policy entirely on expansion and his first target was the Khazar Kaganate in 965. The aim was to eliminate the Khazars as a political and commercial center, and Svyatoslav I succeeded.

The collapse of the Khazar Khaganate not only did not encourage the Pechenegs, but also dealt a blow to their interests. The resulting situation put the Pechenegs in serious danger and they were on the verge of a bitter conflict with their old enemies, the Uzs, which would significantly weaken their position in the Black Sea steppes.

In 965, Bulgarian envoys came to Constantinople to demand tribute in accordance following a previous treaty with Byzantium, and as a result of the behavior of Emperor Nikephoros Phokas II, the Bulgarians launched an attack against Byzantium. Emperor Phokas did not take any serious military action against the Bulgarians in order not to stop military activities in the east, but only destroyed a few border fortresses and encouraged Svyatoslav I to attack the Bulgarians. It is seen that the Emperor preferred to establish political and military cooperation with the Russians instead of the Pechenegs, despite their military prominence. In accordance by the alliance, Svyatoslav I launched his attack in the Balkans in 967, but after the victory, he did not leave the Bulgarian lands and established a base here. The settlement of the Russians in the region disturbed Byzantium.

As a result of the Pecheneg attack on Kiev in 968, Svyatoslav I was forced to leave his new base in the Balkans and returned to Kiev with reinforcements. Svyatoslav I reached Kiev with his army and prevented the invasion. In 969, the Russians invaded the Balkans for the second time. In 970, the Russians were defeated at the Battle of Arcadiopolis and had to retreat after the agreement. After the peace agreement, Svyatoslav I set out to return to his country. The Russians encountered Pecheneg forces in the lower parts of the Ozi River where the current was high. Surrounded by the Pechenegs, Svyatoslav I tried to cross the river against the current in the spring of 972, but was swept downstream with most of his forces and perished.

Giriş

Rusların 941-944 yılları arasında beklenmedik bir şekilde Bizans'a saldırıları, Karadeniz'in kuzeyinde ittifak dengeleri açısından tarihte dönüm noktası olmuştur. Bu saldırının sebepleri hususunda farklı görüşler bulunmaktadır. 912 yılına tarihlenen ilk Bizans-Rus antlaşmasındaki maddelerin, taraflar arasında farklı yorumlanması anlaşmazlığın temelini oluşturmuştur². Ayrıca 927 yılında sağlanan barışın ardından Bulgarlarla gelişen ilişkiler sonucunda Bizans'ın Ruslara karşı tutumunun değiştiği ileri sürülmektedir. Bulgarlarla antlaşma sağlandığı için Bizans'ın Ruriklerin dostluğuna ihtiyacı kalmamıştır. Çatışmanın bir diğer nedeni olarak Rusların bazı Slav toplulukları üzerinde hâkimiyetini genişleterek Karadeniz bozkırlarında genişleme politikasını başlatması varsayılmaktadır. Ruslar, 941 yılında Bizans'a karşı başlattığı saldırı öncesinde Taman Yarımadası'na doğru genişlemişlerdir (Levchenko, 1956, s. 139; Łowmiański, 1973, s. 201–202; Litavrin, 2000, s. 69).

Rusların, Karadeniz bozkırlarına ve Taman Yarımadası'na doğru genişleme politikası, 941'de Bizans'a karşı planladıkları saldırılarla bağlantılı görünmektedir. Hazar kaynaklarına göre, Ruslar Bizans'la yapılan diplomatik antlaşmanın bir parçası olarak Taman'da bulunmuşlardır. Antlaşmanın bu maddesi, Hazar Kağanlığı içindeki Hristiyanlara karşı yapılan zulme karşı misilleme olarak koyulmuştur. Hazarların Hristiyanlara baskı yapması aslında Bizans'taki Yahudilere daha önce yapılan zulmün özellikle de 930'ların başında Romanos Lekapenos'un Yahudileri zorla Hristiyanlığa geçirmesinin intikamıdır (Łowmiański, 1973, s. 198–199; Zuckerman, 1995, s. 255–256; Shepard, 1998, s. 30)³. Taman'daki Rus varlığı, Hazar Kağanlığı'nın çıkarlarına ters düşmüştür. Buradaki Hazar şehri olan Samkerts'e ilk Rus saldırısı 930'ların sonunda gerçekleşmiştir (Shepard, 1999, s. 266; Shepard, 2006, s. 26). Ruslar, saldırının başlarında yarımada ilerlemeyi başarmışlar, fakat daha sonra Hazar komutanı Pesah tarafından mağlup edilmişlerdir. Pesah, işgal edilen yerleri geri alarak Rusları Bizans'a karşı saldırıya yönlendirmiştir⁴.

1. 941-965 Yılları Arasındaki Siyasi Konjonktür

941 yılında Bitinya'ya kuvvetlerini çıkararak Ruslar, dört ay boyunca kıyı şehirlerini yağmalamışlar, sonunda Bizans birlikleri tarafından yenilgiye uğratılmış ve geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Karadeniz'e kaçmayı başarsalar da Trakya kıyıları yakınlarında Theophanes komutasındaki Bizans donanmasıyla karşılaşmışlardır. Theophanes "*Grek Ateşi*" silahıyla birçok Rus gemisini yok etmiştir (Povest Vremennih Let, 6449/941, s. 44–45; Skylitzes, 2010, s. 202-215). Bu yenilgiye rağmen Igor, büyük bir Slav-Vareg birliği oluşturmuş ve ordusuna Peçenekleri de dâhil ederek 944 yılında Bizans'a saldırmıştır (Povest Vremennih Let, 6452/944, s. 45). Bu saldırıya Peçeneklerin katılımı, Bizans için büyük tehlike oluşturmuştur, çünkü Konstantinopolis hem karadan hem denizden tehdit altına girmiştir. Müttefik birliklerden oluşan Rus ordusu, Tuna Nehri'ne ulaştığında muhtemelen iki gruba ayrılmıştır: Peçenekler, Bulgar toprakları üzerinden Konstantinopolis'e ilerlerken Rus donanması da Karadeniz'in batı kıyıları boyunca ilerlemiştir. Bizans'ın müttefik birliklerden oluşan Rus ordusuna direnebilecek bir kuvveti olmadığı⁵ gibi yardımına güvenebileceği bir müttefiki de olmamıştır. Bu nedenle elinde kullanabileceği tek silah diplomatik girişimler olmuştur. Elçiler

² Bu antlaşmanın maddeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Dikmen, 2022, s. 117-124.

³ Romanos Lekapenos tarafından başlatılan zulmün nedeni altında, Alania'daki Hristiyan misyonunun başarısızlığa uğraması ve buradan Hristiyan din adamlarının kovulmasının yattığı düşünülmektedir.

⁴ Hazar kaynaklarına göre, Rus ordusunun komutanı Helgu (Oleg), Hazarlara yenildikten sonra geri çekilmiş ve İran'da ölmüştür. C. Zuckerman, bahsi geçen Helgu'yu Rus kroniklerinde geçen ve kaynaklara göre oldukça belirsiz koşullarda ölen Prens Oleg'le özdeşleştirmiştir (Zuckerman, 1995, s. 256–268).

⁵ Bu dönem Bizans, doğu sınırlarını güvende tutmak zorunda olduğu için ordusunun büyük kısmı doğu sınırlarındadır.

aracılığıyla pahalı hediyeler gönderilerek Peçeneklerin Rus ittifakından ayrılması yönünde çalışılmıştır. Igor'a ise daha büyük haraç getirisi ve barış antlaşmasındaki ticaret şartlarının yeniden düzenlenmesi teklif edilmiştir. Kiyev Knyazı, Bizans'ın teklifini kabul ederek saldırıyı durdurmuş ve Peçeneklere Bulgar topraklarını yağmalamasını söyledikten sonra Kiyev'e dönmüştür (Povest Vremennih Let, 6452/944, s. 45-46; 6453/945, s. 46-54; Yücel, 2020, s. 125-126). Peçenekler, Igor'un isteğinin kendi çıkarlarıyla uyuşması sonucu Bulgarlar üzerine yürümüşlerdir (Yücel, 2020, s. 127).

Kanaatimizce 944 yılı saldırısında Kiyev Knyazlığı'nın ordusu içerisinde ücretli asker olarak görev yapan Peçenek birliği bulunmadığından, Rus kroniklerinin Peçeneklerden "ücretli asker" olarak bahsetmeleri doğru değildir. Bu dönemde Peçeneklerin güçlü bir siyasi teşkilata sahip oldukları göz önüne alındığında kağanlık statüsünde Rusların müttefiki olarak savaşta yer almış oldukları düşünülmektedir (Yücel, 2020, s. 127).

941 ve 944 yıllarında yaşanan Rus saldırıları, Bizans'ın Karadeniz'in kuzeyinde tekrar eden tehditlerle başa çıkmasına yardımcı olacak bir müttefike ihtiyacı olduğunu göstermiştir. Bu saldırılar, kanaatimizce Bizans tarafından Peçeneklerin siyasi önemini farkına varılmasını sağlamıştır⁶. Macarların 9. yy'ın sonlarında böyle bir rol oynamış olması mümkündür. Bizans'ın Macarları eski yurtlarına dönmeye teşvik etme girişimlerinden anlaşılacağı üzere 917 yılına kadar uzanan Bizans-Macar ittifakı beklenen sonuçları vermemiştir. Aksine Bizans ve Peçenekler arasında güvensizliğin yayılmasına neden olmuştur. Macarların bölgeden ayrılmasıyla birlikte siyasi bir boşluk oluşmuştur. Bu durum başlangıçta Bizans'ın çıkarlarını tehlikeye atmamıştır, fakat 930'lardan sonra yeni tehditler ortaya çıkmıştır. Bu tehditlerden ilki, Bizans'a karşı düşmanca harekete geçmeye hazır olan bağımsız Macarlar olmuştur. Diğer taraftan İmparator Romanos Lekapenos'un (919-944) Karadeniz'de Bizans'ın askerî kolu olarak görmek istediği Ruslar, tehlikeli ve sorunlu bir dost olduklarını kanıtlamışlardır. Rusları, Hazarlara karşı kullanmaya kalkışmak ciddi bir politik hata olmuş ve sonuçta yeni müttefik tehlikeli bir düşmana dönüşmüştür. Tmutarakan'da kalıcı bir Rus varlığı, uzun vadede Kırım'daki Bizans mülklerinin güvenliğini tehdit etmiştir. Her ne kadar başlangıçta Bizans için olumsuz olsa da Hazar komutanı Pesah'ın zaferi, Karadeniz'in kuzeyinde dengelerin yeniden kurulmasına katkı sağlamıştır. 941 yılında gerçekleşen Rus saldırısı, Bizans'ın güvenliği için Aşağı Tuna'nın ve Karadeniz bozkırlarının önemini hatırlatmıştır.

Bizans-Peçenek ittifakının, VII. Konstantinos Porphyrogenetos'un (913-959) "De administrando imperio" adlı eserini yazdığı dönemde gerçekleştiği düşünülmektedir. Bu ittifakın en geç zaman sınırını 949-951 yılları arasına koyabiliriz. VII. Konstantinos'un birinci ve sekizinci bölümlerde verdiği bilgiler, o dönemde Bizans-Peçenek ilişkilerinin gergin olduğunu göstermektedir. İmparator, elçilerle her yıl Peçeneklere değerli hediyeler ve mektuplar gönderilmesi, diplomatik temsilcilerle ilişkilerin sürdürülmesi ve onlardan rehinelere alarak sadakatlerinin sağlanması gerektiğini belirtmektedir (Constantine Porphyrogenitus, 1967, s. 48-57). VII. Konstantinos'un yazdıklarına dayanarak Bizans-Peçenek ittifakının Romanos Lekapenos iktidarının sonlarına doğru yani 944 yılında kurulduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, Bizans'ın Ruslarla antlaşmayı yenileyip yenilemeyeceğine karar verirken, aynı zamanda Ruriklerle imzalamayı planladıkları antlaşmayı da güvence altına almak adına Peçeneklerle siyasi müzakereler yürütülerek ittifak kurma çabalarını göstermektedir. Ancak

⁶ 911-941 yılları arasında Ruslarla olan ilişkilerinde hüküm süren barış ortamı ve Bulgarlarla ilişkilerin yatışması, Bizans'ı Karadeniz bozkırlarından uzaklaştırmış ve dikkatinin başka yöne çevrilmesine neden olmuştur. Ruslarla ve Bulgarlarla ilişkilerin düzelmesi, Bizans'ın doğruya doğru genişlemesini kolaylaştırmış, dolaylı olarak Anadolu'daki sınırlarını güvence altına almasına yardımcı olmuş ve çıkarlarını desteklemiştir. Ancak kuzey ve kuzeybatı sınırlarının güvenliği sağlanamamıştır.

“*De administrando imperio*” adlı eserde Peçeneklerle ittifakın özellikle Rus, Macar ve Bulgar saldırılarını durdurmak için araç olarak kullanılmasının vurgulanması (Shepard, 1999, s. 273; Paroń, 2007, s. 103–105), ittifakın 945 yılında VII. Konstantinos tarafından tasarlanmış olmasını muhtemel kılmaktadır.

2. 965-972 Yılları Arasındaki Siyasi Konjonktür

Knyaz Igor'un 945'teki ölümü sonrası Ruslar, yayılmacı politikalarına 20 yıllık ara vermişlerdir. 960'lı yıllarda Peçeneklerin durumunu ciddi şekilde etkileyen bir değişiklik meydana gelmiştir. I. Svyatoslav, 964 yılında Kiyev Knyazlığı iktidarını ele geçirmiştir (Povest Vremennih Let, 6472/964, s. 64–65). Rus kroniklerine göre, cesur ve atılgan karakterde olan I. Svyatoslav, kendisini bir Peçenek başbuğu gibi yetiştirmiştir. Onun gibi ata binmiş, askerleriyle birlikte at sırtında savaşlara katılmış ve gayet sade bir hayat sürmüştür. Kendisine en yakın korumalarını Peçeneklere benzetmek istemiştir (Yücel, 2020, s. 128).

I. Svyatoslav (945-972) politikasını tamamen genişleme üzerine karakterize etmiştir ve ilk hedefi 965'te Hazar Kağanlığı olmuştur. Rus kronikleri, Hazarların mağlup olduğunu, Rusların Sarkel Kalesi'ni ve başkent olan İtil'i ele geçirdiğini belirtmektedir (Povest Vremennih Let, 6473/965, s. 65; Golden, 1980, s. 82). Aynı yıl Taman Yarımadası'nda yaşayan Çerkesleri ve Kuzey Kafkasya'da yaşayan Osetleri mağlup etmişlerdir (Povest Vremennih Let, 6473/965, s. 65; Artamonov, 1962, s. 426; Pletneva, 1976, s. 71). 10. yy İslam tarihçisi olan İbn Havkal, Rusların Bulgarlara, Burtaslara ve Hazarlara birkaç değersiz harabeden başka bir şey bırakmadıklarını, her yeri yağmaladıklarını ve umduklarından fazla ganimet ele geçirdiklerini bildirmektedir (Dunlop, 1954, s. 241–242; Grekow, 1955, s. 480; Lunde ve Stone, 2012, s. 178)⁷. Bunların yanı sıra I. Svyatoslav'ın amacı, büyük olasılıkla Hazarları siyasi ve ticari merkez olmaktan çıkarmaktır. Ayrıca Igor'un varisi olan ve Hazarların egemenliğini tanıyan son Doğu Slav topluluğu Viyatiçi'yi kendi yönetimi altına almak istemiştir. Ayrıca önemli bir ulaşım yolu olan Ten Nehri'nin en azından bir kısmının kontrolünü ele geçirmiştir, Sarkel'e yerleşmiş olmaları bunu doğrulamaktadır. Fakat Tmutarakan'daki varlıkları noktasında netlik yoktur⁸. Bu tür toprak kazanımları, Aşağı Özi'nin bir kısmı boyunca Peçenekler tarafından kontrol edilen “*Vareglerden Greklere*” uzanan ticaret yolunun trafiğini azaltmıştır.

Rusların, Hazarlara ve onlara bağlı Kafkasya topluluklarına yaptığı saldırı barış ortamının sonu olmuştur. Her ne kadar Peçeneklerin, 9. yy'ın sonlarında Karadeniz bozkırlarını işgal etmesiyle Hazarlar ciddi bir darbe almış olsalar da daha sonraki olaylar Hazarların canlılığını ve gücünü koruduğunu kanıtlamaktadır. Mes'ûdi'nin kayıtlarında, Rus birliklerinin 913-914 Hazar seferinden dönüşü anlatılırken kağanlığın hâlâ İdil

⁷ Rus kronikleri ile İbn Havkal, Rus saldırılarını farklı tarihlere koymaktadır. Rus kronikleri 965 yılını belirtirken İbn Havkal saldırının 968/969 tarihlerinde gerçekleştiğini iddia etmektedir. Bazı araştırmacılar, I. Svyatoslav'ın Hazarlara karşı iki sefer düzenlediğini düşünmektedir. Kalinina'ya göre, Ruslar 965'te Sarkel Kalesi'ne, 967'de Kasogianlar ve Yassianlara, 968/969'da ise Hazarlara ikinci saldırıyla başkenti ele geçirmişlerdir (Kalinina, 1976, s. 100). T. M. Kalinina'nın görüşünü Novoseltsev de kabul etmektedir (Novoseltsev, 1990, s. 225–227). Fakat birçok araştırmacı, Rusların tek bir sefer gerçekleştirdiğine, İdil boyunca ilerleyerek önce Burdaslara saldırdıklarını, ardından İtil'i ele geçirdiklerini ve daha sonra Kuzey Kafkasya'ya saldırdıklarını, nihayet Kerç Boğazı ve Azak Denizi üzerinden Ten'e yelken açtıklarını Sarkel'e ulaşarak burayı işgal ettiklerini belirtmektedir (Dunlop, 1954, s. 243–244; Artamonov, 1962, s. 427; Bartold, 1963, s. 851; Gadlo, 1979, s. 207; Golden, 1980, s. 82; Gadlo, 1994, s. 56–57).

⁸ I. Svyatoslav'ın toprak kazanımının ölçeği ve hâkimiyet süresi belirsizdir. İbn Havkal'ın verdiği bilgilerden, Hazarların ve onlara tabi toplulukların tüm topraklarını ele geçirdiği anlaşılmaktadır. Ancak çoğu araştırmacı tarafından Rusların sadece kısmi olarak Hazar topraklarını işgal ettiği düşünülmektedir. Łowmiański, Rusların Tmutarakan'ı ele geçirdiğini (Łowmiański, 1973, s. 217), Artamonov, I. Svyatoslav'ın Kerç Boğazı'na kadar Ten bölgesini işgal ettiğini (Artamonov, 1962, s. 429, 430–431), Gadlo, I. Svyatoslav'ın Sarkel dışında hiçbir bölgeyi işgal etmediğini, Rusların İdil ve Kuzey Kafkasya'ya ulaşmasını Peçeneklerin engellediğini ileri sürmektedir (Gadlo, 1979, s. 57; Gadlo, 1994, s. 207). Novoseltsev ise farklı bir yorumda bulunarak 980'lerin başında Ruslar tarafından kontrol edildiği iddia edilen İdil çevresindeki bölgelerin de dâhil edildiği geniş toprak kazanımlarından bahsetmektedir (Novoseltsev, 1990, s. 224, 227). Ancak Ruriklerin Tmutarakan'daki varlıklarının güçlenmesini sadece 980 yılına tarihlenen araştırmacılar da vardır.

hattını kontrol ettiği görülmektedir. Igor'un ordusu bunu acı tecrübeyle yani Hazarlar ve müttefikleri Burdaslar ile İdil Bulgarlarından oluşan birlikler tarafından saldırıya uğradıklarında öğrenmişlerdir. Hazar komutan Pesah'ın, Rus komutan Helgu'ya karşı kazandığı zafer de 10. yy'ın ilk yarısında Hazarların gücünü teyit etmektedir. Hazarların son hükümdarı Joseph ben Aaron, hâlâ geniş bir bölgenin kağanı olarak tahta oturmuştur (Kokovcov, 1932, s. 81–83, 98–102)⁹.

Hazar Kağanlığı'nın çöküşü, Peçenekleri cesaretlendirmedeği gibi çıkarlarına da darbe vurmuştur. Hazarlar hâkimiyeti altındaki yerlerde ticareti organize etmiş ve gelişmesini sağlamıştır. Ticaret için kurulan sistem, İç Asya ve İdil bölgesinden gelen konar-göçerlerin göçlerini sınırlamıştır. Buna rağmen 9. yy sonlarında Hazarlar ve müttefikleri, Peçeneklerin Karadeniz bozkırlarında ilerlemesini durduramamışlardır. Peçeneklerin bölgedeki varlığı, kurulan ticari sistemi ortadan kaldırmamıştır. 965 yılındaki Rusların Hazarlara saldırısına kadar onları konargöçer saldırılarından koruyan tampon yıkılmamıştır. Ortaya çıkan durum Peçenekleri ciddi bir tehlike altına sokmuş, eski düşmanları Uzlarla Karadeniz bozkırlarında konumlarını önemli ölçüde zayıflatacak acı bir çatışmanın eşğine girmişlerdir.

Peçeneklerin, Hazarların sağladığı tamponun güvenlikleri için ne kadar önemli olduğunu fark edip etmedikleri bilinmemektedir. 10. yy'da Peçenek-Hazar ilişkilerinin detayı hakkında kaynaklarda bilgi yoktur. Bu yüzyılın ortalarına tarihlendirilen Schechter Mektubu'nda Hazar müttefikleri arasında Peçenekler yoktur (Golb ve Pritsak, 1982, s. 120–121). Bu mektupla neredeyse çağdaş kaynak olan “*De administrando imperio*” adlı eserde Peçenekler, Hazarların düşmanı olarak sınıflandırılmamıştır (Constantine Porphyrogenitus, 1967, s. 62–65). Yani 10. yy'ın ilk yarısında Peçenek-Hazar ilişkilerinin düzelmiş olması muhtemeldir. Peçenekler, büyük olasılıkla Hazarlar tarafından kurulan ticari ilişkiler ağına dâhil olmuşlardır, ancak bu onların Hazarlara siyasi bağımlılıklarının kanıtı olarak düşünülmemelidir.

Peçeneklerin, 965 yılındaki olaylar sırasında aldığı pozisyon gizemini korumaktadır. Bazı Rus araştırmacılara göre, I. Svyatoslav, Hazarlara karşı düzenlediği saldırıda Peçeneklerle ve hatta Uzlarla ittifak kurarak arkasını sağlama almak zorunda kalmıştır (Tolstov, 1948, s. 252; Pletneva, 1958, s. 215; Kalinina, 1976, s. 94; Gadlo, 1979, s. 57; Gadlo, 1994, s. 207). Tarihiçi ve filozof olan İbn Miskeveyh (932-1030), “*The Experiences of Nations*” adlı dünya tarihi eserinde 965'te Hazarya'ya gerçekleştirilen bir Türk saldırısını kaydetmiştir (Miskawajhi, 1921, s. 223; Dunlop, 1954, s. 244)¹⁰. Bu kronolojik rastlantı, Peçeneklerin Ruslarla iş birliği içinde hareket ettiklerini ya da Hazarların zayıf durumundan faydalandıklarını düşündürmektedir. Ancak burada asıl önemli olan saldırganların kimliğidir. Çoğu araştırmacı, Hazarlara saldıranların Peçenekler değil de 10. yy ortalarında Hazarların potansiyel düşmanları olduğu bilinen Uzlar olduğunu ileri sürmektedir (Artamonov, 1962, s. 431; Golden, 1972, s. 77–80; Golden, 1980, s. 83; Novoseltsev, 1990, s. 225). Peçenekler, 965 olaylarına karşı muhtemelen tarafsız ve temkinli bir tutum takınmışlardır. Belki de Hazarların, daha öncesinde olduğu gibi Rus saldırısının üstesinden gelebileceğini düşünmüşlerdir. Bize göre Peçenekler, Hazarya düştükten sonra endişelenmeye başlamışlardır, çünkü Hazarya'nın düşmesi, I. Svyatoslav'ın Peçenekya'nın doğu sınırındaki Sarkel'de yerleşimler kurmasının önünü açmıştır. Ten vadisindeki Rus varlığının tehlikeli ve kışkırtıcı olarak görüldüğü düşünülmektedir. Ayrıca Hazarların kurmuş olduğu ticari sistemin çökmesi ve bu sistemden faydalanan Peçeneklerin de zarar görmesi, kanaatimizce 968'de Kiyev'e bir saldırı girişiminde bulunulmasını zorunlu kılmıştır.

⁹ Joseph ben Aaron'un hâkimiyeti altındaki bölge, geçilmesi dört ay sürecek bir yolculuğu gerektirmektedir.

¹⁰ İbn Miskeveyh'in verdiği bilgileri, 13. yy'da İbnü'l Esir de doğrulamaktadır.

965 yılında Bulgar elçileri, Bizans'la daha önce yapılmış antlaşma gereği haraç talep etmek üzere Konstantinopolis'e gelmişlerdir. İmparator II. Nikephoros Phokas (963-969), Bulgar elçilerini alaya alarak herkesin önünde kırbaçlatmıştır. Böylesine aşağılayıcı bir hareketin savaşa yol açacağı kesindir. İmparator Phokas, doğuda askerî faaliyetleri durdurmamak adına Bulgarlara karşı ciddi bir askerî harekâta girişmemiş, sadece birkaç sınır kalesini tahrip ederek I. Svyatoslav'ı Bulgarlara karşı saldırması noktasında teşvik etmiştir (Ostrogorski, 1967, s. 246; Treadgold, 1997, s. 502; Leszka ve Marinow, 2015, s. 181–182). Fakat imparatorun müttefik seçimi oldukça şaşkıncıdır. Coğrafi yakınlık nedeniyle Bulgarlara kolayca saldırabilecek olan Peçenekleri neden müttefik olarak seçmediği konusu düşündürücüdür. İmparator Phokas'ın davranışı, o dönemde Bizans'ın müttefikleri arasında Peçeneklerin konumunu belirlemesi açısından oldukça anlamlıdır. İmparatorun, askerî özellikleriyle ön plana çıkan Peçeneklere rağmen Peçenekler yerine Ruslarla siyasi ve askerî iş birliği kurmayı tercih ettiği görülmektedir.

I. Svyatoslav, Bizans'ın teşviki ve yönlendirmesi doğrultusunda 967 yılında Balkanlarda ilk saldırısını başlatmıştır, ancak zaferden sonra Bulgar topraklarından ayrılmamış ve yeni harekât üssünü Aşağı Tuna'da bulunan Pereyeslavlı olarak belirlemiştir¹¹. I. Svyatoslav'ın yeni üs kurarak bölgeye yerleşmesi, Bizans'ı rahatsız etmiş ve Bizanslı diplomatların umutlarının yersiz olduğu ortaya çıkmıştır.

Peçenekler tarafından 968 yılında Kiyev'e yapılan saldırı sonucunda I. Svyatoslav, Balkanlardaki yeni üs bölgesini terk etmek zorunda kalmış ve takviye kuvvetlerle Kiyev'e dönmüştür (Povest Vremennih Let, 6476/968, s. 65–67). Bu saldırının arkasında Bizans diplomasisinin olduğu ileri sürülmektedir (Pletneva, 1958, s. 215–216; Stokes, 1962, s. 482; Wozniak, 1984, s. 310; Sakharov, 1991, s. 123, 132; Obolensky, 1994, s. 58; Treadgold, 1997, s. 503; Obolensky, 2000, s. 129; Spinei, 2009, s. 98). Bazı araştırmacılara göre, Rusların düşmanı olan Bulgarların kıskırtmasıyla Peçenekler saldırıyı gerçekleştirmiştir (Zlatarski, 1927, s. 587–588; Koledarov, 1979, s. 53; Dimitrov, 2011, s. 233–234). T. M. Kalinina'ya göre, bu saldırı yıkılmakta olan Hazar Kağanlığı tarafından başlatılmıştır (Kalinina, 1976, s. 97). I. Svyatoslav'ın bölgeden çıkmasını isteyen Bizans için Peçeneklerin Kiyev'e saldırması büyük fayda sağlamıştır. Ancak 968'deki Kiyev saldırısını bildiren tek kaynak olan "*Povest Vremennih Let*" herhangi bir dış güç etkisinden bahsetmemiştir. Ruslar Kiyev'den uzaktayken yani Peçenek askerî taktikleri doğrultusunda saldırının gerçekleştirildiği gözden kaçmamalıdır. Bize göre, Rusların Hazarlara saldırmasının, bazı şehirleri işgal etmelerinin ve kağanlığın yıkılma noktasına gelmesinin, Peçenekler arasında endişe ve kırgınlık uyandırmamasına imkân yoktur. Bu kapsamda Peçeneklerin Kiyev'e saldırması için bir neden bulmak üzere herhangi bir dış siyasi güce ihtiyaç duymadıkları düşünülmektedir.

Kiyev'in yıkılması ve halkla birlikte hanedan üyelerinin öldürülmesi, Ruslar için felaket olacakken I. Svyatoslav ordusuyla birlikte zamanında yetişerek buna engel olmuştur. 969 yılında Ruslar, ikinci kez Balkanları işgale başlamıştır. Rus ordusu, Macar, Bulgar ve Peçenek askerleri tarafından desteklenmiştir. I. Svyatoslav, Balkanlara sırasıyla 308.000 ve 300.000 savaşçıdan oluşan ordularını getirmiştir (Ioannes Zonaras, 1897, s. 524; Trapp, 1986, s. 33; Skylitzes, 2010, s. 275–276). Peçeneklerin Bizans'ın çıkarlarına zarar vermeyi amaçlayan bir saldırıya katılmış olmaları oldukça şaşkıncıdır. Her ne kadar bu konuda kaynaklar bilgi vermese de I. Svyatoslav'ın ordusunun içinde çok fazla sayıda Peçenek savaşçısının olmadığı düşünülmektedir. Çünkü 969 öncesi Peçenekler, Olga'nın oğluyla şiddetli bir çatışma yaşadıkları için itaat noktasında Rusların onlara güvenmemeleri gerekmektedir. Rus kroniklerine göre, Bulgarlara karşı ikinci saldırı sırasında Kiyev

¹¹ I. Svyatoslav'ın Balkanlara yaptığı saldırılar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Karyshkovskii, 1952, s. 127–138; Stokes, 1961, s. 44–57; Stokes, 1962, s. 466–496; Sakharov, 1991, s. 122–156; Leszka ve Marinow, 2015, s. 184.

Knyazlığı'nın ordusunda 10.000 Slav-Vareg savaşçısı bulunmakla (Povest Vremennih Let, 6479/971, s. 70) birlikte müttefik birliklerinin sayısı noktasında net çıkarım yapmak mümkün değildir.

Peçeneklerin, I. Svyatoslav'ın düzenlediği sefere katılımı, bize göre iki temel hipotez üzerinden açıklanabilmektedir. Bunlardan ilki, Peçenekya'nın batı uçlarında yaşayan Giazichoponlarla Peçeneklerin ittifak kurduğunu varsaymaktır. Giazichoponlar, I. Svyatoslav'la savaş halinde olmamışlar, aksine seferlerde Rus ordusunun bir nevi arkasını korumuşlardır. Bizans, Bulgar bölgesinde bulunan Rus ordusuna, Tuna Nehri yakınlarında yaşayan Peçenekleri ikna etmeye çalışarak sabotaj girişimi planladığı, fakat bunu Giazichoponlarla yapılan ittifakın engellediği düşünülmektedir. Diğer hipotez ise Rus ordusu içindeki Peçenek savaşçıların rehine pozisyonunda olmalarıdır. Nitekim "*Povest Vremennih Let*", I. Svyatoslav'ın 968'deki zaferinde Peçenekleri bozkıra sürdüğünü ve barışın sağlandığını belirtmektedir (Povest Vremennih Let, 6476/968, s. 67; Cross ve Scherbowitz-Wetzor, 1953, s. 86). Ancak kanaatimizce Peçenekler ve Ruslar arasındaki ilişkiler gerçekten barışçıl hâle geldiyse ve Peçenekler Kiyev'e saldırıları durdurduysa onları bozkıra sürmek tek başına barışın temeli olmamalıdır. I. Svyatoslav, büyük ihtimalle 968'de güney komşularını ağır bir şekilde mağlup etmiş, onları ittifakı kabul etmeye ve planladığı sefer için yardımcı kuvvetler sağlamaya zorlamıştır¹². Böylece Kiyev'in güvenliği garanti altına alınmıştır. Macarlar ve Bulgarlarla kurulan ittifaklar da benzer amaçlara hizmet etmiştir, nitekim bunların Bizans'a karşı yapılan saldırıda yer almaları Bizans'ın diplomatik müdahale şansını sınırlandırmıştır. Balkanlarda bol miktardaki ganimet vaadinin, Rus ordusu içindeki şüphelerin ve itirazların üstesinden gelinmesi noktasında kesinlikle yardımcı olduğu düşünülmektedir¹³.

Rusların 969 yılındaki ikinci Balkan seferi, 970 yılı Arkadiopolis Savaşı'ndaki mağlubiyete kadar bir dizi başarıyla başlamıştır. Her ne kadar Bizans kaynaklarında, I. Svyatoslav ve müttefiklerinin ağır bir yenilgi aldığı belirtilse de Rus ordusu tamamen yok olmamış, fakat Konstantinopolis'e doğru ilerleyişini durdurmak zorunda kalmıştır. Bir noktaya önemle değinilmesi gerekir ki savaşın ilk aşamasında, Bizans birlikleri Peçeneklere ağır bir darbe vurmuştur (Ioannes Zonaras, 1897, s. 524-525; Trapp, 1986, s. 33-34; Skylitzes, 2010, s. 277). Hatta Bizans'ın saldırısı noktasında Rus ordusu içindeki Peçeneklerin tamamen yok edilmiş olmaları bile mümkündür. I. Svyatoslav, bütün rehinelere kaybetmiştir ve diğer Peçenek boylarının büyük öfkesine, intikam arzusuna maruz kalmıştır.

Bizans ordusunun Peçeneklere ağır bir darbe vurmasıyla savaşın seyri Ruslar için olumsuz olmuştur. İmparator John Tzimiskes (969-976), I. Svyatoslav'ı Tuna'ya çekilmeye ve Silistre surlarına sığınmaya zorlamıştır. Rus birlikleri her ne kadar Bizans çemberini yarmaya yönelik girişimlerde bulunsalar da başarısız olmuş ve uzun bir kuşatmanın ardından I. Svyatoslav teslim olmuştur (Ostrogorski, 1967, s. 248-249). İmparator John Tzimiskes, mağlup olan düşmanını ağır barış koşullarını kabul etmeye zorlamıştır, fakat bu koşullar daha fazla iş birliği olasılığını ortadan kaldırmamıştır. Buna göre, I. Svyatoslav Bulgar topraklarından çekilmeyi ve bir daha Balkan coğrafyasına gelmemeyi, Herson'a yönelik saldırıları durdurmayı ve üçüncü bir devletle çatışma durumunda Bizans'a askerî destek sağlamayı taahhüt etmek durumunda kalmıştır. Buna

¹² Aslında I. Svyatoslav'ın davranışının, Hazar ordusu komutanı Pesah'ın davranışına çok benzediğini belirtmemiz gerekmektedir. Pesah, Helgu komutasındaki mağlup Rus kuvvetlerini, Bizans'a saldırılarını emrederek cezalandırmıştır.

¹³ Bazı araştırmacılar, I. Svyatoslav'ın Balkanlara düzenlediği ikinci seferde Peçeneklerin müttefik olarak Ruslarla hareket ettiğini kabul etmekte zorlanmaktadır. Peçeneklerin sadece Bulgarlarla ittifak kurduklarını ileri sürmektedirler (Dimitrov, 2011, s. 237-238; Bozhilov, 1973, s. 60).

karşılık Tzimiskes, Rus tüccarların ticari ayrıcalıklarını yenilemiştir (Povest Vremennih Let, 6479/971, s. 72–73; Ioannes Zonaras, 1897, s. 534-535; Trapp, 1986, s. 40; Skylitzes, 2010, s. 293).

Bizanslılar ile Ruslar arasında barışın sağlanmasından sonra Euchaita Başpiskoposu Theophilos'un Peçeneklere gönderilmesi önemlidir. Theophilos'un görevi, Ruslarla zorla ittifak kurmaları nedeniyle zayıflayan Peçenekleri, Bizans safına çekmektir. Bu bağlamda Bizans müttefiki olarak Bulgaristan'ı işgal etmemeleri talep edilmiştir. Ayrıca Theophilos, Rusya adına Peçeneklerden I. Svyatoslav'ın ülkesine dönerken güvenli şekilde geçmesine izin vermelerini istemiştir (Ioannes Zonaras, 1897, s. 535; Trapp, 1986, s. 40; Skylitzes, 2010, s. 293). Peçenekler, Theophilos'un son isteği hariç tüm taleplerini yerine getirmeyi kabul etmişlerdir (Ioannes Zonaras, 1897, s. 535; Trapp, 1986, s. 40; Skylitzes, 2010, s. 293)¹⁴.

Bizans, Kiyev ile barışçıl ilişkiler sürdürmek istemiş, fakat Rus gücünün aşırı büyümesinden endişe duymuştur. Bizans'ın Karadeniz bozkırlarında yaşayanlarla iyi ilişkiler kurması, Rus yayılmasını engellemiştir. 965-971 olayları, böyle bir politikanın yenilenme olasılığını doğrulamıştır. Ancak Peçeneklerin düşmanca yaklaşımı, Bizans diplomasisine uzun süre hatırlanacak bir ders vermiştir. Peçenekler, I. Svyatoslav'ın güvenli bir şekilde ülkesine dönmesini reddederek Bizans'ın itaatkâr bir aracı olmaya niyetli olmadıklarını açıkça belirtmişlerdir. Bu davranışları, Bizans gözünde Peçeneklerin siyasi bir müttefik olamayacaklarını göstermiştir. Nitekim bu hipotezi, kaynaklarda 1017 yılına kadar neredeyse yarım yüzyıl boyunca herhangi bir Bizans-Peçenek temasından söz edilmemesi doğrulamaktadır¹⁵.

Barış antlaşmasından sonra I. Svyatoslav ülkesine dönmek üzere yola çıkmıştır. Voyvoda Sveneld'in uyarılarını dikkate almayarak “*monokhila*” denilen içi oyulmuş ağaç gövdeli kanolarla Kiyev'e doğru yelken açmaya karar veren I. Svyatoslav, akıntının fazla olduğu Özi Nehri'nin aşağı kısımlarında Peçenek kuvvetleriyle karşılaşmıştır. İlerleyişlerini durdurmak zorunda kalan Ruslar, Belobereg'de zor şartlar altında kışı geçirmişlerdir. Bu konaklamaya hazırlıklı olmadıklarından açlık, güçlerini ve morallerini zayıflatmıştır (Povest Vremennih Let, 6479/971, s. 73–74). Etrafı Peçenekler tarafından kuşatılan I. Svyatoslav, 972 baharında akıntıya karşı nehri geçmeye çalışırken kuvvetlerinin çoğuyla birlikte akıntıya kapılmış ve yok olmuştur. Karadan ilerlemeyi tercih eden Sveneld komutasındaki birlikler Kiyev'e dönmeyi başarmıştır (Povest Vremennih Let, 6480/972, s. 74; Leo Diaconus Caloënsis, 1828, s. 157; Ioannes Zonaras, 1897, s. 536; Trapp, 1986, s. 40–41; Talbot ve Sullivan, 2005, s. 200; Skylitzes, 2010, s. 294). I. Svyatoslav'ı öldüren Peçenek hükümdarı Küre'nin zaferi, Ruslara karşı kazandığı en büyük ve görkemli başarı olmuştur.

Bazı araştırmacılar, Peçeneklerin I. Svyatoslav'a saldırmasına ilham veren bir dış gücün olduğuna inanmaktadır. Hâkim kanaat, Peçenek saldırısının Bizans'ın çabaları sonucunda gerçekleştiği yönündedir (Karamzin, 1899, s. 181–182; Grekow, 1955, s. 487; Levchenko, 1956, s. 288–289; Pletneva, 1958, s. 215; Tâpkova ve Zaimova, 1976, s. 35; Fine, 1983, s. 187; Karpov, 1997, s. 64–65; Knyazkiy, 2003, s. 32). Mesela C. Dimitrov'a göre, I. Svyatoslav'ın öldürülmesine Pereyeslavlı (Küçük Pereyeslavlı) sakinleri olan Bulgarlar

¹⁴ John Skylitzes, Bizans ve I. Svyatoslav arasında yapılan antlaşmaya Peçeneklerin tepki gösterdiklerini açıkça yazmaktadır.

¹⁵ John Skylitzes'in 1017'ye tarihlenen bir olay anlatısında, Bizanslılar ve Bulgarlar arasındaki savaşta Peçeneklerin desteğini alma girişiminden bahsedilmektedir. Pemikos'lu Krakras ile güçlerini birleştiren Bulgar hükümdarı John Vladislav, Bizans topraklarını işgal etmeyi planlamış, Peçenekleri kendilerine katılmaya ikna etmeye çalışmıştır. Bu durumdan her ne kadar Bizans endişelenmiş olsa da Peçenekler, Bulgarlara askerî güç sağlamamışlardır. Peçeneklerin bu kararı hangi değerlendirmeler sonrası verdiği bilinmemektedir. Zayıflayan Bulgar güçlerinin Bizans'a karşı başarılı bir sefer yürütebileceğine güvenmemiş oldukları düşünülmektedir. P. Stephenson'a göre, Peçenekler, Bizans diplomasisinin müdahalesi sonucunda John Vladislav ve Krakras'a askerî destek sağlamamıştır (Stephenson, 2000, s. 81; Stephenson, 2003, s. 129). Fakat Skylitzes, Bizans'ın Peçenekleri etkilemiş olabilecek herhangi bir diplomatik çabasından bahsetmemektedir.

sebepler olmuşturlardır (Dimitrov, 2011, s. 240). Ancak bu görüş, John Skylitzes'in Başpiskopos Theophilos'un görevi hakkındaki raporuyla çeliştiği için reddedilmelidir. Bize göre Peçenekler, I. Svyatoslav'a saldırmayı kendileri planlamışlardır. 968'deki Kiyev saldırısının başarısızlığından ve 970'deki Arkadiopolis Savaşı'nda Peçenek savaşçılarının ölümünden kaynaklanan intikam arzusu, nefret ettikleri düşmana saldırımları için yeterlidir. Ayrıca Rusların daha da güçlenmesinden çekindikleri kesindir (Parón, 2009, s. 494-499). W. Barthold, çok sayıda İslam kaynağının analizine dayanarak I. Svyatoslav güçlerinin, Hazarya'da verdiği zararın İslam dünyası üzerinde derin bir etkisi olduğunu belirtmiştir (Grekow, 1955, s. 481; Bartold, 1963, s. 688). Ruslar, konargöçer komşuları üzerinde de önemli bir etki bırakmış olmalı ki bu etki Bulgar topraklarına yapılan iki saldırıyla daha da yoğunlaşmıştır.

I. Svyatoslav'ın ölümüyle başlayan süreçten 1017'ye kadar Bizans-Peçenek ilişkilerinin nasıl seyrettiği belirsizdir. Başpiskopos Theophilos'un 971'deki girişimleri öncülüğünde yenilenen Bizans-Peçenek ittifakının Tzimiskes döneminden sonra da devam edip etmediğine dair çok az bilgi bulunmaktadır. Peçeneklerin 968 ile 972 yılları arasındaki faaliyetleri, Bizans açısından onlarla iş birliği yapmaktan vazgeçirdiği düşünülmektedir. İmparator II. Basil (969-1025) döneminde Bizans-Peçenek ilişkisi hakkında neredeyse hiçbir şey bilinmemektedir. II. Basil'in hükümdarlığının ilk yılları iç karışıklıklarla geçtiği için devletin dış politikası önemli ölçüde sınırlanmıştır. Ancak teorik olarak Bizans, uzun süredir mücadele içinde olduğu Bulgaristan'ı yöneten Kometopouloi Hanedanlığı'na karşı Peçenekleri kullanmak istediği ileri düşünülmektedir. Ancak imparatorun böyle bir talepte bulunduğuna dair kayıt yoktur. 980'lerin sonundaki olaylar Kiyev Rusyası ile Bizans arasındaki ilişkilerin güçlenmesine yol açmıştır. Bardas Skleros'un isyanı sırasında Vladimir tarafından II. Basil'e sağlanan askerî yardım, Kiyev Knyazı ile Anna Porphyrogenita arasında Rurik ve Makedon hanedanlarını birleştiren bir evlilik şeklinde meyvesini vermiştir. Bu evlilik sonucunda Kiyev Rusyası vaftiz edilmiş ve iki devlet arasında kalıcı barış sağlanmıştır (Ostrogorski, 1967, s. 254-255; Poppe, 1978, s. 3-22). Bizans-Rus arasında kurulan yakın ilişki, Bizans-Peçenek ittifakının oluşum temellerini zayıflatmıştır. I. Stephen (998-1038) döneminde Macarların dış politika ilkelerinden biri Bizans'la barışçıl ilişkiler sürdürmektir (Urbansky, 1968, s. 20; Moravcsik, 1970, s. 62; Fine, 1983, s. 196). 1018'de Bizans'ın Bulgarlara karşı kazandığı zafer ve topraklarını işgal etmesi, Bulgar saldırılarının nihai olarak ortadan kalktığını göstermektedir (Ostrogorski, 1967, s. 259; Madgearu, 2013, s. 63). Bu, VII. Konstantinos'un Peçeneklerle ittifakı sürdürme nedenlerinin tümüyle ortadan kalkması anlamına gelmektedir. Ayrıca Uzların artan baskısı ve Ruslarla yaptıkları savaşlardaki yenilgiler nedeniyle Peçenekler ciddi güç kaybına uğramışlardır. Güç kaybına rağmen Bizans, Peçeneklerle tüm ilişkileri kesmemiştir. Nitekim Aşağı ve Orta Tuna bölgesine gelen Peçeneklerin niyetleri hakkında bilgi edinmek ve saldırganlıklarını diplomatik ya da askerî yollarla engellemek için ilişkilerin devam etmesi gerekli görülmüştür. Ancak bu yeni koşullar Bizans'ın Peçeneklerle olan ilişkilerinin doğasını değiştirmiştir. Barışçıl bir izolasyon döneminden sonra bir kez daha zor komşu haline gelmişlerdir.

Sonuç

Karadeniz bozkırları, 10. yy'da çeşitli nedenlerle çıkarları olan siyasi güçler tarafından kuşatılmıştır. Dinamik siyasi manevraların oldukça yoğun olduğu dönemde Peçeneklerin dış ilişkilerinde pasif kaldıkları ve genellikle içgüdüsel yaklaşım izledikleri görülmektedir. Ancak onlar, komşuları tarafından kullanılan birer araç olmamışlardır. Peçeneklerin Bizans'la olan ilişkileri bunu çok açık bir şekilde göstermektedir. Hiçbir zaman Bizans'a bağlanıp itaatkâr olmamışlardır. Yalnızca VII. Konstantinos, Peçeneklerle uzun süre müttefik kalmayı başarmıştır. Bu ittifak, büyük olasılıkla 959 yılında imparatorun ölümüne kadar devam etmiştir. Öncesinde ara

sıra bir Bizans-Peçenek iş birliğinden bahsedilebilir ki 917'de Bizans'ın Simeon'a karşı Peçenekleri kullanma girişimi olmuştur. Bizans-Peçenek ittifakının II. Romanos (959-963) ve II. Nikephoros Phokas (963-969) dönemlerinde devam edip etmediği net değildir. John Tzimiskes (969-976) döneminde ilişkiler gerilmiş, ancak Başpiskopos Theophilos'un girişimleri sayesinde yeniden kurulmuştur. Fakat Bizans'ın isteğine karşı I. Svyatoslav'ın öldürülmesi, Peçeneklerin kendi çıkarlarına uygun olmadığına Bizans'ın emirlerine itaat etmeye niyetli olmadıklarını açıkça göstermiştir.

Bizans ve Rus kaynakları, Peçenek-Rus ilişkilerinin 10. yy ortalarına kadar sıkı olduğunu göstermektedir. Ruslar, Peçeneklerle ticaret yapmışlar ve Peçenek askerî birliklerini ücret karşılığında kiralamışlardır. Peçeneklerle sınır komşusu olan Ruslar, onlarla iyi geçinmek zorunda kalmışlardır. Aksi halde onlarla anlaşmadan başka topraklara sefere gittiklerinde Peçeneklerin saldırılarına uğramışlardır. Bir nevi Rusların siyasi ve ticari durumları Peçeneklerle aralarının iyi veya kötü olmasına bağlı kalmıştır.

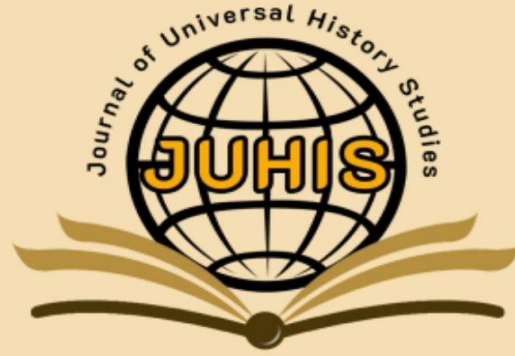
Peçeneklerin Kiyev'e 968'de saldırıları ve 4 yıl sonra I. Svyatoslav'ı öldürmeleri kendi çıkarları doğrultusunda karar aldıklarını düşündürmektedir. Ne Bizans ne de Hazar Kağanlığı'nın müdahalesini kanıtlayacak güvenilir bir kaynak bulunmamaktadır. Her ne kadar Peçenekler Hazar Kağanlığı'nın ticari bağlantılarından faydalanmış olsalar da bu onların Hazarlara bağımlı olduklarını kanıtlamaz. I. Svyatoslav'ın Hazar sisteminin temellerini yıktığı 965 yılında büyük olasılıkla tarafsız bir duruş sergileyen Peçenekler, çok geçmeden tarafsızlıklarının sonuçlarına katlanmışlardır.

Kaynakça

- [1] Artamonov, Mihail İllarionoviç (1962), *İstoriia Khazar*, Leningrad.
- [2] Bartold, Vasiliy Vladimiroviç (1963), “Mesto Prikaspiiskikh Oblastei v İstории Musul’manskogo Mira”, *Sochineniia*, Vol. 2/1, Moskva. (651–772)
- [3] Bozhilov, Ivan (1973), “Bulgariia i Pechenezite (896–1018)”, *Istoricheskii Pregled* 29. (37–62)
- [4] Constantine Porphyrogenitus (1967), *De Administrando Imperio*, Gy. Moravcsik (Ed.), (Çev. R. J. H. Jenkins), Dumbarton Oaks.
- [5] Cross, Samuel Hazzard ve Scherbowitz-Wetzor, Olgerd P. (1953), *The Russian Primary Chronicle*, Cambridge.
- [6] Dimitrov, Kristo (2011), *Bulgariia i Nomadite do Nachaloto na XI vek*, Plovdiv.
- [7] Dikmen, Emine (2022), “911 ve 944 Rus-Bizans Ticaret Anlaşmaları (Geçmiş Yılların Hikâyesi Kroniği’ne Göre PVL)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 41, S. 72. (114-138)
- [8] Dunlop, Douglas Morton (1954), *The History of the Jewish Khazars*, Princeton.
- [9] Fine Jr., John Van Antwerp (1983), *The Early Medieval Balkans, A Critical Survey From the Sixth to the Late Twelfth Century*, Ann Arbor.
- [10] Gadlo, Aleksandr Viliamovich (1979), *Etnicheskaia İstoriia Severnogo Kavkaza IV–X vv*, Leningrad.
- [11] Gadlo, Aleksandr Viliamovich (1994), *Etnicheskaia İstoriia Severnogo Kavkaza X–XIII vv*, St. Petersburg.
- [12] Golb, Norman ve Pritsak, Omeljan (1982), *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*, Ithaca, London.
- [13] Golden, Peter Benjamin (1972), “The Migrations of the Oğuz”, *Archivum Ottomanicum* 4. (45–84)
- [14] Golden, Peter Benjamin (1980), *Khazar Studies An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars*, Vol. 1, Budapest.
- [15] Grekow, Boris (1955), *Ruś Kijowska*, Warszawa.
- [16] Ioannes Zonaras (1897), *Epitomae Historiarum Libri XIII–XVIII*, Th. Büttner-Wobst (Ed.), Bonn.
- [17] Kalinina, Tatiana Mikhailovna (1976), “Svedeniia İbn Khaukalia o Pokhodakh Rusi Vremen Sviatoslava”, V. T. Pashuto (Ed.), *Drevneishe Gosudarstva na Territorii SSSR, Materialy i İssledovaniia 1975 g içinde (90-101)*, Moskva.
- [18] Karamzin, Nikolay (1899), *İstoriia Gosudarstva Rossiiskogo*, Vol. 1, St. Petersburg.
- [19] Karpov, Aleksei (1997), *Vladimir Sviatoi*, Moskva.
- [20] Knyazkiy, İgor Olegovich (2003), *Vizantiia i Kochevniki İuzhnorusskikh Stepei*, Nauchnoe izdanie, St. Petersburg.
- [21] Kokovcov, Pavel Konstantinoviç (1932), *Evreisko-Khazarska Perepiska v X veke*, Leningrad.
- [22] Koledarov, Peter (1979), *Politicheska Geografiia na Srednovekovnata Bulgarska Durzhava*, Vol. 1, Sofiia.
- [23] Karyshkovskii, Petr O. (1952), “O Chronologii Russko-Vizantiiskoi Voiny Pri Sviatoslave”, *Vizantiiskii Vremennik* 5. (127–138)
- [24] Lavrent’evskaia letopis’ (*Povest Vremennih Let*) (1926), I. F. Karskii (Ed.), Leningrad.
- [25] Leo Diaconus Caloënsis (1828), *Historia*, C. B. Hase (Ed.), Bonn.
- [26] Leszka, Mirosław J. ve Marinow, Kiril (2015), *Carstwo Bułgarskie: Polityka-Historia-Kultura 866–971*, Warszawa.

- [27] Levchenko, Mitrofan Vasilyevich (1956), *Ocherki po İstorii Rusko-Vizantiiskikh Otnoshenii*, Moskva.
- [28] Litavrin, Gennadiy Grigoryevich (2000), *Vizantiia, Bolgariia, Drevniaia Rus' (IX-nachalo XII v.)*, St. Petersburg.
- [29] Łowmiański, Henryk (1973), *Początki Polski*, Vol. 5, Warszawa.
- [30] Lunde, Paul ve Stone, Caroline (2012), *Ibn Fadlān and the Land of Darkness Arab Travellers in the Far North*, London, New York.
- [31] Madgearu, Alexandru (2013), *Byzantine Military Organization on the Danube 10th–12th Centuries*, Leiden.
- [32] Miskawajhi (1921), *The Experiences of the Nations*, Vol. 2, *The Eclipse of the Abbasid Caliphate, Original Chronicles of the Fourth Islamic Century*, H. F. Amedroz ve D. S. Margoliouth (Ed.), Oxford.
- [33] Moravesik, Gyula (1970), *Byzantium and the Magyars*, Budapest.
- [34] Novoseltsev, Anatolii Petrovich (1990), *Khazarskoe Gosudarstvo i Ego Rol' v İstorii Vostochnoi Evropy i Kavkaza*, Moskva.
- [35] Obolensky, Dimitri (1994), *Byzantium and the Slavs*, New York.
- [36] Obolensky, Dimitri (2000), *Byzantine Commonwealth Eastern Europe 500–1454*, London.
- [37] Ostrogorski, Georgij (1967), *Dzieje Bizancjum*, Warszawa.
- [38] Paroń, Aleksander (2007), “Pieczyngowie na Kartach De Administrando Imperio Konstantyna VII Porfirogenety”, *Classica Wratislaviensia* 27. (97–112)
- [39] Paroń, Aleksander (2009), “Uchaste Vizantiiskoi Diplomatii v Ubiistve Kniazia Sviatoslava Igorevicha, Dopolnitel'nye Svedeniia k Russko-Vizantiiskim Otnosheniiam vo Vtoroi Polovine X veka”, *Stratum Plus 2005–2009*, № 5. (494–499)
- [40] Pletneva, Svetlana Aleksandrovna (1958), “Pechenegi, Torki i Polovtsy v İuzhnorusskikh Stepiakh”, *Trudy Volgo-Donskoi Arkheologicheskoi Ekspeditsii*, Moskva, Leningrad. (153–226)
- [41] Pletneva, Svetlana Aleksandrovna (1976), *Khazary*, Moskva.
- [42] Poppe, Andrzej (1978), “Ruś i Bizancjum w Latach 986–989”, *Kwartalnik Historyczny* 85. (3–22)
- [43] Sakharov, Andrei Nikolaevich (1991), *Diplomatia Sviatoslava*, Moskva.
- [44] Shepard, Jonathan (1998), “The Khazars' Formal Adoption of Judaism and Byzantium's Northern Policy”, *Oxford Slavonic Papers*, S. 31. (11–34)
- [45] Shepard, Jonathan (1999), “Constantine VII's Doctrine of “Cointainment” of Rus”, B. N. Floria (Ed.), *Gennadios. K 70-letiu Akademika G.G. Litavrina içinde* (264–283), Moskva.
- [46] Shepard, Jonathan (2006), “Closer Encounters with the Byzantine World: The Rus at the Straits of Kerch”, K. L. Reyerson, T. G. Stavrou ve J. D. Tracy (Ed.), *Pre-Modern Russia and its World, Essays in Honor of Thomas S. Noonan içinde* (15–77), Wiesbaden.
- [47] Skylitzes, J. (2010), *A Synopsis of Byzantine History 811–1057*, (Çev. J. Wortley), Cambridge.
- [48] Spinei, Victor (2009), *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta From the Tenth to the Mid-Thirteenth Century*, Leiden, Boston.
- [49] Stephenson, Paul (2000), *Byzantium's Balkan Frontier: A political study of the Northern Balkans 900–1204*, Cambridge.
- [50] Stokes, Antony Derek (1961), “The Background and Chronology of the Balkan Campaigns of Svyatoslav Igorevich”, *The Slavonic and East European Review*, Vol. XL, Number 94. (44–57)

- [51] Stokes, Antony Derek (1962), "The Balkan Campaigns of Svyatoslav Igorevich", *The Slavonic and East European Review*, Vol. 40, Number 95. (466–496)
- [52] Talbot, Alice Mary ve Sullivan, Denis F. (2005), *The History of Leo the Deacon: Byzantine Military Expansion in the Tenth Century*, Washington.
- [53] Tolstov, Sergei Pavlovich (1948), *Po Sledam Drevnekhorezmiiskoi Tsivilizatsii*, Moskva, Leningrad.
- [54] Trapp, Erich (1986), *Militärs und Höflinge im Ringen um das Kaisertum. Byzantinsche Geschichte von 969 bis 1118 nach der Chronik des Johannes Zonaras*, Graz, Wien.
- [55] Treadgold, Warren (1997), *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford.
- [56] Tupkova-Zaimova, Vasilka (1976), *Dolni Dunav-Granichna Zona na Vizantiiskii Zapad (Kum istoriata na severnite i severoiztochnite bulgarski zemi, kraia na X–XIII v)*, Sofiia.
- [57] Urbansky, Andrew B. (1968), *Byzantium and the Danube Frontier: A Study of the Relations Between Byzantium, Hungary and the Balkans During the Period of the Comneni*, New York.
- [58] Uydu Yücel, Mualla (2020), *Türkistan'dan Tuna'ya Peçenekler*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul.
- [59] Wozniak, Frank Edward (1984), "Byzantium, the Pechenegs, and the Rus': The Limitations of a Great Power's Influence on Its Clients in the 10th Century Eurasian Steppe", *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 4. (299–316)
- [60] Zlatarski, Vasil (1927), *İstoriia na Bulgarskata Durzhava Prez Srednite Vekove*, Vol. 1.2, *Purvo Bulgarsko Tsarstvo, Ot Slavianizatsiata na Durzhavata do Padneto na Purvoto Tsarstvo*, Sofiia.
- [61] Zuckerman, Constantin (1995), "On the Date of the Khazars' Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of Rus Oleg and Igor: A Study of the Anonymus Khazar Letter from the Genizah of Cairo", *Revue des études byzantines* 53. (237–270)

Journal of Universal History Studies

Foreign Royal Nobles in the Neo Assyrian Empire¹

Yeni Asur İmparatorluğu'nda Yabancı Kraliyet Soyluları

Submission Type: Research Article

Received-Accepted: 31.10.2023 / 22.02.2024

pp. 59-86

Journal of Universal History Studies (JUHS) • 7(1) • June • 2024 •

Koray Toptaş

Gazi University, Department of History Education, Associate Professor Dr., Ankara, Türkiye

Email: koraytoptas@gazi.edu.tr

Orcid Number: 0000-0003-0897-3918

Cite: Toptaş, K. (2024). Foreign Royal Nobles in the Neo Assyrian Empire. Journal of Universal History Studies, 7(1), 59-86. <https://doi.org/10.38000/juhis.1384225>

¹ This article is analyzed by three reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor/ Bu makale üç hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir.

* In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed/ Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

*This work is licensed under a [Creative Commons BY-NC-SA 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) (Attribution-Non Commercial-Share Alike)

*There is no conflict of interest with any person/institution in the prepared article/ Hazırlanan makalede herhangi bir kişi/kurum ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Abstract

The Assyrian kings, who reached the peak of their power in the Near East between 934-612 BC, implemented various practices that would help them maintain their military and political dominance. Assyria's policy towards foreign royal captives, hostages, and refugees can also be considered within these practices. Assyria's policy was expected to preserve peace and keep some lands under control without war. The Assyrian kings carried the enemy kings and their family members whom they defeated as a result of military campaigns to Assyrian centres and captivated them, aiming to break the resistance of those regions and intimidate their enemies. In addition, Assyria aimed to gain some binding advantages to make the agreements permanent by taking hostages from the kings with whom it made agreements or made them swear allegiance. For this purpose, noble captives and hostages were subjected to Assyrian education and were tried to turn into allies who could be appointed as rulers of their countries in the future. Assyrian kings also wanted to establish their relations with these kingdoms on a binding and permanent basis by including the daughters of enemy or allied kings in their harems. Finally, they protected the noble people who took refuge in them in Assyrian cities and even helped them to become kings in their countries, depending on the changes in the political situation. Thus, the Assyrian kings thought that they could create rulers loyal to themselves. Based on cuneiform documents, this study investigates the Assyrian practice of taking captives and hostages, the position and status of foreign princesses sent to the Assyrian court, and the place of refugees in Assyrian policy. The study aims to reveal all aspects of Assyria's policy and to draw a portrait of the lives of foreign royals in the Assyrian court and cities. The primary sources used in this study are the royal inscriptions and the Assyrian state archive.

Keywords: The Neo-Assyrian Empire, Noble Captives, Hostages, Refugees, Foreign Princesses.

Öz

MÖ 934-612 yılları arasında Yakındoğu'da gücünün zirvesine ulaşan Asur kralları askeri ve politik açıdan hakimiyetlerini sürdürmelerine fayda sağlayacak çeşitli uygulamaları hayata geçirmişlerdir. Asur'un yabancı kraliyet soylu esirlere, rehinelere ve sığınmacılara yönelik politikası da bu uygulamalar içerisinde değerlendirilebilir. Asur'un bu politikası hem barışın korunmasına hem de savaşmaksızın bazı bölgelerin kontrol altında tutulması amacıyla hizmet etmesi beklenmekteydi. Asur kralları askeri seferler sonucunda yenilgiye uğrattığı düşman kralları ve onların aile üyelerini Asur merkezlerine taşıyarak esir etmiş ve bunu yaparken hem o bölgelerin direncini kırmayı hem de düşmanlarına açık bir gözdağı vermeyi amaçlamıştır. Bunun yanında antlaşma yaptığı ya da biat ettirdiği krallardan da rehinelere alarak aradaki antlaşmaları kalıcı olmasına yönelik birtakım bağlayıcı avantajlar kazanmayı hedeflemiştir. Bu amaç doğrultusunda soylu esir ve rehinelere Asur eğitimine tabi tutulmuş ve ileride ülkelerine yönetici olarak atanabilecek müttefiklere dönüştürülmeye çalışılmıştır. Asur kralları ayrıca düşman ya da müttefik kralların kızlarını haremine dahil ederek de bu krallıklarla ilişkilerini bağlayıcı ve kalıcı bir düzleme oturtmak istemişlerdir. Son olarak kendilerine sığınan soylu kişileri Asur kentlerinde koruma altına alarak siyasi durumdaki değişikliklere göre bunların ülkelerinde kral olmalarına dahi yardımcı olmuştur. Böylece Asur kralları kendilerine sadık yöneticiler yaratabileceklerini düşünmüşlerdir. Bu çalışmada çivi yazılı belgelerden hareketle Asur esir ve rehin alma pratiği, Asur sarayına gönderilen yabancı prenseslerin konumları ve durumları ve sığınmacıların Asur politikası içerisindeki yeri araştırılmıştır. Çalışma ile Asur'un bu politikasının tüm yönlerinin ortaya konulması ve yabancı kraliyet soylularının Asur sarayındaki ve kentlerindeki hayatlarına dair bir portre çizilmesi hedeflenmektedir. Kraliyet yazıtları ve Asur devlet arşivi çalışmamızda kullanılan temel kaynaklardır.

Anahtar Kelimeler: Yeni Asur İmparatorluğu, Soylu Esirler, Rehinelere, Sığınmacılar, Yabancı Prensesler.

Extended Abstract

The subject of this study is Assyria's policy towards foreign royal noble captives, hostages, and refugees between 734 and 612 BC. The problems of the study are to learn the primary motivations of the Assyrian Empire's policies towards foreign royal noble captives, hostages, and refugees, to determine the ways of implementation of this policy, to determine the effect of the policy on the targeted groups and to reveal how effective the practice is in practice from a political perspective.

Document analysis, which is best applied to historical research methods, was used in the study. For this purpose, this policy's aims, dimensions, and implementation methods have been tried to be understood by examining the royal inscriptions and state archives documents in detail. In addition, the goal is also to critically examine the documents in the royal inscriptions and state archives, which we call primary sources, and evaluate their reliability. Primary sources are supported by studies conducted by today's researchers, and the study is associated with the existing literature. In this way, an attempt has been made to reveal a comprehensive and in-depth perspective about this policy of Assyria.

As a result of the research, it was concluded that Assyria's policy towards foreign royal nobles consisted of foreign noble captives and captives, princesses who were generally sent to the Assyrian palace by their fathers, and those who took refuge in Assyria due to problems in their own country. Based on this information, the study was examined under three subheadings. The royal inscriptions make a distinction between noble hostages and their captives. Examples prove that hostages were in better conditions than captives in most cases. However, some noble captives had the opportunity to live in better conditions in the palace, like the hostages. However, there are more cases where captives encounter a terrible fate. It is clearly emphasized in the inscriptions that the captives were executed or faced humiliating punishments. However, these examples do not cover all noble captives in practice, and the inscriptions do not provide information on the fate of many instances of captivity. However, some letters or records in the state archives indicate that noble captives were treated as hostages and used for Assyrian interests. In SAA 11 156, which describes the school activities in the Nineveh palace, it is understood that Ninurta-gimil and Kudurru, who were understood to have foreign (?) noble blood among the students, were trained to be used for the benefit of Assyria. This example indeed points to a favourable situation that captives may encounter. In most cases, captives paid the price for their rebellion against Assyria or faced humiliating punishment. In another example, the punishment imposed upon the Arab king Uaitē' (Yauta), who ascended to the throne with the support of the Assyrian king as a result of his rebellion, is one of the examples that best demonstrates this practice. He rebelled against Assyria by supporting the Šamaš-šuma-ukīn rebellion, but he realized that he could no longer escape from Ashurbanipal's military expedition and surrendered to the Assyrian king. It is written in the inscriptions that the Assyrian king did not take his life but sentenced him to a very humiliating punishment and made him guard the door of his palace like a dog.

Another group that should be emphasized in terms of nobles in the Assyrian palace is foreign princesses. Although some of them came to the Assyrian palace as captives as a result of wars, a significant part of them consisted of princesses gifted to the Assyrian king by rival or allied kings. It may be considered as a form of

loyalty to Assyria that rival and allied kings offered their daughters along with their dowries to the Assyrian king. Unfortunately, the documents do not contain information that would reveal the fate of these foreign princesses. However, the fact that the names of some queens are of West Semitic origin can be inferred that foreign princesses could enter the harem of the Assyrian king and rise to the position of queen.

Another group of foreigners from the royal lineage in the Assyrian court consisted of refugees. These people generally consisted of people who lost the struggle for the throne in their country and took refuge in Assyria. Assyria took on the protection of these people and pursued a policy of supporting them according to the political situation in their country in the future and enthroning them in the race to remain loyal to Assyria. One of the best examples of this situation is Urtaku's descendants who took refuge in Assyria to save their lives after Teumman took the throne of Elam. Assyria protected Urtaku's sons in the face of this situation and, after the elimination of Teumman, ensured that the eldest son, Ummanigaš, ascended to the throne of Elam.

All these examples reveal that Assyria's captives, hostages, refugees, and foreign princesses were used in line with Assyria's political, economic, and military goals.

Introduction

The Neo-Assyrian period typically begins in 934 BC with the reign of Ashur-dan II (934-912 BC) and ends with the fall of Nineveh in 612 B.C. (Baker, 2023, p. 257; Elayi, 2023, p. 41; Grayson, 1982, p. 248). The Assyrians, who entered a period of ascendancy with Ashur-dan's ascension to the throne, took significant steps towards becoming a mighty empire with Ashurnasirpal II and became one of the most powerful states of the Near East. Transformed into a world empire during the reign of the Sargonids, Assyria experienced its military and economic peak (Dezső, 2011, pp. 13-16; Groß, 2020, pp. 39-41; Gökçek, 2015, pp. 122-215; Akyüz and Toptaş, 2020, p. 195).

The effective realization of imperialist expansion was only possible through military conquest. However, military campaign was a costly way of imperialist expansion (Sinopoli, 1994, pp. 162-163). The high expenditures during the war and the complete fulfilment of the army's needs meant that the empire had to allocate large amounts of material resources to the army. In order to meet these expenses, the campaigns had to be successful (Toptaş, 2020, p. 982). However, this alone was not enough, as especially protracted wars caused disruptions in agricultural production and trade, thus causing the empire to experience economic difficulties. Military occupation also led to a major disruption of production activities in the defeated regions (Masetti-Rouault, 2014, p. 54.). Considering these aspects of the war, Assyria had to minimize the war situation and implement different policies to realize its imperialist ambitions without war (Fales, 2023, p. 467). Of course, it is not a correct approach to limit these policies to a specific area or practice, and Assyrian practices were often implemented with multiple objectives in mind. For example, the exile policy pursued by the Assyrian kings had the purpose of breaking the resistance of the annexed or subjugated regions, as well as providing the labour force of Assyrian society in different fields such as military, agriculture, and construction work (Oded, 1979, p. 43; Parpola, 2004, pp. 8-9; Nadali, 2004, p. 102; Akyüz, 2020, pp. 131-133). The practice of exile could be applied not only to the people of a region but also to its nobility. This practice was usually implemented after a war and was expected to reduce the likelihood of another war in the region. Another practice was to capture the daughters of the enemy captured during the war or to take the daughters of rival kings and incorporate them into the harem of the Assyrian king. Here, both captives and hostages were in question. Assyrian kings' policy of taking captives and hostages and establishing political marriages, especially for foreign nobles, can be considered as a result of Assyria's desire to find non-war solutions. In some cases, Assyria opened its doors to foreign kings or their children seeking asylum and protected them as refugees. The prevalence of these practices is evidenced by numerous documents in Assyrian royal inscriptions and state archives. In this study, the origins, status, and fate of the noble captives and hostages captured during the Neo-Assyrian period, the daughters of foreign nobles in the Assyrian harem, and finally the foreign nobles who sought refuge in Assyria will be analysed.

1. Hostage and Captive

The words hostage and captive have some differences in meaning and practice. To understand this distinction, it would be useful to look at the definitions of these two terms. A hostage is a person who is captured by a person or organization, and who may be killed or injured if he or she does not comply with the demands of that person or organization (Colins Dictionary, 2023). Hostage-taking refers to the detention of a person against his or her will and without legal authority for a specific reason (Alexander and Klein, 2010, p. 176). While some linguists believe that the term “*hostage*” is directly derived from the Latin word “*hospes*”, meaning

“*host*”, others argue that it is related to the term *obses*, the verb *obsidere* “to besiege”, and thus literally means “one who is held in custody” (Herrmann and Palmieri, 2005, pp. 136-137). Captive is defined as a person or animal whose ability to move or move freely is limited because he or she is held in a space; a prisoner, especially a person held by the enemy during war (Cambridge Dictionary, 2023). It can be said that the concept of captive preserves its meaning in terms of ancient times and today. This is because in ancient times as well as in modern times, the concept usually refers to a person or persons captured during war. From a functional perspective, there appears to be little difference between hostage-taking and the captive of people in war. Both types of wartime incarceration offer a strategic advantage to the detaining forces. (Gross, 2015, pp. 102-126). While the most basic and, in principle, the least controversial purpose of permanently detaining captives of war was to prevent them from re-joining their comrades-in-arms (Hickman, 2011, p. 22), hostages provided a strategic advantage to their captors (Colonomos, 2017, pp. 185-186). Hostages were prisoners who required special attention and fulfilled an important political function. This practice of using hostages as a means of diplomacy and pacification has continued throughout the ages (Kosto, 2012, pp. 200-226).

In the ancient world, hostage-taking often involved political and military purposes. In addition, while in today’s world, hostage-taking can take place through the use of force, in the ancient world, it could take the form of the weaker handing over royal descendants to the stronger, either as a reciprocal means of establishing peace between states or as a sign of a state’s submission. Clearly, contemporary hostage situations differ significantly from those in the ancient world. The hostages taken by ancient kings were traditionally often the sons of foreign rulers (Colonomos, 2017, pp. 184-185). Many studies trace the history of hostage-taking back to the Romans and Greeks. However, the practice has its roots in ancient Mesopotamia and Egypt (Gelb, 1973, p. 77 and 90; Wilson, 2000, pp. 114-116). One of the earliest records of hostage diplomacy can be found in ancient Mesopotamia, where hostages were exchanged between warring city-states. These hostages were often members of the royal family who were taken hostage to ensure that the other side honoured peace agreements. The Assyrians frequently applied the practice of taking captives and hostages from the families of enemy kings. Inscriptions and state archives contain a rich corpus shedding light on these issues. In many documents, the identities of the captives and hostages are ambiguous. For this reason, if there is no clear indication of the royal lineage of the captives and hostages taken as a result of the campaign, they are excluded from the scope of this study.

There are also many examples of kings and family members who rebelled or disobeyed Assyria being taken to Assyria. In the Assyrian inscriptions, the verb *šalālu*, meaning “carry off” (CAD Š/I, p. 196), is usually used for this action. This word was generally preferred to refer to captives. In Assyrian royal inscriptions, the term for hostage is *līṭū* (CAD I/J, p. 223) or plural *līṭūtu* (CAD I/J, p. 224), which means “to be in a state of hostage”. This word is derived from the verb *lātu* (CAD L, p. 113), which means “to imprison, to keep under control, to restrain, to supervise” (Zawadzki, 1995, p. 449). *Līṭūtu* is often used together with the verb *šabātu* to mean “to take hostages” (CAD Š, p. 9). It can be traced this usage from the Middle Assyrian period in the inscriptions. In the inscriptions of the Middle Assyrian king Tiglath-pileser I, Šadi-Tešub, the king of Urrahinaš, states that he took his sons and family as hostages (*mārī nabbūt libbišu u kimtišu ana līṭūte ašbat*) (RIMA 2 A.0.87.1: ii 44-48). *Līṭū* is also used with the verb *maḥāru* (to face, confront; oppose; receive) in the sense of “taking the hostage(s)”. It seems that these verbs were not chosen by chance, but in each case to precisely describe a particular situation. The use of the verb *maḥāru* seems to suggest that the hostages were taken voluntarily, at least to some extent. *Līṭū*, when used in combination with *maḥāru*, may have been used to emphasize the purpose of the hostage, i.e. to “send away” with the booty (Zawadzki, 1995, pp. 449-450).

Grayson proposed that in exceptional cases in RIMA II and III the word *šallūtu* should also be translated as “hostages”. Zawadzki argues that this assertion is dubious and that the large number of captives (4000 and 3000 respectively), especially compared to the small number of hostages mentioned in other texts, weakens Grayson's proposal (Zawadzki, 1995, pp. 449-450). On this point we obviously have strong indications to agree with Zawadzki. For example, a roadstone of Ashurnasirpal II reads “*I burned with fire 3,000 captives (šallassunu) from them. I did not leave one of them alive as a hostage (līṭūte)*” (RIMA 2 A.0.101.1: i 108). The choice of *šallatu* for captive and *līṭūtu* for hostage in the passage may indicate the difference.

As can be seen, Assyria must have expected to gain maximum benefit from this policy, taking great care, even in the choice of words chosen to convey the situation. Assyria's policy of taking nobles as captives and hostages was designed to protect international agreements and guarantee peace. Through this practice, Assyria strengthened its political and military position in the area it dominated and put pressure on the families and citizens of these captives and hostages not to attempt any rebellion against Assyria (Oded, 1979, p. 44; Zawadzki, 1995, pp. 449-450).

The extent of this practice can be traced in royal inscriptions and state archives. Table 1 shows Assyria's frequent practice of taking foreign nobles as captives and hostages, as well as the regions from which the captives and hostages were taken and their identities. It should be noted, however, that the examples in the Assyrian inscriptions and state archives mostly correspond to prisoners of war (Ebeling, 1938, RIA II, pp. 195-96).

Table 1: Foreign Nobles Taken Hostage and Captive by Assyria

Ruler	Homeland	Identity	Situation	Document Number
Adad-nerari II	Na'iri lands	Uncertain	Hostage	RIMA 2 A.0.99.2: 30-33
Adad-nerari II	Temannu	Muquru, Temannite ruler, his brothers, his wives, his sons and his daughters	Hostage	RIMA 2 A.0.99.2: 57b-60a
Adad-nerari II	Temannu	Nūr-Adad of the land Temannu,	Captive	RIMA 2 A.0.99.2: 80 - 81
Tukulti-Ninurta II	Nairi lands	The wives and daughters of an unnamed ruler of the city Ki[...]	Captive	RIMA 2 A.0.100.5: 1-3
Ashurnasirpal II	Nirbu	The sons of land Nirbu	Hostage	RIMA 2 A.0.101.1: ii 7b-12a
Ashurnasirpal II	Bit-Adini	Uncertain	Hostage	RIMA 2 A.0.101.1: iii 55-56
Ashurnasirpal II	Land of Hatti	Uncertain	Hostage	RIMA 2 A.0.101.1: iii 64b-70a
Ashurnasirpal II	The land Ḫabḫu	Uncertain	Hostage	RIMA 2 A.0.101.1: iii 103-104

Ashumasirpal II	Pattinu	Hostages from Lubama of the land Pattinu	Hostage	RIMA 2 A.0.101.1: iii 70b iii - 77a
Shalmaneser III	Que	Uncertain	Hostage	RIMA 3 A.0.102.14: 132-134
Shalmaneser III	(Bīt-)Adini	Ahunu of (Bīt-)Adini, his sons, his daughters.	Captive	RIMA 3 A.0.102.16: 20b – 24a
Shalmaneser III	Bīt-Adini	The sons and Daughters of of Aḫūnu of Bīt-Adini	Captive	RIMA 3 A.0.102.14:48b-50a
Shalmaneser III	Til-ša-turāḫ	Palace women of Gē-ammu, ruler of Til-ša-turāḫ	Captive	RIMA 3 A.0.102.16: 28-30
Shalmaneser III	Bīt-Ḫamban	Ianzû of (Bīt-)Ḫamban, his sons and daughters	Captive	RIMA 3 A.0.102.14: 125-126a
Šamši-Adad V	Na'iri lands	The sons and daughters of the Na'iri lands	Captive	RIMA 3 A.0.103.1: ii 16b-34a
Šamši-Adad V	the land Araziaš	The sons and daughters of the land Araziaš	Captive	RIMA 3 A.0.103.1: iii 37 – 44a
Šamši-Adad V	Dēr	The daughters and palace women of Marduk-balāssu-iqbi, king of Babylonia	Captive	RIMA 3 A.0.103.4: 6'-20'
Šamši-Adad V	Babylonia (Kalde)	The sons, daughters and palace women of Baba-aḫa-iddina, king of Babylonia.	Captive	RIMA 3 A.0.103.2: iv 11 - 29
Adad-nerari III	Bīt-Agusi	Ataršumki son of A(bī)-rāme/Arame, ruler of Bīt-Agusi.	Captive	RIMA 3 A.0.104.4: 8'-10'
Tiglath-pileser III	Bīt-Šilāni	The wife, sons and daughters of Nabû-ušabši, king of Bīt-Šilāni	Captive	RINAP 1 no. 39: 8 – 11a
Tiglath-pileser III	Gaza	The wife, sons and daughters, of Ḫanūnu of the city of Gaza	Captive	RINAP 1 no. 48: 14b - 16a
Sargon II	Aramean tribes (regions in southern or eastern Babylonia)	Uncertain	Hostage	RINAP 2 no. 2: 329-330
Sargon II	Kummuḫu	The wife, sons and daughters, of Mutallu, king of Kummuḫu	Captive	RINAP 2 no. 7: 112b – 117

Sargon II	Mušašir (Urartu)	The wife, sons and daughters, of Urzana, king of Mušašir	Captive	RINAP 2 no. 65: 343 – 349
Sargon II	Biṭ-Purutaš	Ambaris, king of the land Biṭ-Purutaš, together with the (other) offspring of his father's house (and) the nobles of his land	Captive	RINAP 2 no. 1: 198b – 204a
Sargon II	Melid	Tarḥun-azi, king of Melid, his wife, his sons, (and) his daughters,	Captive	RINAP 2 no. 1: 208b - 217a
Sargon II	Tabal	Ambaris and his family		RINAP 2 no. 1: 198b-204a)
Sargon II	Carchemish	Pisiris, king of Carchemish, his wife, his sons, his daughters, [(his) family], (and) the (other) offspring of his father's house	Captive	
Sennacherib	Biṭ-Yakīn (Kalde)	The brothers of Marduk-aplaidina (II) (Merodach-baladan),	Captive	RINAP 3/1 no. 15: iv 24' – v 2a;
Sennacherib	Babylon	Šūzubu (Nergal-ušēzib), son of Gaḥul (Gaḥal)	Captive	RINAP 3/1 no. 22: iv 46b – iv 53; RINAP 3/1 no. 35: 13'b; Grayson, 1975, chr. 1: iii 4-6
Sennacherib	Babylon	Šūzubu (Mušēzib-Marduk) and his family	Captive	RINAP 3/2 no. 223: 43b – 46; Grayson, 1975, chr. 1: iii 22-23
Sennacherib	Babylon	Bel-ibni, King of Babylon,	Captive	Grayson, 1975, chr. 1: ii 28
Sennacherib	Judah	The daughters and palace women of Hezekiah, king of Judah	Captive	RINAP 3/1 no. 17: iii 66 – iii 81
Sennacherib(?)	Tabal	Ḥullī and his family	Captive	RINAP 2 no. 1: 194b-198a
Sennacherib	Ashkelon	The wife, sons, daughters and his brothers of Šidqā, king of the city Ashkelon and other offspring of his father's.	Captive	RINAP 3/1 no. 4: 39-41
Esarhaddon	Babylon	Kudurru, son of Šamaš-ibni	Captive	Grayson, 1975, chr. 1: iv 15; SAA 16 31; SAA 10

				179; SAA 11 156: 14; SAA 10 160:13
Esarhaddon	Arabs (Qedar Land)	Uabu, king of the Arabs	Captive	RINAP 4 no. 1: iv 17 – iv 31; RINAP 4 no. 6, iii 18b' – iii 24';
Esarhaddon	Babylon?	Sulaya (Sula)	Captive	SAA 11 156: r2
Esarhaddon	Nippur	Ninurta-gamil, the son of Nippur Governor	Captive	SAA 11 156: 8-12
Esarhaddon	Sidon	The wife, sons and daughters of Abdi-Milkūti, king of Sidon.		RINAP 4 no. 1: ii 65 - 82
Ashurbanipal	Tyre	Yāhi-Milki, son of Ba'alu, the king of the land Tyre	Hostage	RINAP 5/1 3: ii 38 – ii 57a; RINAP 5/1 11: ii 49-62
Ashurbanipal	Elam	Imbappi, Ummanaldašu's stepfather; sons and palace women of Teumman, king of Elam	Captive	RINAP 5/1 no 11: iv 123b – v 10
Ashurbanipal	Arabs (Qedar Land)	Abi-Yate', king of Arabs (Qedarite) and his brother Aya-ammu	Captive	RINAP 5/1 no. 11: viii 65 - ix 24.; RINAP 5 no. 11: x 1 - x 5
Ashurbanipal	Arabs (Qedar Land)	Uaite' (Yauta), son of Bir-Dāda', king of Arabs	Captive	RINAP 5 no. 11: ix 75 - ix78
Ashurbanipal	Babylon	Aplāya, son of Nabū-salim, grandson of Marduk-apla-iddina (II) (Merodach-baladan),	Captive	Ashurbanipal 6, vii 7' – vii 13'
Ashurbanipal	Elam	The daughters and sisters of Ummanaldašu (Humban-ḫaltaš III), the king of the land Elam, along with earlier and later family of the kings of the land Elam	Captive	RINAP 5 no. 11: vi 81 - 95
Ashurbanipal	Nabatea	The wife, sons and daughters of Natnu, the king of the land of the Nabateans	Captive	RINAP 5/1 no. 23, 124b- 128
Ashurbanipal	Elam	The daughters and the sisters Ummanaldašu (Humban-ḫaltaš III), the king of the land Elam, along with earlier and	Captive	RINAP 5/1 no. 11: vi 81 - 95

		later family of the kings of the land Elam		
Ashurbanipal	Tabal	The brothers, the seed of father's house of Mussi, son of Mugallu	Captive	RINAP 5 no. 23: 139b - 141b
Ashurbanipal	Media	Birishatri, a city ruler of the Medes, (and) Sarati (and) Parilhi, two sons of Gagi, a city ruler of the land Sahi	Captive	RINAP 5 no. 3: iii 92b - iv 5
Ashurbanipal	Elam	The sons and daughters of Urtaku, king of Elam.	Hostage	SAA 16 1
Ashurbanipal	Arabs (Qedar Land)	Uaite' (Yauta), son of Hazael, king of Arabs	Captive	RINAP 5 no. 11: vii 82 - viii 29

Reference: Prepared by the Author

Captives were usually captured in battle, while hostages were usually handed over by their families as part of a treaty with Assyria. Assyria hoped to gain various benefits by taking noble hostages and captives. In addition to swearing an oath of loyalty, subordinate rulers had to secure their deal with Assyria by surrendering immediate family members and sometimes other noble individuals when accepting imperial sovereignty. These hostages were then raised in the Assyrian royal court, where their presence served a twofold purpose. While in Assyria, they would guarantee with their lives the loyalty of their family and country to the Assyrian king. Moreover, if they were to return to their homeland, ideally as rulers or in some other position of influence, then their time at the Assyrian court was supposed to accustom them to Assyrian sensibilities and thus ensure their trustworthy behaviour at home (Radner, 2013; Parpola, 2007, pp. 260-261). This could also apply to captives. By subjecting noble hostages and captives to Assyrian education, Assyria sought to turn them into elites who would serve Assyria and, in the future, into loyal allies (Parpola, 2003, p. 101). Once they had assimilated Assyrian religion and ideology, they were sent back to their homeland as rulers or vassal rulers and were expected to serve Assyria (Berlejung, 2012, p. 24).

As seen in Table 1, most of the captured foreign nobles are characterized as captives. Some of those identified as hostages are unknown. It is interesting to note that although there are many examples of the taking of hostages (*līnūtu*), especially in the inscriptions of Ashurnasirpal II, their identities do not include definitions based on royal lineage. This is because, in the Assyrian world, hostages were usually taken from noble families, and such a practice provided Assyria with some political advantages against vassals or enemy rulers. Assyrian documents provide information about the way hostages were taken and their status in the Assyrian court. For example, letter SAA 11 1 indicates that hostages were taken as a guarantee of a peace treaty. Esarhaddon, in reference to Urtaku, says that his daughters and sons are doing well in Assyria (Parpola, 1972, fn. 66). In some cases, kings who were defeated by Assyria sent their own descendants to the Assyrian king in an effort to gain forgiveness or to become allies. In such cases, kings usually sent their daughters to the Assyrian king along with their dowries; therefore, the issue of giving daughters to the Assyrian king is discussed under the heading of marriage. However, there are also examples of kings sending their sons to the Assyrian court as hostages. One such example is when Ba'alu, the king of Tyre, rebelled against Assyria and was defeated, he sent his son Yāhi-

Milki and his daughter with her dowry as hostages to the Assyrian court to ask for forgiveness and make peace. Yāhi-Milki, king of Tyre, showed mercy and sent his son back, but his daughter was included in the Assyrian harem (RINAP 5/1 no. 11: ii 49-62.)

Another document in Ashurbanipal's inscriptions contributes to understanding the practice of hostage-taking. After the death of Yakīn-Lû, king of Arwad, his son Azi-Ba'al came to the Assyrian court, received Ashurbanipal's support, and succeeded his father. As a sign of his allegiance to Ashurbanipal, he left his two sons in the Assyrian palace. Ashurbanipal said to seated Abī-Ba'al (and) Adūnī-Ba'al before him. This example allows us to interpret that the hostages lived a good life in the king's custody. This event is described in the inscriptions of Ashurbanipal as follows:

“After Yakīn-Lû, the king of the land Arwad, had gone to (his) fate, Azi-Ba'al, Abī-Ba'al, (and) Adūnī-Ba'al, the sons of Yakīn-Lû who reside in the middle of the middle of the sea, came up from the middle of the sea, (ii 80) came with their substantial audience gift(s), and kissed my feet. I looked upon Azi-Ba'al with pleasure and installed (him) as king of the land Arwad. I clothed Abī-Ba'al (and) Adūnī-Ba'al in garment(s) with multi-colored trim (and) placed gold bracelets (around their wrists). I made them stand before me.” (RINAP 5/1 no. 3: ii 75-86a)

Although the terms hostage and captive are distinguished in the royal inscriptions, the difference in practice is not clear. Examples can sometimes clarify the distinction. It can be thought that especially the captives were captured as a result of the war and were treated accordingly in Assyria. Likewise, in some cases, captives were subjected to humiliating punishments and even executed. However, except for a limited number of examples, the fate of many nobles in captive status is uncertain. Some documents prove that these people were treated as hostages in practice. The Assyrian king's attitude towards this person was related to the fact that he had plans for that person and wanted to use him for the benefit of Assyria in the future. Examples can provide a better understanding of the situation. An example that makes the situation understandable is related to Hullî² and his son Ambaris, who were enthroned in place of Uassurme during the reign of Tiglath-pileser III. Hullî, who was placed on the throne of Tabal by Tiglath-pileser III, appears in the Assyrian court during the reign of Sargon II. What Sargon said in his inscriptions provides information about the continuation of the story. Hullî had probably rebelled during the reign of Sennacherib and was exiled to Assyria with his family. Sargon II thought that he could use Hullî for the benefit of Assyria and placed him on the throne of Tabal again. In order to strengthen the alliance between them, the Assyrian king gave one of his daughters to Hullî's son Ambaris, and after Hullî's death, Ambaris was placed on the throne of Tabal by the Assyrian king. However, Ambaris rebelled against Assyria in cooperation with Urartu and Phrygians and paid the price with a great defeat. His lands were annexed to Assyria and he was taken to Assyria with his family (RINAP 2 no. 1: 194b-204a). Since he was married to Sargon's daughter, he may have been held as a hostage in the Assyrian palace rather than a prisoner. Despite its negative outcome, this example shows that the hostages were intended to be used for the benefit of Assyria. In fact, this example shows that people who were held as hostages or captives in the Assyrian palace could be promoted to the rank of marrying even the daughter of the Assyrian king for the benefit of Assyria. Apart from the Ambaris example, such a situation can be observed from the documents in the state archives. In the SAA 6 142, a person witnessed as “Šusanqu, the king's brother-in-law (*ḫatna šarri*) (SAA 6

² “Uassurme of the land Tabal acted as if he were the equal of Assyria and he did not come before me. [I sent] an eunuch of mine, the chief [eunuch, to the land Tabal....]. I placed [Hullî], a commoner (lit. "son of a nobody") on his royal throne. [I received] 10 talents of gold, 1,000 talents of silver, 2,000 horses, (and) [... mules as his audience gift]" (RINAP 1 no. 47: r 14'-15')

142: r. 12) is mentioned. Šusanqu is the Assyrian equivalent of the name Shoshenq, a popular name among various royal families of Libyan origin who laid claim to the Nile Delta and Egypt in the early first millennium BC. A possible candidate for the royal wife of Shoshenq³ is Šadditu, daughter of Sennacherib (704-681 BC), attested in another legal document (SAA 6 251) from Nineveh during the reign of his brother Esarhaddon. What is important here is the policy pursued by the Assyrian king. The marriage of Delta princes to members of the Assyrian royal family gave them a status and role at court that went far beyond simple captives of war and gave Assyria diplomatic and political validity in its relations with Egypt and Kush (Radner, 2012, pp. 472-473, Radner, 2013).

One of the main bases of the Assyrian hostage and captive policy was to bring the children of foreign kings to the capital to keep them in Assyrian education and to ensure that they became individuals for the benefit of Assyria. These hostages and captives were educated in the royal palace until they became Assyrians and were placed on their fathers' thrones at an appropriate time (Parpola and Watanabe, SAA 2, 1988, p. XXI). It was also thought that this practice would reduce the risk of rebellion in the region, thanks to administrators who received Assyrian training and followed Assyrian policies. (Bordreuil, Briquel-Chatonnet and Cecile, 2015; 252; Berlejung, 2012, p. 25; Gallagher, 1994, pp. 57-65). Documents in the Assyrian state archives provide some clues about the education of foreign nobles in Assyria. In SAA 11 156, which describes school activities (reading and copying literary texts) at the Nineveh palace, all the students mentioned have Babylonian names. Another striking feature of the text indicates that at least some of the students were subjected to forced education. *“Ninurta-gamil, the son of the šandabakku has completed the series and has been put in irons. He is assigned to Banunu in the Succession Palace and there is no work for him at present.”* (SAA 11 156: o 8-13), Ninurta-gamil being put in chains after completing his daily training reveals the nature of the training. It is clear that Ninurta-gamil and Kudurru⁴ mentioned in this document have noble blood. Sulāyu⁵ among the students in the document may also have noble blood. These Babylonian youths were educated in the Assyrian capital, learning the Assyrian way of life and being raised as Assyrians. Thus, they could later become loyal rulers to Assyria as their country (Parpola 1972, p. 33). This Assyrianization policy was not limited to education. The fact that Šarru-lū-dāri (may the king live forever), who was placed on the throne of Ashkelon by Sennacherib instead of the rebel Ashkelon king Šidqā (RINAP 3/1 no. 4: 40), is an Akkadian name, reveals the dimensions of the Assyrianization policy (Parpola and Watanabe, SAA 2, 1988, p. XXI).

It is possible to observe this situation from an example from the period of Sennacherib. Tabū'a, the daughter of Te'elhunu, the queen of the Arabs, who was captured during the time of Sennacherib, was raised in Nineveh and later placed on the throne of the Arab king Hazael as the queen of the Arabs by Esarhaddon. (RINAP 3/1 no. 35: r 5; Eph'al, 1984, pp. 122-123).⁶ Esarhaddon describes this event in his inscriptions as “I

³ Shoshenq was captured and brought to Nineveh after the Assyrian army encountered Kushite and Egyptian troops from the battlefield of Eltekeh in southern Palestine in 701 BC. Sennacherib's inscriptions recorded this event as follows: *“In the plain of the city Eltekeh, they sharpened their weapons while drawing up in battleline before me. With the support of the god Aššur, my lord, I fought with them and defeated them. In the thick of battle, I captured alive the Egyptian charioteers and princes (lit. “the sons of the Egyptian king / māri šar Mušuraya”), together with the charioteers of the king of the land Meluhha”* (RINAP 3/1 no. 15: iii 18'-25'). Shoshenq, confirmed as royal father-in-law in 692 BC, was most likely one of the Egyptian princes mentioned in the inscriptions of Sennacherib (Radner, 2013).

⁴ That Kudumu was a nobleman is confirmed by other letters. Grayson, 1975, chr. 1: iv 15; SAA 16 31; SAA 10 179; SAA 11 156: 14; SAA 10 160: 13.

⁵ Sulāyu could well be identical with Sulā (the Babylonian form of the name) whom Šamaš-šumu-ukin appointed the commandant of the Babylonian city of Dilbat (Parpola 1972, p. 33).

⁶ We see examples of this kind in later periods of history. We know that this Assyrian policy was followed a century later by the Babylonian king Nebuchadnezzar, who regularly trained Daniel and his friends in Mesopotamian scientific and religious knowledge (Daniel i: 3-7). A century later, the Ottoman Sultan Murat II took the Wallachian ruler Vlad II Dracul and his two sons Radu and Vlad

placed the lady Tabū`a, who was raised in the palace of my father; as ruler over them and returned her to her land with her gods” (RINAP 4 no. 1 iv 15). As in this case, it was a common practice for Assyria to raise nobles in exile and then appoint them as rulers. Another example of a man who grew up in the Assyrian court and became king of his country is attested during the reign of Sennacherib. Assyrian king recorded his appointment of Bel-ibni as king of Babylon in the inscriptions as *“I appointed over them Bēl-ibni, a son of a rab banī (and) a scion of Šuanna who had grown up like a young puppy (mirāni šahri) in my palace, [as king of the land of Sumer] and Akkad.”* (RINAP 3/1 1: 54). The phrase *“who had grown up like a young puppy (mirāni šahri) in my palace”* for Bēl-ibni's father in this annal was not chosen by chance. It may refer to the fact that he was a captive or a refugee.

The captive policy was also considered as an option, especially in the regions where Assyria had difficulty in establishing direct control and which were important for Assyria. By capturing the ruler of that region, Assyria may have wanted to break their resistance and intimidate them. For example, Ashurbanipal went on an expedition against the rejection of Assyrian hegemony by the local kings in the Median country, one of the regions where he supplied the horses needed by the Assyrian army (Reade, 2003, p. 150.) He captured Birishatri, a city ruler of the Medes, and the two sons of Gagī, a city ruler of the country of Saḫi, who rejected my sovereignty, and carried out them to Nineveh (RINAP 5/1 no. 3: iv 68 - iv 79).

The inscriptions also contain information that reveals the benefits of being taken as captives and hostages from the royal noble. Although Assyria's policy of using captives for its own benefit had positive results in keeping these people alive, some examples reveal that noble captives were executed and were subjected to the humiliation of the Assyrians. At this point, it is possible to say that another Assyrian policy of psychological warfare was put into practice. Thus, a clear message was intended to be sent to enemies and allies, and the cruel and humiliating practices that those who opposed Assyria would be subjected to were clearly recorded in the inscriptions and depicted in reliefs. The inscriptions and reliefs of the Ashurbanipal period in particular provide a wealth of material showing such practices. In one of these examples, when Abī-Yate`, who was declared the Qedarite king, rebelled against Ashurbanipal, he and his brother Aya-ammu were captured and brought to Nineveh and executed in the capital. The royal inscriptions recorded this event as *“(As for) Aya-ammu, son of Tē`ri, (who) had stood with Abī-Yate`, his brother; and did battle with my troops, I captured him alive in the thick of battle (and) flayed him in Nineveh, my capital city.”* (RINAP 5/1 no. 11: x 1 - 5).

In another example, the Arabian king Uaite` (Yauta), who ascended the throne with the support of the Assyrian king, rebelled against Assyria by supporting the Šamaš-šuma-ukīn rebellion (RINAP 5/1 no. 3: vii 77 - viii 42; no. 4 viii 27 - viii 47) however, realizing that he could no longer escape from Ashurbanipal's military campaign, he surrendered to the Assyrian king. The Assyrian king did not kill him but gave him a very humiliating punishment and made him guard the gate of his palace like a dog (RINAP 5/1 no. 11: vii 82 - viii 29). The same practice appears in the inscriptions of Sennacherib, Ashurbanipal's grandfather. Sennacherib brought Šūzubu (Nergal-ušēzib), who was hostile to Assyria by collaborating with Elam, to Nineveh and tied him to the city gate with a bear. (RINAP 3/1 no. 35: 13b-15')

Assyrian forms of captivity could be implemented in different ways, and this practice could sometimes turn into severe psychological violence. Dunanu, the king of Gambulu, who cooperated with the

Tepeş as hostages and subjected them to Ottoman education in order to use them for the benefit of the Ottoman Empire in the future (Gencer, 2018, p. 154).

Elam king Teumman, was captured and brought to Assyria is an example of this psychological punishment. In the inscriptions, the bringing of Dunanu to Nineveh is described as follows:

“I hung the head of Teumman, the king of the land Elam, around the neck of Dunanu. With the spoils of the land Elam (and) the booty of the land Gambulu, which I captured by the command of (the god) Aššur, with singers performing music, I entered Nineveh in (the midst of) celebration.” (RINAP 5 no. 3: vi 42 - vi 47)

The event in this passage was also the subject of the Nineveh Palace reliefs. In the relief, Dunanu is depicted entering Nineveh in a triumphal procession with Teumman’s severed head hanging around his neck (Figure 1). The scene creates a terrifying effect at first glance. This was an opportunity to reaffirm Assyria’s power in front of nobles, foreign allies, and those who tried to rebel against Assyria’s will (Nadali, 2018: p. 242).

Figure 1: Dunanu, King of Gambulu, Entering Nineveh with Teumman's Head Hanging Around His Neck.

Reference: British Museum BM 124802. (© The Trustees of the British Museum)

Assyrian kings also depicted the capture of enemy nobles on reliefs. The depiction of such a subject on reliefs, the most important propaganda tools of Assyrian ideology, conveyed the message that those who were hostile to Assyria could not escape Assyria's power. We come across a depiction that reveals this situation in the reliefs of Ashurbanipal. Ummanaldašu (Ḫumban-ḫaltaš III), the son of Atta-metu who ascended the throne with the support of the Assyrian king rebelled and troubled Assyria for the longest time. When the Elamite people finally revolted against Ummanaldašu, the Elamite king, who fled to the mountains, was captured by Assyrian soldiers and carried out to Assyria (RINAP 5/1 no. 11: x 6 - x 16). The details in this relief support each other with those described in the inscriptions (Figure 2). The relief depicts that Ummanaldašu, king of Elam, was carried to the capital on a chariot by Assyrian soldiers.

Figure 2: The Captive Ummanaldašu Being Carried to Assyria

Reference: British Museum BM 124793. (© The Trustees of the British Museum)

Not only the Assyrian royal inscriptions and state archives, but also the Babylonian and Assyrian chronicles provide information on the practice of captivity. The Chronicles state that Šamaš-ibni's son was taken captive (Grayson, 1975, chr. 1: iv. 15). Documents in the state archives provide interesting details about the background of this event. SAA 16 31 provides information about Kudurru⁷, the imprisoned son of Šamaš-ibni, who was captured and executed at Bīt-Dakkūri. In the document, Kudurru declares her loyalty to Esarhaddon and probably requests ration support for the duration of her captivity.⁸ It can follow how this event progressed from the letters in state archive. In SAA 10 179, which Kudurru wrote to the king, he mentioned a different situation and wrote his reservations about an event that took place. Probably, the *rab-šāqê* (chief eunuch) is making plans for the Assyrian throne and wants Kudurru to interrogate him about it. Kudurru, on the other hand, said that as a result of pressure, he told them “*rab-šāqê (chief eunuch) will take over the kingship*” and that these people wanted to put him on the throne in Babylon, in his father's house (SAA 10 179). It is obvious that Kudurru wrote this letter out of fear of the Assyrian king and to show that he was not in a betrayal.⁹ Unfortunately, this effort of Kudurru was not enough to save his life. The Babylonian chronicles record the execution of Kudurru of Dakkūri (Grayson, 1975, chr. 14: 19) Cole states that the reason for this execution is not clear (Cole, 1996, p. 53), but it may have been a consequence of the Sasi revolt.

The examples and situations above mostly revealed the situation of male captives. Information in Assyrian inscriptions also proves that a significant portion of the captured foreign nobles were women. However, the information here does not mention the names, ages, and numbers of any of these women from

⁷ Kudurru's name appears in the list of hostages in SAA 11 156:14, in a report in SAA 16 017 and among the twenty recommended scholars in SAA 10 160 (CT 54 057+). The Kudurru mentioned in these documents is almost certainly the son of Šamaš-ibni, the sheikh of Bīt-Dakkūri who was exiled to Assyria in 675 BCE. (Parpola 1972, p. 33; SAA 16: XXIV)

⁸ “To the king, my lord: your servant Kudurru, son of Šamaš-ibni, a dead man whom the king revived. Good health to the king, my lord! May Aššur, Šamaš, Bel and Nabû bless the king, my lord. (6) In the previous expedition the king, my lord, summoned me and raised me [from] the netherworld. (9) [What] have I given [...] ? At the king's order they have [bro]ught [...] to me. (r 1) May the king let me s[e]e light, and I will glorify the king, my lord! May I not die of distress and lack of food like a dog!” (SAA 16 031)

⁹ SAA 16 060 (CT 53 017+) and SAA 16 059 reveal the reality of this conspiracy. Based on the royal letters, Nissinen states that the rebellion was led by a person named Sasi, not *rab-šāqê*. (Nissinen, SAAS 7, 1998, pp. 133-135)

royal and noble families. It does not clearly state whether women of royal descent captured by the Assyrian ruler, especially from Neo-Hittite and Aramaic lands, were included in the Assyrian harem. However, the possibility of this action should be considered. Novotny suggests that at least some of the captured daughters and wives of the Muqurru, Temannite ruler, may have been included in the Adad-nerari II's harem (Novotny, 2001, p. 175. 177; RIMA 2 A.0.99.2: 57b - 60a). In addition, there were noble women who were given to the Assyrian king with their dowries by the kings themselves. Since their situation was different from that of the captives, it would be more understandable to consider these women under a different heading.

2. Foreign Princesses in the Assyrian Palace

The foreign nobility in the Assyrian court or cities did not only consist of captured or hostage kings and their children. Another important group in this status were the foreign princesses in the Assyrian court. They offered the daughters of rival or allied kings to the Assyrian kings. In such instances, the verb *wabālu* (CAD A/I, p. 10), meaning “to send, to bring”, is usually preferred to express the sending and offering of daughters to the Assyrian king. Such behaviour was a result of the enemy king's effort to avoid the Assyrian king's wrath and to establish good relations with him. Thus, foreign kings or rulers wanted to present a member of their own blood to the Assyrian king to show that they captivated allegiance to him and recognized his superiority. In addition, by sending one of his own descendants to the Assyrian king, he was offering a captive that he would not take any action against Assyria.

The inscriptions state that the kings sent their daughters to the Assyrian king as housekeepers (*abarakkātu*) with their dowries. Assyrian kings point out that foreign princesses were presented to them as housekeepers. At this point, of course, Assyrian royal ideology may be considered to come into play. By referring to the fact that foreign princesses were presented to him in this way, the Assyrian kings glorify themselves and their state in their inscriptions, while preferring a humiliating narrative for the other state or kingdom. Despite such a narrative, it would be unrealistic for these princesses to be kept in the Assyrian palace as housekeepers. There is no direct reference to marriages with foreign princesses, no matter how they took place. The fact that foreign princesses were presented to the Assyrian king with a dowry (*nuchunnū*) and marriage gifts (*terhatu*) in the inscriptions allows us to interpret that these princesses were included in the harem even if they were not one of the king's wives. Table 2 presents a list of the princesses sent to the Assyrian king with their dowries.

Table 2: Foreign Princesses Sent to Assyria

Ruler	Homeland	Identity	Document no
Tukulti-Ninurta II	Laqû (Bīt-Halupe)	Two sisters of Hamatāyu ruler of the city Laqû	RIMA 2 A.0.100.5: 100-101
Shalmanasser III	Gurgum	The daughter of Mutallu, king of the Gurgum	RIMA 3 A.0.102.2: i 40b-41a
Shalmaneser III	Pattinu	The daughter of Qalparunda of the land Pattinu	RIMA 3 A.0.102.2: ii 21-23a
Shalmaneser III	Bīt-Gabbāri	The daughter of Hayyānu of Bīt-Gabbāri	RIMA 3 A.0.102.2: ii 24b-27a

Shalmaneser III	Bīt-Agūsi	The daughter of Abi-rāmu of Bīt-Agūsi	RIMA 3 A.0.102.2: ii 27b-30a
Shalmaneser III	Que	The daughter of Kate, Que king	RIMA 3 A.0.102.40: iii 6b-8
Shalmaneser IV	Damascus	The daughter of Ḫadiānu of Damascus	RIMA 3 A.0.105.1: 4-10
Ashurnasirpal II	Bīt-Zamāni	The daughter of Ammi-Ba'al of Bīt-Zamāni and daughters of his nobles	RIMA 2 A.0.101.19: 85b – 90
Esarhaddon	Sidon	The daughters of Abdi-Milkūti, king of Sidon.	RINAP 4 1: ii 65 - 82
Ashurbanipal	Tyre	The daughter of Ba'al, the king of the land Tyre and daughter of brother of Ba'al.	RINAP 5/1 3: ii 38 – ii 57a
Ashurbanipal	Arwad	The daughter of Yakīn-Lû, the king of the land Arwad,	RINAP 5/1 3: ii 63 – 74.
Ashurbanipal	Tabal	The daughter of Mugallu, the king of the land Tabal	RINAP 5/1 3: ii 63 – 74.
Ashurbanipal	Ḫilakku (Cilicia),	The daughter of Sanda-šarme of the land Ḫilakku (Cilicia)	RINAP 5/1 3: ii 63 – 74.
Ashurbanipal	Mannea	The daughter of Uallī, the king of the land Mannea	RINAP 5/1 3: iii 80- 92a

Reference: Prepared by the Author

There is no direct reference in the Assyrian inscriptions to Assyrian kings marrying foreign princesses. The royal inscriptions record that many enemy or rival kings sent their daughters to the Assyrian court as a gesture of goodwill and to establish diplomatic relations. However, this did not always take the form of establishing a diplomatic relationship. Enemy or rival kings could offer their daughters to the Assyrian king in order to be forgiven after a war. The offering of the daughters of Yakīn-Lû, king of Arwad, and Mugallu, king of Tabal, to the Assyrian king is just one example (RINAP 5/1 no. 3: ii 63-74). Another example is Ba'al, king of Tyre, who sent his daughter with her dowry, to Ashurbanipal. When Ba'al, the king of Tyre, rebelled against Assyria, Ashurbanipal went on an expedition and besieged the city of Tyre by land and sea. The king of Tyre could not withstand the siege and surrendered. Ba'al was forced to surrender his crown prince as a hostage, and Tyre was subjugated to Assyria. (Van Der Brugge and Kleber, 2016, p. 195). As a result of this war, Ba'al sent his daughter and the daughter of his brothers to the Assyrian king to make a treaty with Assyria:

“[He brou]ght before me his daughter, his own offspring, and the daughter(s) of his brothers to serve as housekeepers. He b[ro]ught his son, who had [nev]er crossed the se[a], to do obeisance to me. (ii 55) I received from him [his] dau[ghter a]nd the daughters of his brothers,

together with a large marriage gift. I had mercy on him, and (then) I gave (his) son, his offspring, back to him.” (RINAP 5/1 no. 3: ii 50 - ii 57a)

As seen in Table 2, many foreign princesses were sent to the Assyrian king. In addition, there were foreign princesses living in the palace as captives. Unfortunately, we lack evidence to trace the life and future status of these princesses once they entered the Assyrian court. However, it is safe to assume that a significant number of them were included in the Assyrian king’s harem. The foreign origin of the names of the chief queens of the Assyrian kings indicates the rise of some of the foreign princesses who entered the court. At least three of the first queens of the new Assyrian kings were named West Semitic, Aramaic or Israelite. Yabâ, queen of Tiglath-pileser III, and Atalya, queen of Sargon, had foreign names (Damerji, 1999, pp. 13-17). Sammuramat (Semiramis), queen of Shamshi-Adad V, also had a foreign name. The name may be West Semitic (Sammu is glorified) (PNA 3/I, 1083; Novotny, 2001, pp. 182-183; Zadok 1977, pp. 66, 85, 249, 390). In addition, the Aramaic inscription unearthed from Nimrud queen tombs may also indicate the foreign origin of the queens (Hussein, 2016, p. 22 and plate 82). These evidences clearly allow us to infer the fate and status of foreign princesses who entered the Assyrian court. At least some of them succeeded in becoming favourites of the king and rose to the status of mother queen. However, it should be noted that there is no evidence of girls who were presented to Assyria with dowries during the reign of the kings who were the husbands of the queens whose names we have traced. In this case, they may have been princesses in captivity.

3. Noble Refugees

The noble refugees seen in Assyria constitute another group with the status of foreign nobles in Assyria. The exiled princes and nobles who wanted to take refuge in the Nineveh palace were viewed favourably by the Assyrian king, and their requests were welcomed. Assyrian kings took special care of these refugees and then supported them to take power in their own countries. Of course, a response was expected for these actions: unconditional and absolute obedience. The Assyrian king wanted to benefit his country with this practice. The presence of refugees in the Assyrian court is evidenced in documents from the reign of Sargon II, Esarhaddon and Ashurbanipal (Table 3).

Table 3: Refugees in the Assyrian Palace

Ruler	Homeland	Identity	Document no
Sargon II	Bīt-Dakkūri	Balāssu	SAA 17 1; SAA 17 73
Esarhaddon	Gambulu	Bēl-iqīša, son of Bunnannū, a Gambulian	RINAP 4 no. 1: iii 71 -83; SAA 21 111
Ashurbanipal	Tyre	Yāḥi-Milki, son the king of the land Tyre	RINAP 5/1 no. 11: ii 56 – ii 62
Ashurbanipal	Arwad	Abī-Ba’al (and) Adūni-Ba’al of Azi-Ba’al, king of the land Arwad	RINAP 5/1 no. 3: ii 75-86a
Ashurbanipal	Elam	Ummanigaš, Ummanappa, (and) Tammarītu — the sons of Urtaku, the king of the land Elam; Kuduru and Parrū the sons of	RINAP 5 no. 3: iv 68 – iv 79; RINAP 5/1 no. 4: vii 48–63.; RINAP 5 no. 3: vii 33b - vii 60.

		Ummanaldašu (Humban-ḫaltaš II), the brother of Urtaku	
Ashurbanipal	Elam	Tammarītu, the sons of Urtaku	RINAP 5 no. 3: vii 33b - vii 60.

Reference: Prepared by the Author

Assyria's attitude and policy towards refugees can be revealed in many ways through the detailed explanations in the inscriptions and letters of the incident of Elamite noble refugees during the reign of Ashurbanipal. After Urtaku's death in 664 BC, Teumman seized the throne of Elam and implemented the policy of eliminating Urtaku's descendants. (Parpola and Watanabe, SAA 2, 1988, p. XX-XXI). In the face of this, Urtaku's descendants sought refuge in Assyria to save their lives. Teumman's targeting of anyone who might claim the throne of Elam may be a sign that he was not of royal blood. Upon Teumman's accession to the throne of Elam, the children of Urtaku, fearing for their lives, sought refuge in Assyria. These children were probably in contact with the Assyrian Court. We know that Elamite princes and princesses were kept in the Assyrian court as a result of the treaty with Urtaku during the reign of Esarhaddon from the letter addressed to Urtaku, SAA 16 1. This connection of the Elamite princes with Assyria may have led them to seek refuge in Assyria as a means of salvation. As a result, Urtaku's children took refuge in the Assyrian palace. The inscriptions describe this event as follows:

“Afterwards, Teumman, the (very) image of a gallû-demon, sat on the throne of Urtaku. He constantly sought out evil (ways) to kill the children of Urtaku (and) the children of Ummanaldašu (Humban-ḫaltaš II), the brother of Urtaku. Ummanigaš, Ummanappa, (and) Tammarītu - the sons of Urtaku, the king of the land Elam - Kudurru (and) Parrû - the sons of Ummanaldašu (Humban-ḫaltaš II), (iv 75) the king who came before Urtaku - together with sixty members of the royal (family), countless archers, (and) nobles of the land Elam fled to me before Teumman's slaughtering and grasped the feet of my royal majesty.” (RINAP 5/1 no. 3: iv 68 - iv 79).

In SAA 21 109, Nabû-bel-šumati writes to the Assyrian king suggesting that he appoint one of his princes as ruler of Elam.¹⁰ The Assyrian king must have taken this suggestion into consideration, for after Teumman was killed (RINAP 5 no. 11: iii 34 - iii 43), Ashurbanipal appointed Ummanigaš, one of the sons of the former Elamite king Urtaku who had taken refuge in Assyria, to the throne of Elam and his brother Tammarītu to the throne of Hidalu (RINAP 5/1 no. 3: v 97 - vi 2). After the accession of Ummanigaš to the throne, there must have been voices of opposition in Elam against his takeover of the country together with Assyria. We learn this from Ashurbanipal's letter to the Elamite nobles, SAA 21 65 (BM 132980). In the letter, Ashurbanipal states that after supporting Ummanigaš against Teumman, the Assyrian army did not act like an invader when it entered Elam, and the Elamites were supported (SAA 21 065: 10-17). After the writing of this letter, Ummanigaš broke his oath of loyalty to Ashurbanipal, became hostile, and entered into an alliance with Ashurbanipal's rebellious brother Šamaš-šuma-ukīn (RINAP 5/1 no. 3: vi 86 - vii 24). Although Ashurbanipal made political attempts to improve relations in the face of this attitude of the king of Elam, he did not get any results. However, Ashurbanipal did not need to make any military intervention regarding Ummanigaš. Because Tammarītu, Ummanigaš's brother, took action as one of the legal heirs of the throne and eliminated his brother

¹⁰ “Let him place a prin[ce] from amongst his servants to the governors[hip of El]am (pāhatūte ša Elamti liškun)” SAA 21 109: r. 11'-15'

and his family with a successful coup in 652 BC. (RINAP 5/1 no. 3: vii 25 - vii 33a). The letter SAA 21 63 in the state archives indicates that Assyria supported Tammarītu in seizing the throne. In this letter, Ashurbanipal states that he expects Tammarītu to remain faithful to the oath (treaty) between them in return for his favors:

“I have [done] and given to you this fa[vor] which not (even) a father has done for a son. As for you, remember [this], unremittingly strive to pay me back these [many] favors, and [guard] and remember [the treaty] which I made you swear before [all] the gods of heaven and ea[rth]!” (SAA 21 63: r 19 - r 25)

Tammarītu also states in the letters SAA 21 119 and SAA 21 119 that he wrote to Ashurbanipal that he maintains his loyalty to him and takes care to fulfil his responsibilities towards him. The royal inscriptions prove that the allegiance-based relationship with Tammarītu did not last long. According to Ashurbanipal, Tammarītu took a more arrogant attitude than his brother and allied with Šamaš-šuma-ukīn, who started a rebellion in Babylon. However, Tammarītur’s reign lasted less than three years, internal conflicts in Elam brought the end of his reign, and a person named Indabibi made a coup and seized the throne of Elam. Faced with this situation, Tammarītu took refuge in Assyria again and asked for forgiveness from the Assyrian king (RINAP 5 no. 3: vii 33b - vii 60).

Another example that reveals the situation of the hostages and the subsequent seizure of power in his country with Assyrian support is Sargon II’s reign. When Merodach-baladan of Bīt-Yakin was declared the king of Babylon, Balāssu from the rival Chaldean tribe Bīt-Dakkūri fled with his family to Sargon II. This person and his family continued their lives under the protection of Sargon II and his son, Sennacherib. By the time of Esarhaddon, Balāssu was already dead, but his son and daughter were sent from the Assyrian palace to Borsippa, the castle of their dynasty.¹¹ Available evidence shows that Esarhaddon wanted to use Balāssu’s son Nabû-šallim, who had lived in the Assyrian capital for a long time, for the benefit of Assyria. Another document from the royal archive proves that Nabû-šallim arrived safely in Borsippa.¹² royal inscriptions also provide evidence and supporting information about this situation. According to the information in the inscriptions, Šamaš-ībni, who did not respect Assyria in Babylon, was dethroned, and Balāssu’s son Nabû-šallim was placed on the Babylonian throne (RINAP 4 no. 1: iii 62-70).

When Assyrian royal inscriptions and correspondence are evaluated together and matched, some exciting situations emerge regarding the hostages. For example, in the royal inscriptions of Esarhaddon, there is information that Bēl-iqīša, the son of Bunnannū of Gambulu, came to the Assyrian capital Nineveh of his own free will and swore allegiance to the Assyrian king. The information in the inscriptions says that Esarhaddon took pity on Bēl-iqīša, encouraged him, and strengthened Ša-pī-Bēl himself and put him there. (RINAP 4 1: iii 71 -83) However, a letter written by Bēl-iqīša among the royal letters (SAA 21 111) indicates that he was held hostage in Nineveh¹³ When the information in the inscriptions and the letter are evaluated

¹¹ “His son] did not as[ce]nd] his father’s throne [...] his words: “He was not captured. [NN] (and) his father’s house [...] His son is now held as my hostage in my presence, [and] Balassu has died here. Would you [not] keep the guard of the house of [your] lo[rd], until I sen[d you] the son of your lord?” (SAA 17 1:4-8).

¹² “Under the protection of the gods of the [king, our lord], we arrived safe and sound at Bīt-[Dakuri]. Ana-Na[bū-taklak] and the entire population of Bīt-Dakkūri rejoiced in our presence, and they keep blessing the king, our lord: “Now we know that [[the king]] our lord has rehabilitated Bīt-Dakuri and will put it to the lead, as he has sent us the son of our lord! And we shall forever live under the protection of the king, our lord.” (SAA 17 7: 4-r 4). [EVERY FOOTNOTE SHOULD END WITH A.]

¹³ “To the king, my lord: your servant Bēl-iqīša. Good health to the king, my lord! May Nabū and Marduk bless the king, my lord. From the beginning, since the king arrested me, what is my fault before the king? With respect to what the king, my lord, wrote me, saying, “Has your heart relented?” - there is no fault of mine before the king! I am sitting here (in Nineveh)” (SAA 21 111: 1-13)

together, it may indicate that the event did not happen suddenly and that Esarhaddon sent Bēl-iqīša back after keeping him hostage in the capital for a while.

4. Conclusion

Although the royal inscriptions distinguish between hostages and captives, it is not clear what the distinction is in practice. Of course, some examples provide information to show this distinction in practice. Especially in cases where captives faced a sad fate, it is clearly emphasized in the inscriptions that captives could be executed regardless of their current status. However, the fate of many nobles in captivity is either uncertain or, as some letters in the state archives suggest, they were treated like hostages and used for Assyrian benefit. Nevertheless, it can be seen that in some cases the captives were part of a policy of using them for the Assyrian benefit, sometimes in the Assyrian court or capital under the supervision of the king. In this way, some of the people who are emphasized as captives actually lead a hostage life rather than a captive life. In this respect, it is not clear from the documents how captivity and hostage-taking differed in practice.

Where the information in the documents is incomplete or insufficient is usually in the life and fate of the hostages and captives in the Assyrian court. The hostages were noble persons who continued their existence in the palace as a political tool in case of war, as people whose lives were in danger. However, the Assyrian documents provide scanty information about the life of the hostages in the palace and their subsequent repatriation. Noble captives were often treated in the same way as hostages held at the Assyrian court, and depending on the political situation in their country, they might be pardoned by the Assyrian king on the grounds that they could serve Assyria. One of the best examples of this is the example of Hullî, king of Tabal, and his son Ambaris, who rebelled during the time of Sennacherib and were captured with his family and carried to Assyria. Sargon II, thinking that he could use Hullî for the benefit of Assyria, placed him on the throne of Tabal again. In order to strengthen the alliance with the king of Tabal, the Assyrian king gave one of his daughters to Hullî's son Ambaris, and after Hullî's death, Ambaris was placed on the throne of Tabal by the Assyrian king. When the Assyrian kings thought that the noble captives and hostages, they brought to their capital could be used for Assyria's interests, they tried to transform them into rulers who would serve them by subjecting them to a strict ideological Assyrian education. When the appropriate conditions arose, the Assyrian king supported them and enabled to come to power in their country. The best example of this is the enthronement of Tabū'a, the princess of the Arabs, who grew up in the Assyrian palace, as the queen of his country by the Assyrian king. However, this example does not mean that all noble captives was used in accordance with the same policy. In some cases, captives might face violent death or humiliating punishment in order to serve the direct purpose of conveying the message on which Assyrian propaganda focused. At this point, the practice of psychological warfare, another policy of Assyria, was put into effect. Thus, a clear message was wanted to be given to the enemies and allies, and the cruel and humiliating practices in which those who were against Assyria would be involved were recorded in the inscriptions and depicted on the reliefs. In one of these examples, when Abī-Yate', the Qedarite king, rebelled against Ashurbanipal, he and his brother Aya-ammu were captured and brought to Nineveh. They were skinned and executed in the Assyria capital.

Assyria also adopted a policy of favouring the nobles who wanted to take refuge in Assyria. Of course, when foreign royal nobles risked their lives as a result of the struggle for the throne in their countries, it must be considered that there were ties that enabled them to seek refuge in Assyria, the most powerful state of the period. For example, Urtaku's children probably had been hostages in the Assyrian court during their father's

reign and had established a bond with the Assyrian court. Assyria, in turn, would have sought to protect them and send them back to Assyria as loyal allies in the future.

Another group that should be emphasized in terms of the nobles in the Assyrian court is the foreign princesses. While some of them came to the Assyrian court as captives as a result of the war, an essential part of them consisted of princesses presented to the Assyrian king by the rival or allied kings themselves. When rival and allied kings presented their daughters with their dowries to the Assyrian king, we can consider this as a form of allegiance to Assyria. Unfortunately, we cannot learn the fate of these foreign princesses from the documents. However, the West Semitic origins of the names of some of the queens indicate that foreign princesses could enter the harem of the Assyrian king and rise to the position of queen.

In conclusion, captives and hostages, refugees, and foreign princesses in Assyria were used in Assyrian politics in accordance with Assyria's political, economic, and military objectives.

References

- [1] Akyüz, Faruk and Toptaş, Koray (2020), Yeni Asur İmparatorluğu: Savaşın Kralları, in: L. G. Gökçek, E. Yıldırım and O. Pekşen (Eds.), *Eski Mezopotamya Siyasi Tarihi (195-245)*, İstanbul: Değişim Press.
- [2] Akyüz, Faruk (2020), Yeni Asur Devleti'nin Sürgün Politikası, in: İ. Albayrak (Ed.), *Eski Yakındoğu'da Sürgünler*, (129-180), Bilgin Kültür Sanat Press, Ankara.
- [3] Alexander, David A. and Susan, Klein (2010), "Hostage-taking: Motives, Resolution, Coping and Effects", *Advances in Psychiatric Treatment*, 16. (176–183).
- [4] Baker, Heather D. (2023), "The Assyrian Empire: A View from Within", in Radner, N. Moeller and D. T. Potts (Eds.), *The Oxford History of the Ancient Near East, Volume 4. The Age of Assyria (257–351)*, Oxford University Press. Oxford.
- [5] Berlejung, Angelika (2012), The Assyrians in the West: Assyrianization, Colonialism, Indifference, or Development Policy? In: M. Nissinen (Ed.), *Congress Volume Helsinki 2010*, (21-60), Leiden – Boston.
- [6] Bordreuil, Pierre; Briquel-Chatonnet, Françoise et al. (2015), *Tarihin Başlangıçları: Eski Yakındoğu Kültür ve Uygarlıkları* (Çev. Levent Başaran), Alfa Press, Ankara.
- [7] Cambridge Dictionary (2023), Captive, online line: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english-turkish/captive>. (Access Date: 10.09.2023)
- [8] Collins Dictionary (2023), Hostage, online line: <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/hostage>. (Access Date: 10.09.2023)
- [9] Colonos, Ariel (2017), A Cooperative Globalist Approach to The Hostage Dilemma, in: M. L. Gross and T. Meisels (Eds.), *The Ethics of Unarmed Conflict-Soft War (184–199)*, Cambridge University Press, Cambridge.
- [10] Damerji, Muayad Said Basim (1999), Gräber assyrischer Königinnen aus Nimrud, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 45, Mainz.
- [11] Dezsó, Tamás (2012). The Assyrian Army I. The Structure of the Assyrian Army as Reconstructed from the Assyrian Palace Reliefs and Cuneiform Sources. 1. Infantry, (*Antiqua & Orientalia*, 2; *Assyriologia* 8/1), Budapest.
- [12] Ebeling, Erich (1938), Geisel, RIA (Reallexikon der Assyriologie) II, (195-96), Walter de Gruyter & CO, Berlin und Leipzig.
- [13] Eph'al, Israel (1984), *The Ancient Arabs: Nomads on the Borders of the Fertile Crescent 9th to 5th Centuries BC*, Jerusalem, Magnes Press.
- [14] Fales, Frederick Mario (2023), The Assyrian Empire: Culture and Society, in: K. Radner, N Moeller and D. T. Potts (Eds.), *The Oxford History of the Ancient Near East, Volume IV: The Age of Assyria*, (426-519). Oxford University Press, New York.
- [15] Gallagher, William R. (1994), "Assyrian Deportation Propaganda", *Assyrian Deportation Propaganda*", SAAB (State Archives of Assyria Bulletin), 8/2. (87-65)
- [16] Gelb, Ignace Jaygelb (1973), "Prisoners of War in Early Mesopotamia", *Journal of Near Eastern Studies*, 32/1. (70-98).
- [17] Gencer, Mustafa (2018), "Türkenangst Europas in der Vormoderne: Dracula und die Osmanen", *Türkiye Siyaset Bilimi Dergisi*, 1/1. (153-158).
- [18] Gökçek, L. Gürkan (2015), *Asurlular*, Bilgin Kültür Sanat Press, Ankara.

- [19] Grayson, Albert Kirk (1982), *Assyria: Ashur-dan II to Ashur-nirari V (934-745 B.C.)*, in J. Boardman, I. E. S. Edwards et al., (Eds.), *Cambridge Ancient History, 3/1: The Prehistory of the Balkans; and the Middle East and Aegean World, Tenth to Eighth Centuries B.C. (238–28)*, Cambridge.
- [20] Grayson, Albert Kirk (1975), *Assyrian and Babylonian Chronicles (Texts from Cuneiform Sources)*, New York.
- [21] Gross, Michael, L. (2015), *The Ethics of Insurgency: A Critical Guide to Just Guerrilla Warfare*, Cambridge University Press, Cambridge.
- [22] Groß, Melanie M. (2020). *At the Heart of an Empire, The Royal Household in the Neo-Assyrian Period (OLA 292)*. Leuven, Peeters Publishers.
- [23] Herrmann, Irène and Palmieri, Daniel (2005) “A Haunting Figure: The Hostage through the Ages”, *International Review of the Red Cross*, 87/ 857. (135-145).
- [24] Hickman, John (2011), “What is a Prisoner of War for?”, *Scientia Militaria South African Journal of Military Studies*, 36/2. (19-35).
- [25] Hussein, Muzahim Mahmoud (2016). *Nimrud The Queens’ Tombs*, The Oriental Institute, Chicago.
- [26] Elayi, Josette (2023), *Asurlular: Antik Çağ’ın İlk İmparatorluğu (Çev. A. Sarı)*, Kronik Press, İstanbul.
- [27] Kosto, Adam (2012), *Hostages in the Middle Ages*, Oxford University Press, Oxford.
- [28] *Kutsal Kitap (Tevrat, Zebur, İncil)*, Yeni Yaşam Press, İstanbul.
- [29] Masetti-Rouault, Maria Grazia (2014), *Globalization and Imperialism: Political and Ideological Reactions to the Assyrian Presence in Syria (IXth–VIIIth Century BCE)*, in: M. J. Geller (Ed.), *Melammu: The Ancient World in an Age of Globalization*, (49–68), Berlin.
- [30] Nadali, Davide (2014), *The Impact of War on Civilians in the Neo-Assyrian Period*, in: D. Nadali and J. Vidal (Eds.): *The Other Face of the Battle: The Impact of War on Civilians in the Ancient Near East*, (101-112), Ugarit-Verlag, Münster.
- [31] Nadali, Davide (2018), *The Battle of Til-Tuba in the South-West Palace: Context and Iconography*, in: G. Brereton (Ed.), *The British Museum Exhibition: I am Ashurbanipal King of the World, King of Assyria (234-243)*, Thames & Hudson and The British Museum, London.
- [32] Novotny, Jamie (2001), *Daughters and Sisters of Neo-Hittite and Aramaean Rulers in the Assyrian Harem*, in: M. Fortin (Ed.), *Recherches canadiennes sur la Syrie antique / Canadian Research on Ancient Syria. Bulletin of the Canadian Society for Mesopotamian Studies*, Vol. 36. (175-184), Canadian Society for Mesopotamian Studies, Québec.
- [33] Oded, Bustenay (1979), *Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire*, Wiesbaden.
- [34] Parpola, Simo (1972), “A Letter from Šamaš-šumu-ukīn to Esarhaddon”, 34/1, *Iraq*. (21-34).
- [35] Parpola, Simo (2003), *Assyria’s Expansion in the Eighth and Seventh Centuries BCE and Its Long Term Repercussions* in: W. G. Dever and S. Gitin (Eds.) *The West in Symbiosis, Symbolism, and the Power of the Past: Canaan, Ancient Israel and their Neighbors from the Late Bronze Age through Roman Palaestina*, (99-111), Winona Lake, Indiana.
- [36] Parpola, Simo (2004), “National and Ethnic Identity in the Neo-Assyrian Empire and Assyrian Identity in Post-Empire Times”, *JAAS (Journal of Assyrian Academic Studies)*, 18/2. (5-49).
- [37] Parpola, Simo (2007). *The Neo-Assyrian Ruling Class*, in: T. R. Kämmerer (Ed.), *Studien zu Ritual und Sozialgeschichte im Alten Orient / Studies on Ritual and Society in the Ancient Near East Tartuer Symposien 1998–2004 (Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft, 374)*, (257–274). Walter de Gruyter, Berlin – New York.

- [38]PNA: (1998-2017): The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire. Eds: K. Radner (I/1–I/2) & H. D. Baker (II/1–IV/1). The Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki.
- [39]Radner, Karen (2012), After Eltekeh: Royal Hostages from Egypt at the Assyrian Court, in: H. D. Baker, and K. Kaniuth and A. Otto (Eds.) *Stories of long ago*. Festschrift für Michael D. Roaf. (471-479). Ugarit-Verlag: Münster.
- [40]Radner, Karen (2013), “Royal marriage alliances and noble hostages”, *Assyrian Empire Builders*, <https://www.ucl.ac.uk/sargon/essentials/diplomats/royalmarriage/> (Access Date: 11.10.2023)
- [41]Reade, Julian (2003), Why did the Medes invade Assyria?, in: G. B. Lanfranchi, M. Roaf and R. Rollinger, (Eds.), *Continuity of Empire (?) Assyria, Media, Persia (149-156)*, S.a.r.g.o.n. Editrice e Libreria, Padova.
- [42]RIMA 2: Grayson, Albert Kirk (1991), *Assyrian Rulers of the Early First Millennium B.C. I (1114 - 859 BC)*, (The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods, 2), Toronto.
- [43]RIMA 3: Grayson, Albert Kirk (1996), *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC. II (858 - 745 B.C.)*, (The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods, 3), Toronto.
- [44]RINAP 1: Tadmor, Hayim and Shigeo, Yamada (2011), *The Royal Inscriptions of Tiglath-pileser III (744 - 727 BC) and Shalmaneser V (726–722 BC), Kings of Assyria*, (The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 1), Winona Lake.
- [45]RINAP 2: Frame, Grant (2019), *The Royal Inscriptions of Sargon II, King of Assyria (721 - 705 BC) (Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 2)*. Eisenbrauns, Winona Lake.
- [46]RINAP 3/1: Grayson, Albert Kirk and Novotny, Jaime (2012), *The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704-681 BC), Part 1*. (The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 3/1), Winona Lake.
- [47]RINAP 3/2: Grayson, Albert Kirk and Novotny, Jaime (2014), *The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704-681 BC), Part 2* (The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 3/2), Winona Lake.
- [48]RINAP 4: Leichty, Erle (2011), *The Royal Inscriptions of Esarhaddon, King of Assyria (680-669 BC)*. (The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period, Vol. 4), Winona Lake.
- [49]RINAP 5/1: Jeffers, Joshua and Novotny, Jamie (2018), *The Royal Inscriptions of Ashurbanipal (668–631 BC), Aššur-etel-ilāni (630–627 BC) and Sîn-šarra-iškun (626–612 BC), Kings of Assyria, Part 1*, (Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period, Vol. 5/1) University Park: Eisenbrauns.
- [50]SAA 2: Parpola, Simo and Watanabe, Kazuko (1988), *Neo-Assyrian Treaties and Loyalty Oaths*, (State Archives of Assyria 2), Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki.
- [51]SAA 6: Kwasman, Theodore (1991), *Legal Transactions of the Royal Court of Nineveh, Part I: Dated and Datable Texts*, (State Archives of Assyria 6), Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki.
- [52]SAA 10: Parpola, Simo (1993), *Letters from Assyrian and Babylonian Scholars*, (State Archives of Assyria 10), Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki.
- [53]SAA 11: Fales, Frederick Mario and Postgate, John Nicholas (1995), *Imperial Administrative Records, Part II: Provincial and Military Administration*, (State Archives of Assyria 11), Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki.
- [54]SAA 16: Luukko, Mikko and Van Buylaere, Greta (2002), *The Political Correspondence of Esarhaddon*, (State Archives of Assyria 16), Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki.

- [55]SAA 17: Dietrich, Manfred (2003), *The Babylonian Correspondence of Sargon and Sennacherib*, (State Archives of Assyria 117), Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki.
- [56]SAA 21: Parpola, Simo (2018), *The Correspondence of Assurbanipal, Part I: Letters from Assyria, Babylonia, and Vassal States*, (State Archives of Assyria 21), Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki.
- [57]SAAS 4: Cole, Steven W. (1996), *Nippur in Late Assyrian Times (755–612) BC*. (State Archives of Assyria Studies 4), University of Helsinki, Helsinki.
- [58]SAAS 7: Nissinen, Martti (1998), *References to Prophecy in Neo-Assyrian Sources*, State Archives of Assyria Studies 7), Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki.
- [59]Sinopoli, Carla M., (1994), “The Archaeology of Empires”, *Annual Review of Anthropology*, 23. (159-80).
- [60]Toptaş, Koray (2020), *Yeni Asur İmparatorluğu'nun Emperyalist Yayılımı*, in: N. Günay, N. Hayta ve M. Can (Eds.), *Tarih Yolunda Bir Ömür: Prof. Dr. Hale Şıvgın'a Armağan, (979–1015)*, Gazi Kitapevi, Ankara.
- [61]Van Der Brugge, Caroline and Kleber, Kristin (2016), *The Empire of Trade and the Empires of Force Tyre in the Neo-Assyrian and Neo-Babylonian Periods*, in: J. Carlos and M. Garcia (Eds.), *Dynamics of Production in the Ancient Near East, 1300-500 BC. (187-222)*, Oxford.
- [62]Wilson, Gaye (2000), *Egypt: Ancient*, in: J. F. Vance (Ed.), *Encyclopedia of Prisoners of War and Internment*, (114-116), ABC-Clio, Santa Barbara, Denver, Oxford.
- [63]Zawadzki, Stefan (1995), *Hostages in Assyrian Royal Inscriptions*, in: K. van Lerberghe and A. Schoors (Eds.) *Immigration and Emigration within the Ancient Near East. Festschrift in Honour of E. Lipinski*, (449-458), *Orientalia Lovaniensia Analecta* 65, Peeters, Leuven.

Journal of Universal History Studies

Çin’de İşlevsel Bir Vergi Ürünü: Tang Hanedanı Döneminde Tuz Vergisi¹

A Functional Tax Product in China: Salt Tax During The Tang Dynasty

Submission Type: Research Article

Received-Accepted: 16.01.2024 / 09.05.2024

pp. 87-98

Journal of Universal History Studies (JUHIS) • 7(1) • June • 2024 •

Gökçen Kapusuzoğlu

Karamanoğlu Mehmetbey University, Department of Foreign Languages, Dr., Karaman, Türkiye

Email: gokcenkapusuzoglu@kmu.edu.tr

Orcid Number: 0000-0001-6188-1188

Cite: Kapusuzoğlu, G. (2024). Çin’de İşlevsel Bir Vergi Ürünü: Tang Hanedanı Döneminde Tuz Vergisi. Journal of Universal History Studies, 7(1), 87-98. <https://doi.org/10.38000/juhis.1420677>

¹ This article is analyzed by three reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor/ Bu makale üç hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir.

* In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed/ Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

* This work is licensed under a [Creative Commons BY-NC-SA 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) (Attribution-Non Commercial-Share Alike)

*There is no conflict of interest with any person/institution in the prepared article/ Hazırlanan makalede herhangi bir kişi/kurum ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Öz

Vergiler, devletlerin kalkınması için temel gelir kaynaklarının başında gelmektedir. Eski Çin'in farklı evrelerinde bazı temel kullanım ürünlerine olan talebin fazla olması, ülke yönetiminin o ürünlerden vergi almasına sebep olmuştur. Tuz, bu temel ürünlerin başında gelmektedir. Çin'in feodal döneminin en erken evrelerinden itibaren tuzdan alınan vergi, devlet hazinesine katkı sağlamıştır. Dünyanın diğer ülkelerinden farklı olarak tuzun Çin'de keşfedildiğine inanılması ve onu ilk keşfeden kişiye "Tuzun Atası" unvanının verilmesi, günümüz Çin'deki bir kentte Tuz Vergisi Müzesi açılması Çin'de tuza atfedilen önemi gözler önüne sermektedir. Çin'in en parlak dönemlerinin başında gelen Tang Hanedanı'nın erken dönemlerinde tuzdan vergi alınmazken; hanedanın geç döneminde yarı Türk soylu bir isyancının ayaklanması sonucunda zedelenen ekonomik durumu düzeltmek için tuz vergisine ihtiyaç duyulmuştur. Bu vergilendirme her ne kadar ekonomik olarak beklenen faydayı sağlamış olsa da sonraki süreçte beklenmedik başka isyanların ortaya çıkmasına sebep olmuş ve hanedanın sonunu getiren etmenlerden biri olmuştur. Çoğunlukla Çin klasiklerine dayalı olarak hazırlanan çalışmada, Çin'de tuzun ne denli önemli olduğu, hangi Çince kaynakta ne şekilde geçtiği, Tang Hanedanı'nın ilk dönemlerinde tuz vergisi uygulanmazken; ileri dönemlerinde neden uygulandığı ve tuz vergisinin hanedan üzerindeki etkilerinin neler olduğu sorularına cevap aranmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tang Hanedanı, Tuz Vergisi, Tuz Yasası, Tuzla Sorumlusu, Tuz.

Abstract

Taxes are one of the main sources of income for the development of states. The high demand for some basic products in different eras of ancient China caused government to impose taxes on those products. Salt is one of these basic products. From the earliest eras of ancient China, salt tax had contributed to the state treasury. Unlike other countries around the world, the belief that salt was discovered in China and the title of "Ancestor of Salt" was given to the person who discovered it and the opening of the Salt Tax Museum in a city of China reveals the importance attributed to salt in China. While there was no tax on salt in the early periods of the Tang Dynasty, one of the most brilliant periods of China; in the late period of the dynasty, salt tax was needed to straighten the economic situation that was damaged as a result of the uprising of a half-Turkic originated rebel. Although this taxation provided the expected economic benefit, it caused other unexpected rebellions to emerge in the following period and brought the end of the dynasty. The study prepared mostly based on Chinese classics seeks answers to the questions of how important salt was in China, how it is mentioned in which Chinese sources, why the salt tax was not applied in the early periods of the Tang Dynasty while it was applied in the later periods and what the effects of the salt tax were on the dynasty.

Keywords: Tang Dynasty, Salt Tax, Salt Law, Salt Commissioner, Salt.

Extended Abstract

The earliest known discovery of salt in Chinese history is the legend of Su Sha (夙沙煮海為鹽), who boiled the sea to make salt. The Chinese spelling of the word salt, yan/鹽, consists of four separate parts. The first of these, chen /臣, symbolizes the officials, those who manage the salt; the second piece, ren/人, represents people who produce salt. The third piece, lu/鹵, symbolizes the brine used to make salt. The fourth piece min/皿 represents the dish used to make salt. In the work titled *Shu Wang Benji* (蜀王本紀), compiled by Yang Xiong (楊雄) during the Han Dynasty: It is recorded that during the Dijie rule of ruler Han Xuandi, dozens of salt wells were opened for the first time. B.C. in 119, Han Ruler Wudi established a nationwide salt monopoly by concentrating salt production, transportation and sales in official hands. The process that led the dynasty to this point was recorded. *The Discourse on Salt and Iron* is the first and most comprehensive discussion on state monopoly in the early periods of the Western Han Dynasty. However during the Tang Dynasty, palace administration avoided implementation of salt tax and local government administrators managed salt, except for a few regions directly controlled by the central government. During the Tang Dynasty, there were 640 salt wells in China, with 18 salt pans. There were five ponds in Puzhou's Anyi and Jie districts, collectively called the "two ponds", from which a large amount of salt was supplied to the capital. In the middle and late periods of the Tang Dynasty, the salt industry played a major role in the survival and development of the dynasty, but also had a significant impact on the decline and collapse of the dynasty. With the An Lushan uprising, the Tang administration had two basic economic problems, the first of which was the change of the country's economic centre and the other was the need to find new sources of income. As a result of the search for a new source of income, the salt monopoly emerged with the proposal of Di Wuqi (第五琦) in 758 and Di Wuqi was appointed as the Salt and Iron Commissioner. In 759, the Tang Dynasty established a nationwide salt monopoly. However, in the late Tang Dynasty, the salt law was broken and the price of salt increased day by day. Since people could not afford the already expensive state salt, they started to buy cheaper private salt. As a result, private salt had become widespread throughout the country. In order to secure its monopoly on salt, the Tang administration enacted strict salt laws. However, this pressure did not eliminate salt smuggling, on the contrary, the number of private salt traders increased and became stronger. The known leaders of these particular salt traders are Huang Chao (黃巢) and Wang Xianzhi (王仙芝). These were also the leaders of the uprisings that occurred in the last periods of the Tang Dynasty. The peasant uprising led by Huang Chao lasted for about ten years and seriously shook the order at that time. At the end of the dynasty, military provinces emerged, most of the salt production bases were occupied by the rulers of these regions, and salt profits were retained. Thus, the Tang administration's profit from salt was greatly reduced. The decrease in financial power had brought about a decrease in the power of the country. However, the Tang Dynasty, which experienced an economic crisis after the An Lushan uprising, started to collect taxes on salt and was able to relax. Nevertheless, towards the end of the dynasty, groups engaged in illegal salt sales emerged and took arms. During the reign of Tang

Ruler Xianzong, illegal sales of salt were banned after salt merchants began identifying areas where salt could be sold. But instead of putting an end to illegal activities, this situation caused public resistance. At the end of the Tang period, both Wang Xianzhi and Huang Chao gained power by selling private salt and then organized large-scale peasant uprisings, leading to the collapse of the Tang Dynasty. The implementation and development of the salt law brought new vitality to the society and improved the problematic financial situation of the dynasty. However, this was a short-term relief; the monopolization of salt paved the way for private salt trade, and the palace's blocking policies brought about other rebellions. While the salt tax solved one problem in the country, it caused another problem to arise.

Giriş

İnsanlık için önemli madenlerden biri olan tuz, her coğrafyada farklı sektörlerde kullanım alanı bulmuş ve insanoğlunun tuza olan ihtiyacını vurgulamak için tuz çeşitli deyimlere ve anlatılara konu olmuştur. Örneğin, dilimizde “*tuz ekmek hakka*” şeklinde bir ifadenin varlığı bilinmektedir (Şirin, 2019, s. 140). Bunun yanında Çince de özellikle Budist çevrelerce kullanılan bir deyim olan “*Tuzun tadı, rüzgârın rengi (盐香风色)*” ifadesi vardır. Tuzun kokusu, rüzgârın ise rengi yoktur. Budistler bu metaforu Dharma'nın yokluğunu anlatmak için kullanmışlardır (CSL, Tom.1).

Tuz, uluslararası ticarete kullanılan ilk ürünlerdendir. Bu durum, tuzun devlet tekelindeki ilk ürün olmasına yol açmıştır (Avcı, 2003, s. 27). Çin’in tuzu tekeline alması ise dünyadaki en eski tekelleşme örneğidir. Tekelleşme, tarihsel süreçte devletler tarafından gelir arttırmanın etkili bir yolu olarak görülmüştür (Yan, 2017, s. 537).

Tuz için Çincedeki ilk yazılı kayıtlar, Shang Hanedanı’nın (M.Ö. 1600-M.Ö. 1046) son başkenti olan YinXu’de (殷墟) bulunan fal yazıtlarında yer almaktadır. Bu kayıtlarda lu (鹵) olarak geçen tuz, genellikle doğal tuzu; yan (鹽) ise yapay tuzu ifade etmiştir (SWJZZ, Tom. 12, s. 2354)². 2020 yılında ise Çin’in Jiangsu bölgesinde ülkedeki tek Tuz Vergisi Müzesi açılmıştır³. Bu durum, tarihsel süreç içinde Çin’de tuza ve tuz vergisine atfedilen önemi göstermesi açısından önemlidir.

Çin’in Tang Hanedanı dönemine gelindiğinde, hanedanın erken dönemlerinde tercih edilmeyen tuz vergisi, An Lushan isyanının⁴ ardından hanedanın düşüşe geçmesiyle birlikte istifade edilmesi kaçınılmaz bir vergi geliri haline gelmiştir. Hükümdar Suzong, tuzun tekelleşmesi amacıyla Liu Yan’i tuz yönetiminin başına atamış ve tuz tekelinden daha fazla gelir elde etmek için yeniden şekillendirmesini istemiştir (Nakazato, 2011, s. 239-240). Nitekim tuz üzerindeki vergi, Tang yönetimine büyük bir gelir kaynağı sağlamıştır. Tuz, yüzyıllar boyunca Çin’deki temel sanayi ürünü olmuş ve tuz vergisinin ülkedeki yıllık geliri değerlendirildiğinde, önemli bir bölümünün hanedanın topladığı toplam gelire denk olduğu görülmüştür (Chiang, 1976, s. 516). “*Yeni Tang Kayıtları*”nda da: “*Dünyanın zenginliğinin, tuzdan elde edilen kârın yarısı olduğu*”⁵ ifade edilmiştir (XTS, Tom. 54, s. 1378).

1. Çin’de Tuz

Çin tarihinde tuzun bilinen en eski keşfi, tuz yapmak için deniz suyunu kaynatan Su Sha efsanesidir (夙沙煮海為鹽). Bu keşif, Savaşan Beylikler Dönemi’nin tarihî kaynaklarından olan “*Shi Ben (世本)*”da kaydedilmiştir⁶. Efsaneye göre eski zamanlarda, Shandong Yanımadası’nın güney kıyısındaki Jiaozhou bölgesinde ilkel bir kabile yaşardı. Kabilede Su Sha adında bir adam vardı. Su Sha zeki, yetenekli ve fiziksel olarak güçlüydü. Ağ kullanma konusunda çok iyiydi. Ne zaman avlanmaya çıksa çok sayıda hayvan, balık ve kaplumbağa yakalardı. Bir gün, Su Sha sahilde balık pişiriyordu. Her zaman olduğu gibi toprak bir kapla geldi

² Bu ifadenin Çincesi: “... 鹵也天生曰鹵 人生曰鹽 ...” (SWJZZ, Tom. 12, s. 2354). Ayrıca bkz: <https://ctext.org/library.pl?if=gb&file=93012&page=2354>

³ <https://news.sina.com.cn/o/2020-05-19/doc-iirczymk2473016.shtml> E.T. 08.08.2023

⁴ An Lushan İsyanı (安史之亂), Tang Hükümdarı Xuanzong döneminde 755 yılında meydana gelmiştir. Anne tarafından Göktürk soyundan olan An Lushan, Çin yönetiminde sahip olduğu güç ve yetkileri kullanarak isyan başlatmış ve Yan Devleti’ni kurmuştur. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz: (Baykuzu, 2013; Aktaş, 2022; İnyet, 2023).

⁵ Bu ifadenin Çincesi: “... 天下之賦鹽利居半...” şeklindedir (XTS, Tom. 54, s. 1378).

⁶ İfadenin Çincesi şöyledir: “... 宿沙創煮鹽...” (SB, Tom.1).

ve denizden yarım kap su aldı. Yemeği pişirmek için su dolu kabı ateşe koyduğunda, aniden büyük bir yaban domuzu gözlerinin önünden hızla geçti. Su Sha, onu gördüğünde bunu nasıl yapabildi diye düşünerek elindeki yemeği bıraktı ve domuzun peşinden koştu. Omuzlarında ölü domuzla geri döndüğünde, kabın içindeki su kaynamaktan bitmiş, dibinde bir iz tabakası ve beyaz ince taneler bırakmıştı. Eliyle birazını ağzına götürüp tadına baktı, tadı tuzlu ve tazeydi. Su Sha bunu kavrulmuş yaban domuzuyla yedi, tadı harikaydı. O beyaz ince toz, deniz suyundan kaynatılan tuzdu⁷. Su Sha'nın, Çinlilerin ataları olarak gördükleri efsanevi hükümdarlar Huangdi ve Yandi döneminde yaşadığını gösteren kayıtlar sebebiyle Çinliler, tuzun Çin'deki tarihini beş bin yıl olarak ifade etmişler ve Su Sha'dan “*Tuzun Atası*” olarak söz etmişlerdir⁸. Yukarıda da adı geçen “*Shi Ben*” adlı kaynakta Su Sha'nın denizi kaynatmasının akabindeki kayıtlarda bir Tuz Atası Tapınağı'ndan söz edilmiştir⁹.

Tuz sözcüğünün Çince yazılışı olan yan/ 鹽 imi, dört ayrı parçadan meydana gelmiştir. Bunlardan ilki chen /臣, memurları yani tuzu yönetenleri simgelerken; ikinci parça ren/人, tuz üreten insanları temsil etmektedir. Üçüncü parça lu/卤, tuz yapımında kullanılan tuzlu suyu sembolize eder. Dördüncü parça min/皿 ise tuz yapımında kullanılan kabı temsil etmektedir¹⁰.

Çin'de çeşitli formlarda tuz üretimi yapılmıştır ve temel olarak beş çeşit tuz vardır. Bunlar; deniz tuzu, göl tuzu, yer altı suyu tuzu, toprak tuzu ve kaya tuzudur. Ayrıca eski Çin medeniyetlerinin ilk olarak tuzlular etrafında kurulduğuna inanılmaktadır (Nakazato, 2011, s. 236).

Çin tarihinin en erken dönemlerinden Zhou Hanedanı döneminde (M.Ö. 1122-M.Ö. 256), tuzu denetlemek ve üretmek için özel olarak resmî pozisyonlar oluşturulmuştur. Tuzun nasıl kullanılacağı ve kimin hangi tuzu yemesi gerektiği konusunda da katı görgü kurallarını içeren bir sistem geliştirilmiştir. Bu, “*Zhou Li (周禮)*” adlı eserin Tianguan Zhongzai bölümünde şu ifadeyle anlatılmıştır: “*Tuzu elinde bulunduran Tuz İnsanları için hükümetin politikası, tuzun her şeyin kullanımına sunulmasıdır*” (ZL, s. 109)¹¹. Tuz İnsanları, Zhou Hanedanı döneminde kullanılan resmî bir unvandır. İki hadım, yirmi kadın köle ve kırk hizmetçiden oluşan bir ekiptir. Hanedan üyeleri tarafından ve devlet törenlerinde kullanılmak üzere tuzun seçilmesi, sınıflandırılması ve hazırlanmasından sorumludurlar (ZL, s. 26; Hucker, 1984, s. 579).

Han Hanedanı döneminde, Yang Xiong (杨雄) tarafından derlenen “*Shu Wang Benji (蜀王本纪)*” adlı eserde: Hükümdar Han Xuandi'nin Dijie [yönetim döneminde] (M.Ö. 69-M.Ö. 66), hanedanda ilk kez onlarca tuz kuyusu açıldığı kaydedilmiştir (SWBJ, s. 26)¹².

M.Ö. 119 yılında Han Hükümdarı Wudi tuz üretimini, nakliyesini ve satışını resmî ellerde yoğunlaştırarak ülke çapında tuz tekeli kurmuştur. Hanedanı bu noktaya götüren süreç ise kayıt altındadır. “*Tuz ve Demir Söylevi*,”¹³ Batı Han Hanedanı'nın ilk dönemlerinde devlet tekelliliği üzerine yapılan ilk ve en

⁷ <https://m.sohu.com/n/398628532/> E.T. 06.11.2023

⁸ İlgili kısmın Çincesi: “... 宿沙氏煮鹽之神謂之鹽宗尊之也...” (LS, Tom. 13).

⁹ İlgili kısmın Çincesi: “... 今安邑東南十里有鹽宗廟...” (SB, Tom.1).

¹⁰ <https://tv.cctv.com/2019/03/16/VIDEwBYqLuZfHEYhi8FCIBbh190316.shtml> E.T. 06.11.2023

¹¹ Bu ifadenin Çincesi: “... 鹽人掌鹽之政令以共百事之鹽...” (ZL, s. 109).

¹² Bu ifadenin Çincesi: “... 宣帝地節中始穿鹽井數十所...” (SWBJ, s. 26).

¹³ “*Tuz ve Demir Söylevi (鹽鐵論)*,” Han Hanedanı döneminde M.Ö. 81 yılında düzenlenen, Tuz ve Demir Konferansı'nı temel alarak Huan Kuan (桓寬) tarafından yazılmıştır. Eser, Han Hanedanı Hükümdarı Zhao döneminde meydana gelen önemli bir siyasi, ekonomik, askerî, diplomatik ve kültürel tartışmayı anlatmaktadır. “*Tuz ve Demir Söylevi*,” hükümet tarafından işletilen tekel ile Sang Hongyang'ın (桑弘羊) savunduğu özel serbest ekonomi arasındaki tartışmadır. Eser, Batı Han Hanedanı döneminin ekonomi ve siyaset tarihi alanında

kapsamlı tartışmadır. Hun-Çin ilişkisi, genellikle savaşlar bağlamında ele alınmış, ekonomi bağlamında ise nadiren tartışılmıştır. İşte “*Tuz ve Demir Söylevi*,” yıllarca süren Hun-Çin savaşları ve onun sonuçlarıyla doğrudan ilişkilidir (Tanrıktut, 2023, s. 179). Hunlarla yapılan savaşlarda çok daha fazla sayıda atlı ve yaya askere ihtiyaç duyulması, bu askerlerin ihtiyaçlarının karşılanması, Han Hanedanı yönetimini ekonomik olarak zora sokmuştur. Harcaması giderek artan yönetimin fazladan gelirinin olmaması, halkın sel ve kıtlıkla uğraşması, yönetimi ekonomik olarak yeni arayışlara yönlendirmiştir. Bunun üzerine, Han Hükümdarı tuz ve demiri tekeline almıştır (Tanrıktut, 2023, s. 180).

Çin'de tuz, çoğunlukla siyasi iktidarın simgesi olmasının yanı sıra ekonomik olarak da bir güç göstergesi olmuştur (Avcı, 2003, s. 25). Çin'de tuz üzerindeki tekel, “*yani tarihte yaşamsal bir meta üzerindeki devlet kontrollü tekelin bilinen ilk örneği*,” Qin Hanedanı döneminde başlamış, Han Hanedanı döneminde devam etmiş, sonrasında ise yaklaşık 600 yıl tuz tekeline ara verilmiştir. Tang Hanedanı dönemine gelindiğinde ise devlet gelirinin yarısı tuzdan sağlanmıştır (Kurlansky, 2023, s. 41-45).

2. Tang Hanedanı Döneminde Tuz Vergisi

Eski Çin'de insanlar, tuzun önemini çok erken dönemlerde fark etmişler ve tüm hanedanlar tuz üzerinde çok sıkı kontrole sahip olmuşlardır. Tuzun izinsiz olarak kaynatılması Han Hanedanı'ndan itibaren ceza gerektiren bir suç olmuştur. Örneğin, “*Tarihçinin Kayıtları*”nda şöyle yazılmıştır: “*Tuz kaynatmak için özel olarak demir kaplar dökmeye cesaret eden kimsenin sol ayak parmağı kesilerek, [o] kaplara gömülecektir*” (SJ, Tom. 30, s. 1429)¹⁴. Ancak Tang Hanedanı bu konuda bir istisna olmuştur ve yönetimin ilk dönemlerinde tuz üzerinde kontrol, tekel veya vergilendirme yapılmamıştır. “*Yeni Tang Kayıtları*”na göre: “*Tianbao [yönetim döneminden] Dejian [yönetim dönemine] kadar olan dönemde, bir dou¹⁵ tuz on para değerindeydi*” (XTS, Tom. 54, s. 1378)¹⁶. Ancak An Lushan isyanından sonra Tang Hanedanı'nın gücü azalmış ve ardından Hükümdar Suzong, 758 yılında tuzu devlet tekeline almış ve sonunda tuz yasası yürürlüğe girmiştir. Hükümdar Xianzong'un yönetimi sırasında ise tuz yasası şunu şart koşmuştur: “*İki tuzla [veya] bir shi¹⁷ tuzu satmak için çalan kişiler ölecektir...*” (XTS, Tom. 54, s.1379)¹⁸.

Tang Hanedanı döneminde, önceleri tuzu vergilendirmekten kaçınılmış ve doğrudan merkezî hükümet tarafından kontrol edilen birkaç bölge dışında tuzu yönetenler yerel hükümet yöneticileri olmuştur. Tuz ve diğer kaynaklar, onları kontrol etmeye veya vergilendirmeye çalışılmasa bile yine de devletin malı olarak görülmüştür (Chien, 2004, s. 8). Tang Hanedanı döneminde, Çin'de 18 tuzla, 640 tuz kuyusu vardır. Puzhou'un Anyi ve Jie ilçelerinde toplu olarak “*iki gölet*” denilen beş gölet vardır ve buralardan başkente fazlaca tuz tedarik edilmiştir (XTS, Tom. 54, s. 1377). Tang Hanedanı'nın orta ve geç dönemlerinde ise tuz endüstrisi, hanedanın hayatta kalması ve gelişmesinde büyük rol oynamış bununla birlikte hanedanın gerilemesi ve çöküşü üzerinde de önemli bir etkisi olmuştur. An Lushan isyanıyla birlikte Tang yönetiminin iki temel ekonomik sorunu olmuştur. Bunlardan ilki, ülkenin ekonomi merkezinin değişmesi, diğeri ise yeni gelir

temel materyallerdendir, 10 tomar ve 60 bölümden oluşmaktadır. Orijinal el yazısı metin, Pekin'de bulunan Çin Milli Kütüphanesi'nde muhafaza edilmektedir. İlk 41 bölüm, Tuz ve Demir Konferansı'ndaki resmî tartışmalar, 42. bölümden 59. bölüme kadar toplantı sonrasındaki açıklamalardır. Son bölüm ise “*karışık makale*” başlığıyla aslında yazarın kaleme aldığı bir ön sözdür. Eserin elektronik versiyonu için bkz: <https://zh.wikisource.org/zh-hant/%E9%B9%BD%E9%90%B5%E8%AB%96>

¹⁴ Bu ifadenin Çincesi: “... 敢私鑄鐵器煮鹽者鈇左趾沒入其器物...” (SJ, Tom. 30, s. 1429).

¹⁵ Dou (斗), geleneksel Çin ölçü birimlerindedir, 1 dou yaklaşık 7 kilograma denk gelmektedir.

¹⁶ Bu ifadenin Çincesi: “... 天寶至德間鹽每斗十錢...” (XTS, Tom. 54, s. 1378).

¹⁷ Shi (石), geleneksel Çin ölçü birimlerindedir, 1 shi yaklaşık 10 dou'a denk gelmektedir.

¹⁸ Bu ifadenin Çincesi: “... 盜鬻兩池鹽一石者死...” (XTS, Tom. 54, s. 1379).

kaynakları bulma ihtiyacıdır. Yeni gelir kaynağı arayışı neticesinde 758 yılında Di Wuqi'nin (第五琦)¹⁹ teklifiyle tuz tekeli ortaya çıkmış ve Di Wuqi, Tuz ve Demir Sorumlusu olarak atanmıştır (Twitchett, 1954, s. 60-62).

759 yılında, Tang Hanedanı ülke çapında tuz tekeli kurmuştur. 760 yılında tuz sorumlusu olan Liu Yan, tüccar dağıtımını kullanarak tekeli yeniden organize etmiş ve böylece devletin taşımacılık ve satıştaki eski aktif rolünü azaltmıştır. Tuzun üretimini ve tüccarlara satışını denetlemek için ülke çapındaki ticaret merkezlerinde tekel acenteleri ve şubeleri kurmuştur. Burada yetkililer, vergiyi ekledikten sonra toptan tuzu tüccarlara satmıştır. Üreticilere ödenen satın alma bedeli sabit kalırken, ihtiyaçların acil hale gelmesi nedeniyle vergi kademeli olarak arttırılmıştır (Chien, 2004, s. 8).

Tang Hanedanı'nın sahip olduğu toplam on sekiz tuzludan on üçünün Ordos Bölge Valisi'nin²⁰ yönetim alanındaki Yanzhou, Lingzhou, Huizhou ve An Bei Du Hu Fu'da yer aldığı kaydedilmiştir. Bu tuzlalarda üretilen tuzların bir kısmı merkezî yönetime gönderilmiş, bir kısmı bölgedeki ordunun ihtiyaçlarının karşılanması için kullanılmış, kalanı ise yerli ve yabancı halka satılmıştır (XTS, Tom. 54, s. 1377). Bunlar arasında yalnızca An Bei Du Hu Fu'da yer alan Huluo Tuzlası'nda bir yılda üretilen tuz miktarı 10400 tondur (Fan, 1988, s. 113). Tang döneminde tuzlaların çoğunun yönetiminin Ordos Bölge Valisi'nin uhdesinde olması ve buralardan elde edilen vergi miktarının çok ciddi bir gelir kaynağı olması, buraya atanan Bölge Valilerini diğer bölgelerde görev yapanlara göre daha güçlü yapmıştır.

Tang Hanedanı'nın son dönemlerinde tuz yasası bozulmuş ve tuzun fiyatı her geçen gün daha da artmıştır. İnsanların zaten pahalı olan devlete ait tuza paraları yetmediği için, daha ucuz olan özel tuzu satın almaya başlamışlardır. Bunun sonucunda da özel tuz tüm ülkede yaygın hale gelmiştir. Tang yönetimi ise tuz üzerindeki tekeli güvence altına almak için katı tuz yasaları çıkarmış, özel tuz kullananların cezalandırılacağı ilan edilmiştir (XTS, Tom. 54, s. 1380). Ancak bu baskı, tuz kaçakçılığını ortadan kaldırmamış aksine özel tuz tüccarlarının sayısı daha da artmıştır. Özel tuz satıcılarının bilinen liderleri, Huang Chao (黃巢) ve Wang Xianzhi'dir (王仙芝). Bunlar, Tang Hanedanı'nın son dönemlerinde ortaya çıkan ayaklanmaların da liderleridir. Tang Hanedanı'nın son dönemlerinde, 875 yılında, isyan çıkaran Huang Chao'nun "*Eski Tang Kayıtları*"nda yer alan biyografisinde tuz satıcısı olduğu²¹ kaydedilmiştir (JTS, Tom. 200, s. 5391). Huang Chao'nun önderlik ettiği köylü ayaklanması, yaklaşık on yıl (875-884) sürmüş ve o dönemdeki düzeni ciddi şekilde sarsmıştır. Hanedanın sonlarında askerî vesayet bölgeleri ortaya çıkmış, tuz üretim üslerinin çoğu bu bölgelerin yöneticileri tarafından işgal edilerek, tuz kârları alıkonulmuştur²². Böylece Tang yönetiminin tuzdan elde ettiği kâr büyük ölçüde azalmıştır. Mali gücün azalması ülkenin gücünün de azalmasını beraberinde

¹⁹ Di Wuqi (第五琦 712-782), Tang Hanedanı dönemi politikacı, ekonomik planlayıcı ve tuz reformistidir. Biyografisi için bkz: (JTS, Tom. 123, s. 3516; XTS, Tom. 149, s. 4801).

²⁰ Bölge Valisi (Jiedushi) uygulaması, temelde Tang Hanedanı'nın derebeylik sistemi olarak düşünülebilir. Tang Xuanzong döneminde, ülke on ayrı bölgeye ayrılmış ve her bölgeye bu görevliler atanmıştır. Böylece Tang yönetimi merkezî gücü taşrada görevlendirdiği bu kişilerle paylaşmak durumunda kalmıştır. Bunun sonucunda giderek güçlenen Bölge Valileri, elde ettikleri özerklikle taşra teşkilatındaki konumlarını yükselterek merkezî yönetime karşı çıkan valilere dönüşmüşlerdir. Jiedushi uygulamasıyla ilgili detaylı bilgi için bkz: (Kapusuzoğlu, 2020, s. 75).

²¹ Bu ifadenin Çincesi: "...本以販鹽為事..." şeklindedir (JTS, Tom. 200, s. 5391).

²² Hükümdar Tang Xuanzong döneminde başlatılan Bölge Valisi sisteminin sonucunda, Askerî Vesayet bölgeleri ortaya çıkmış ve bu bölgelerde görev yapanlar diğer pek çok görevlerine ek olarak vergi toplama görevlerini de yerine getirmeyerek toplanan vergileri kendi uhdesine almış ve bir gelir kaynağına dönüştürmüşler, ülkeye büyük zarar vermişlerdir (Shi, 2015, s. 175-176).

getirmiştir. Son olarak, iki göletin tuz çıkarlarını kontrol eden en büyük askerî vesayet bölgesi olan Zhu Quanzhong (朱全忠) yönetiminin yok edilmesiyle Tang Hanedanı sona yaklaşmıştır²³.

3. Tuz Yasası (鹽法) ve Tuzla Sorumlusu (鹽池使)

Tuz yasası, devletin tuzu vergilendirme ve tekelleştirme sistemine verilen addır. M.Ö. 7. yüzyılın başlarında, tuz ve demirin faydaları teşvik edilerek, tuzun üretimi ve satışı ile yönetimi birleştirilmiş ve bu, Çin'in tuz yasasının başlangıcı olmuştur. Tang Hanedanı döneminde önceleri hükümet, tuz için halktan herhangi bir vergi almamıştır. Ancak 718 yılında, tuz yasası çıkarılarak saray için önemli bir gelir olan tuz vergisi toplanmaya başlanmıştır (Wu, 2013, s. 75). Hükümet, ilk olarak tuz başına yalnızca on para almış ve sembolik olarak vergi toplamaya başlamıştır (XTS, Tom. 54, s. 1378). Çünkü Tang Hanedanı'nın müreffeh Kaiyuan döneminde (713-741) para sıkıntısı yaşanmamıştır.

Tuzdan vergi alınmasıyla birlikte her bölgeye özgü tuz yasası oluşturulmuştur. 756 yılında Yan Zhenqing (顏真卿), askerî malzeme sağlamak amacıyla tuz elde etmek için Hebei'e gitmiştir. 758 yılında ise Di Wuqi Tuz ve Demir Sorumlusu olarak atanmış ve tuz yasasını değiştirmiştir. Di Wuqi dağların, denizlerin, kuyuların ve kazanların olduğu uygun bir yerde bir hapishane inşa ettirmiş ve pek çok işsiz de diğer güç gerektiren işlerden kaçınmak için buralarda çalışmıştır (XTS, Tom. 54, s. 1378). Saraya gelir sağlaması amacıyla başlatılan tuz tekelinden sağlanan bu gelir, geç Tang döneminin temel gelir kaynağı haline gelmiştir (Lewis, 2009, s. 61). Tang Hükümdarı Daizong'un Dali yönetim döneminin son yılında (779), tuzdan elde edilen gelir altı milyon Yuan'e ulaşmıştır (ZZTJ, Tom. 225, s. 7261).

Tang Hanedanı'nın ekonomik yapısındaki değişiklikler, tuz yasasının uygulanmasını kaçınılmaz hale getirmiş ve Tianbao döneminin son yıllarında yaşanan An Lushan isyanı bu yasanın ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur. Tuz yasasının yürürlüğe girmesi mali sorunları hafifletmiştir. Bunun yanında yönetim düzeninin sürdürülmesinde de tuz yasası önemli rol oynamıştır (Wu, 2013, s. 48).

Çince metinlerde tuz ve tuz vergisi üzerine yapılan araştırmalarda karşılaşılan bir diğer ifade de Tuzla Sorumlusu²⁴ unvanıdır. Bu, Tang Hanedanı döneminde kullanılan resmî unvanlar biridir. 711 yılında²⁵ Hükümdar Ruizong zamanında, Puzhou Ceza Kâtibi'nin aynı zamanda Guannei Tuzla Sorumlusu olarak atanmasıyla bu görev aktif olmuştur. Xuanzong döneminde de Binzhou Ceza Kâtibi Tuzla Sorumlusu olarak atanmıştır. 727 yılından sonra ise yine Xuanzong döneminde, Ordos Bölge Valisi aynı zamanda Guannei Tuzla Sorumlusu yapılmıştır. Tang dönemindeki on Bölge Valisi arasından yalnızca Ordos'ta görev yapan eş zamanlı olarak Tuzla Sorumlusu unvanına sahip olmuştur (Kapusuzoğlu, 2020, s. 111). Bunun nedeni, Ordos'a bağlı bölgelerde çok sayıda tuz gölü olması ve bu göllerin tuz üretiminin ülke için ilk sırada yer almasıdır.

²³ Burada anlatılmak istenen, vergi sisteminin özellikle de tuz vergisinin Tang Hanedanı için ciddi bir gelir kaynağı olduğu ve bu kaynağın elden gitmesiyle birlikte zaten zor durumda olan hanedanın yıkılışının hızlandığıdır. Yoksa elbette hanedanın yıkılış sebebi yalnızca tuz vergisi değildir. Bu, yalnızca sebeplerden biridir.

²⁴ Tuzla Sorumlusu unvanının Çincesinde geçen ve elçi anlamına gelen shi (使) imi için doğrudan bir çeviri yapıldığında Tuzla Elçisi olarak dilimize geçmesi gerektiği düşünülebilir ancak bu imin yer aldığı pek çok unvan vardır. Örneğin: Yingtian Shi 營田使, Haiyun Shi 海運使, Jiedu Shi 節度使 gibi. Bu unvanlara sahip olanların görev ve yetkilerine bakıldığında "elçi" karşılığının yaptıkları işi ifade etmekte yetersiz kaldığı görülmektedir. Bu sebeple elçi yerine sorumlu ifadesi tercih edilmiştir.

²⁵ Bu tarihten sonra Tuzla Sorumlusu unvanı kullanılmaya başlanmıştır (CFYG, Tom. 483). THY'da yer alan aynı içerikli kayıta ise unvanın başlangıç yılı Jingyun yönetim döneminin dördüncü yılı olarak verilmiştir (THY, Tom. 88). Ancak muhtemelen bu kayıta bir tarihlendirme hatası yapılmıştır. Çünkü sözü edilen yönetim dönemi Hükümdar Ruizong zamanındadır ve toplam üç yıl sürmüştür.

Sonuç

Dünya tarihi külliyyatının önemli bir parçası olan Çin kaynaklarında, hayatî madenlerden biri olan tuz üzerine pek çok kayıt bulunmaktadır. En eski kaynaktan en yenisine kadar pek çok eserde tuz ve tuza dair bilgiye yer verilmesiyle Çin’de tuza atfedilen önem desteklenmektedir. Hem dilimizde hem de Çincece çeşitli deyim, anlatı ve kinayelerde tuz sözcüğü kullanılarak ifadelerin zenginleştirildiği ve tuzun gıda rolü dışında günlük konuşmanın da bir parçası olduğu görülmektedir.

Çin vergi sisteminin önemli bir bölümü olduğu görülen tuz vergisi, ilk çağlardan itibaren Çin’de var olmuş, Tang Hanedanı dönemine gelene kadarki süreçte bazı dönemlerde uygulanmış bazı dönemlerde ise kaldırılmıştır. Sui Hanedanı döneminden (581-618), Tang Hanedanı’nın Kaiyuan yönetim dönemine (713-741) kadar olan süreçte, saray yönetimi tuz vergisi toplamamış ve halkın madencilik yapmasına izin vermiştir. Ancak An Lushan isyanıyla birlikte ekonomik bunalım yaşayan Tang Hanedanı, bu süreçte tuzdan vergi almaya başlamış ve bu vergi sayesinde ekonomik olarak rahatlamıştır.

Tang Hanedanı’nın ortalarından itibaren yabancı halklarla hanedan arasındaki çatışmaların devam etmesi, ülke ekonomisinin bu askerî harcamaları karşılayacak durumda olmaması, görevlilerin maaşlarının ödenmesinde sorun yaşanması ülkede bir kaos ortamına sebep olmuştur. Bu durumun düzeltilmesi için tuz yasasının uygulanması ve geliştirilmesi, topluma canlılık kazandırmış, hanedanın sorunlu mali durumunu düzeltmiştir. Bu sebeple, Tang döneminde uygulanan tuz vergisinin dönemin kalkınma koşullarında ülkeyi kurtarmak için kaçınılmaz olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu kısa süreli bir rahatlama olmuş, tuzun tekelleştirilmesi özel tuz ticaretinin önünü açmış, sarayın engelleme politikaları ise başka isyanları beraberinde getirmiştir. Nitekim bu isyanlardan Huang Chao isyanı Tang Hanedanı’na vurulan son darbe olmuştur. Tuz vergisi, ülkede bir sorunu çözerken başka bir sorunun ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Kaynakça

- [1] Aktaş, Şükrü (2022), “Tang Hanedanlığında Bir Türk: An Lushan (安祿山)”, Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 58, Aralık. (169-189)
- [2] Avcı, Sedat (2003), “Ekonomik Coğrafya Açısından Önemli Bir Maden: Tuz (Tarihi, Önemi ve Dünya Tuz Ekonomisi)”, Coğrafya Dergisi, S. 11. (21-45)
- [3] Ban, Gu (1988), Han Shu (Han Hanedanı Kayıtları), Zhonghua Shuju, Pekin.
- [4] Baykuzu, Tilla Deniz (2013), An Lu-shan İsyanı ve Büyük Yen Devleti, Kömen Yayınları, Konya.
- [5] Chen, Pochan (2018), The Social Life of Salt in Ancient China From The Late Neolithic To The Han Dynasty, F. Allard, Y. Sun, K. M. Linduff (Ed.) Memory and Agency in Ancient China Shaping the Life History of Objects içinde (97-119), Cambridge University Press, Londra.
- [6] Chiang, Tao-Chang (1976), “The Production of Salt in China 1644-1911,” Association of American Geographers, V. 66/4. (516-530)
- [7] Chien, Cecilia Lee-fang (2004), Salt and State -An Annotated Translation of The Songshi Salt Monopoly Treatise, The University of Michigan, Michigan.
- [8] Fan, Wenli (1988), “Tang Shuofang Jiedushi Luelun (Tang Dönemi Ordos Jiedushisi Tartışması)”, İç Moğolistan Üniversitesi Dergisi, S. 3. (110-118)
- [9] <https://www.cnsalt.cn/article/1251.html> (Erişim Tarihi: 03.01.2024)
- [10] <https://ctext.org/wiki.pl?if=gb&chapter=357719> (Erişim Tarihi: 10.01.2024)
- [11] <https://ctext.org/rites-of-zhou/tian-guan-zhong-zai/zhs> (Erişim Tarihi: 10.01.2024)
- [12] <https://ctext.org/library.pl?if=gb&file=93012&page=2354> (Erişim Tarihi: 27.03.2024)
- [13] https://ctext.org/library.pl?if=en&file=88150&by_title=%E6%88%90%E5%AE%9E%E8%AE%BA&page=27 (Erişim Tarihi: 28.03.2024)
- [14] <https://ctext.org/library.pl?if=en&file=17934&page=41> (Erişim Tarihi: 28.03.2024)
- [15] <https://ctext.org/library.pl?if=en&file=10660&page=114#%E9%B9%BD%E5%AE%97> (Erişim Tarihi: 28.03.2024)
- [16] <https://m.sohu.com/n/398628532/> (Erişim Tarihi: 06.11.2023)
- [17] <https://news.sina.com.cn/o/2020-05-19/doc-iirczymk2473016.shtml> (Erişim Tarihi: 08.08.2023)
- [18] <https://tv.cctv.com/2019/03/16/VIDEwBYqLuZfHEyhi8FCIBbh190316.shtml>(Erişim Tarihi:06.11.2023)
- [19] <https://zh.wikisource.org/zh-hant/%E9%B9%BD%E9%90%B5%E8%AB%96>(Erişim Tarihi:10.01.2024)
- [20] Hucker, Charles O. (1984), A Dictionary of Official Titles in Imperial China, Southern Materials Center, Taipei.
- [21] İnyet, Alimcan (2023), “An Lu-Shan Köroğlu Mu?”, Milli Folklor, S. 18/140, Kış. (27-36)
- [22] Kapusuzoğlu, Gökçen (2020), Tang Hanedanı Döneminde Jiedushilik ve Türk Komutanlar (710-756), Ankara Üniversitesi, Ankara. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- [23] Kurlansky, Mark (2023), Tuz Üzerinden Dünya Tarihi, (Çev. S. Sezer), Epsilon Yayınevi, İstanbul.
- [24] Lewis, Mark Edward (2009), China’s Cosmopolitan Empire -The Tang Dynasty, Harward University Press, London.

- [25] Liu, Xun (1988), *Jiu Tang Shu* (Eski Tang Kayıtları), Zhonghua Shuju, Pekin.
- [26] Nakazato, Minoru (2011), “An Optimal Tax That Destroyed The Government-An Economic Analysis of Decline of The Tang Dynasty,” *Tokyo Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, V. 6. (234-245)
- [27] Ouyang, Xiu (1988), *Xin Tang Shu* (Yeni Tang Kayıtları), Zhonghua Shuju, Pekin.
- [28] Shi, Yuqi (2015), *Zhongguo Gudai Jundui* (Eski Çin Ordusu), Zhongguo Shangye Chubanshe, Pekin.
- [29] Sima, Guang (1988), *Zizhi Tongjian*, Zhonghua Shuju, Pekin.
- [30] Sima, Qian (1988), *Shiji* (Tarihçinin Kayıtları), Zhonghua Shuju, Pekin.
- [31] Şirin, Hatice (2019), *Sözcük Hikâyeleri*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- [32] Tanrıkut, Mevlan (2023), “Discourses on Salt and Iron: A Study on the State Monopoly in China,” *İbn Haldun Çalışmaları Dergisi*, S. 8/2, Temmuz. (175-201)
- [33] Twitchett, Denis (1954), “The Salt Commissioners After An Lu-Shan’s Rebellion,” *Asia Major New Series* V. 4/1. (60-89)
- [34] Wang, Pu (1955), *Tang Huiyao*, Zhonghua Shuju, Pekin.
- [35] Wang, Qinruo (1988), *Cefu Yuangui*, Zhonghua Shuju, Pekin.
- [36] Wu, Hui (2013), *Zhongguo Yan Fa Shi*, Shehui Kexue Wenxian Chuban She.
- [37] Yan, Xu (2017), *The State Salt Monopoly in China: Ancient Origins and Modern Implications*, *Studies in The History of Tax Law içinde* (513-537), Hart Publishing, Cambridge.

Kısaltmalar

CFYG: Cefu Yuangui

CSL: Cheng Shi Lun

HS: Han Hanedanı Kayıtları

JTS: Eski Tang Kayıtları

LS: Luo Shi

SB: Shi Ben

SWBJ: Shu Wang Benji

SWJZZ: Shuo Wen Jiezi Zhu

SJ: Tarihçinin Kayıtları

Tom.: Tomar

THY: Tang Huiyao

XTS: Yeni Tang Kayıtları

ZL: Zhou Li

ZZTJ: Zizhi Tongjian

Journal of Universal History Studies

Orta Asya İlk Türk Devletlerinde Haberleşme Yöntemleri¹

Communication Methods in the First Turkish States of Central Asia

Submission Type: Research Article

Received-Accepted: 08.01.2024 / 27.05.2024

pp. 99-119

Journal of Universal History Studies (JUHIS) • 7(1) • June • 2024 •

Mehmet Mandaloğlu

Ankara Hacı Bayram Veli University, Department of History, Assoc. Prof. Dr., Ankara, Türkiye

Email: mehmet.mandaloglu@hbv.edu.tr

Orcid Number: 0000-0001-6406-9013

Cite: Mandaloğlu, M. (2024). Orta Asya İlk Türk Devletlerinde Haberleşme Yöntemleri. Journal of Universal History Studies, 7(1), 99-119. <https://doi.org/10.38000/juhis.1416313>

¹ This article is analyzed by three reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor/ Bu makale üç hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir.

* In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed/ Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

* This work is licensed under a [Creative Commons BY-NC-SA 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) (Attribution-Non Commercial-Share Alike).

* There is no conflict of interest with any person/ institution in the prepared article/ Hazırlanan makalede herhangi bir kişi/ kurum ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Öz

Türkler, ilk olarak Orta Asya'da tarih sahnesine çıkmışlar ve dünyanın farklı bölgelerine yayılmışlardır. Türkler, iç işlerinde ve dış ilişkilerinde kendilerine özgü haberleşme yöntemleri geliştirmişlerdir. İnsan faktörü, haberleşmede birinci derecede rol oynamıştır. Diplomatik ilişkilerin kurulmasında ve iletişimin sağlanmasında temel görev insana aittir. Orta Asya'da haberleşme yöntemleri hakkındaki ilk bilgiler İskitler Dönemi'ni kapsamaktadır. Yunan yazarı Herodotos'a göre İskitlerin habercileri vardır. Teşkilatlı bir devlet yapısı oluşturarak haberleşmeye önem veren Asya Hunları, kendilerinden sonraki Türk devletlerine model olmuşlardır. Avrupa Hun, Gök Türk ve Uygur devletlerinde de haberleşmeye önem verilmiştir. Orta Asya ilk Türk devletleri elçi ve ulak yoluyla iletişim kurmuşlardır. İslamiyet'ten önce Türkler birbirlerine ve diğer devletlere mektuplar göndermişlerdir. Eski Türkçe metinlerde geçen *bitig* kavramı, iletişimin mektuplarla da sağlandığını göstermektedir. Türklerde ok, savaş silahı olmasının yanı sıra haberleşme aracı olarak da kullanılmıştır. Orta Asya'da yaşayan ilk Türkler haberleşmede at, güvercin, kartal gibi hayvanlardan faydalanmışlardır. Türkler, kendi aralarında seslenerek iletişim sağlamışlardır. Davul ve boru sesi bu tür haberleşmeye örnek verilebilir. Türkler haberleşmede ateş ve duman yöntemini de uygulamışlardır. Haberleşme yöntemlerinin çeşitliliği Türklerin ileri bir medeniyete sahip olduklarını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Türk, Haberleşme, Elçi, Ulak, Mektup.

Abstract

Turks first appeared on the stage of history in Central Asia and spread to different parts of the world. Turks have developed their own methods of communication in their internal affairs and foreign relations. The human factor, played a primary role in communication. The main responsibility in establishing diplomatic relations and ensuring communication belongs to humans. The first information about communication methods in Central Asia covers the Scythian period. According to the Greek writer Herodotus, the Scythians had messengers. Asian Huns who gave importance to communication by creating an organized state structure, became a model for the Turkish states after them. Communication was also given importance in the European Hun, Gök Turk and Uyghur states. The first Turkish states of Central Asia communicated by via ambassador and messenger. Before İslam Turks send letters to each other and other states. The concept of *bitig* in old Turkish texts shows that communication was also provided through letters. In Turks, arrows were used as a means of communication as well as a weapon of war. The first Turks who lived in Central Asia used animals such as eagles, pigeons, horses in communication. Turks communicated by calling out among themselves. Drums and horn sounds can be given as examples of this type of communication. Turks also used the fire and smoke method in communication. The diversity of communication methods shows that Turks have an advanced civilization.

Keywords: Turkish, Communication, Ambassador, Messenger, Letter.

Extended Abstract

Although the Turks adopted a nomadic lifestyle before İslam, they carried the characteristics of a settled culture. Turks appeared on the stage of history in the steppes of Central Asia and from there they spread to a wide area. This study provides information about the methods used by the Turks in their internal affairs and foreign relations before İslam. There is limited information in the literature about the communication methods of old Turks. The study includes information that communication in old Turks was a human-oriented activity.

In this study, communication concepts mentioned in contemporary works of the period such as *Divanü Lûgat-it Türk* were examined. Main sources such as Dede Korkut stories and Orkhun inscriptions were examined. The concepts of communication used by the old Turks are given with their explanations. The first Turkish states of Central Asia were examined separately. It is understood that communication has an important place in the structure of the state of the tribes of steppe origin. Turks established diplomatic relations with states such as China and Byzantium. The embassy, which has an important place in diplomatic relations, was decisive in the old Turkish state administration. Some of the ambassadors who came to the Turkish country carried out espionage activities and sent the information collected to their own countries. Even though the Turks knew that there were people carrying out espionage activities in the embassy delegation coming to their country, they gave importance to diplomatic relations in their foreign affairs. Turks communicated through letters they sent to each other and to other states in order to exchange information on various subjects. Letters called *bitig* and *yarlig* were used by the Turks in internal and external communication. The arrow, which is a war tool, was used in communication to invite and show signs. Whistling arrow called *sergeant arrow* was used to indicate the target. Turks used birds such as eagles and pigeons in communication. The eagle, which draws attention with its predatory features, was preferred over long distances, while the pigeon was preferred over short distances. Before Islam, Turks communicated through sounds, symbols and signs. Even though castles and towers were architectural structures specific to the settled culture of the old Turks, they played important roles in ensuring communication. Fire and smoke were among the methods used by old Turks in communication. These methods used in communication by the old Turks states of Central Asia are seen as special systems of the period to ensure fast and effective communication. These methods are especially critical in war and emergency situations. Fast and reliable communication among the old Turks played an important role in state administration and military success. Communication methods in old Turks are important in terms of ensuring the management of the state and the coordination of the army.

As a result, Turks gave importance to communication in their internal affairs and foreign relations. In this article, it is explained that the Central Asian Turkish states attach importance to communication, that they use different methods in communication, and what these methods are. The communication methods of the old Turks enabled the state to have a strong and centralized structure. This article will pave the way for new studies on communication in old Turks. New studies will reveal the effects of these ancient methods on today's communication systems.

Giriş

Türkler, ana yurtlarında ve göç ederek gittikleri bölgelerde kendilerine özgü bir medeniyet meydana getirmişler, yurt tuttıkları bölgelerde kendi iç işlerinde ve dış ilişkilerinde haberleşmeye ihtiyaç duymuşlar ve bu ihtiyaçlarını karşılayacak yöntemler geliştirmişlerdir. Haberleşmenin en önemli unsuru şüphesiz insandır. Haberleşmede insan önemli bir yere sahiptir. Diplomatik ilişkilerin kurulmasında, devleti yönetenler ile halkın iletişiminin sağlanmasında, haberlerin iletilmesinde insan unsuru ön plana çıkmaktadır.

Araştırmanın temeli, İslamiyet'ten önce bozkır coğrafyasında yaşamış ilk Türk devletlerine ve topluluklarına dayanmaktadır. Orta Asya bozkırları başta olmak üzere Asya kıtasının farklı bölgelerinde yaşayan Türkler, başta Çin olmak üzere Tibet, Sasani, Bizans gibi devletlerle ilişkiler kurmuşlardır. Türkler gerek kendi içlerinde gerekse de komşularıyla ilişkilerinde haberleşmeye önem vermişlerdir. Bu durum devletlerin siyasi ilişkilerini geliştirmelerinde etkili olmuştur. Makalede ise Türk boylarının birbirleriyle haberleşmeleri ve komşu devletlerle iletişim kurmaları üzerinde durulmuştur. Bu iletişimin nerede, nasıl, ne zaman ve kimlerle gerçekleştiği değerlendirilmiştir.

Türkler, Orta Asya bozkırlarında konargöçer yaşam biçimini benimsemişlerdir. Bu hayat tarzından dolayı Orta Asya Türk devletlerine özgü bozkır kültürü ortaya çıkmıştır. Konargöçer yaşamın getirdiği hareketlilik siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel hayatı da etkilemiştir.

İslamiyet'ten önceki dönemlerde casusluk ve postacılık faaliyetleri farklı görevliler tarafından yürütülmüştür. Bu işlere bakan kişiler ayrı sıfatlar ile adlandırılmışlardır (Altungök, 2012, s. 177). Türkler, kendi devletlerini yıkmaya ve milleti esir etmeye çalışan casuslara “*çaşıt*”, ihbar etme işine ise “*çaşutlama*” adını vermişlerdir (Pehlivanlı, 2002, s. 280). Orta Asya’da bulunan ilk Türk devletlerinde haberleşme yöntemleri ile ilgili kullanılan kavramlar Türklerin haberleşmeye önem verdiklerini göstermektedir. Kâşgarlı Mahmud, “*ulag*” sözcüğünü ulak anlamında kullanmış olup “*beyin emriyle koşarak giden postacının başka bir ata ulaşış bininceye kadar bindiği at*” olarak tanımlamaktadır (Kâşgarlı Mahmud, 2021, s. 688). Bu tanımdan ulakların iç haberleşmeyi sağlamakla görevli kişiler oldukları sonucu çıkarılabilir. “*Çapar*” sözcüğü hızlı giden, hızlı yürüyen, çok koşan, ulak, postacı manasındadır (Eyuboğlu, 1988, s. 130). “*Çapar ulak*” ise haberi çabuk ulaştırmak için her menzilde at ve binicisi değişen posta, atlı haberci ve atlı elçi olarak kullanılmıştır (Doğan, 2020, s. 343). Kâşgarlı Mahmud’a göre “*ugrak*” sözcüğü elçi, haberci ve postacı demektir (Kâşgarlı Mahmud, 2021, s. 614). Türklerde “*eşkinici*” sözcüğü koşa koşa giden at postası demektir (Kâşgarlı Mahmud, 2021, s. 199). Uygurlarda “*arkış*” sözcüğü haberci ve kervan anlamı taşımaktadır (Caferoğlu, 2021, s. 20). “*Tingçi/tingçi*” sözcüğü haberciyi tanımlamak için kullanılmaktadır (Caferoğlu, 2021, s. 237). *Dede Korkut Hikâyeleri*’nde geçen “*getmek*” fiili duymak anlamına gelmekte olup bir haberin veya bir olayın başka yerlerde bilinmesi ve yayılmasıdır (Bayrak, 2021, s. 76). *Dede Korkut Hikâyeleri*’nden *Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı*’nda geçen “*Kara kara dağlardan haber aşar/Kanlı kanlı sularдан haber geçer/Kudretli Oğuz eline haber geçer*” (Ergin, 2018, s. 148) dizelerinde geçen aşmak ve geçmek sözcükleri, istenmeyen kara bir haberin ulaşmasını ifade etmek için kullanılmıştır. *Kam Püre’nin Oğlu Bamsı Beyrek Destanı*’nda Bamsı Beyrek’in öldü sanılarak kötü haberin Banu Çiçek’e ulaştırılması anlatılmaktadır. Banu Çiçek, kötü haberin gelmesiyle ak kaftanını çıkarmış, karalar giymiştir (Ergin, 2018, s. 77). Kötü haberin gelmesi ile karalar bağlama eski Türklerle özgü bir matem ritüeli olarak değerlendirilmelidir.

Haberleşme ile ilgili kavramlar eski Türklerin diğer devletlerle kurdukları diplomatik ilişkiler vasıtasıyla tespit edilmektedir. Bu diplomatik kavramlar arasında yer alan “*elçi*” sözcüğünü Ziya Gökalp, sulh

ve devlet anlamına gelen “*il*” sözcüğü ile ilişkilendirmektedir (Gökalp, 1976, s. 180). Elçiler bir nevi dış haberci olup eski Türkler tarafından casus olarak da görevlendirilmişlerdir (Altungök, 2012, s. 178). Türk ülkesine gelen elçilere ise casusluk yapmadıkları müddetçe dokunulmamıştır (Kafesoğlu, 1993, s. 266). “*Arkaş*” sözcüğü yurdundan uzak düşmüş olan birine gönderilen kimse, elçi, haberci ve mektup anlamında bir yerden uzak bir yere gönderilen kimseyi vurgulamak amacıyla kullanılmıştır (Kâşgarlı Mahmud, 2021, s. 35). Mektup için kullanılan başka bir sözcük *bitig/bitik*’dir. Kâşgarlı Mahmud *bitig* sözcüğünü yazma, yazı, kitap, mektup olarak tanımlamıştır (Kâşgarlı Mahmud, 2021, s. 384).

Gök Türk devlet yapılanmasında hükûmet işlerinden sorumlu görevliler arasında *ilimga*, *tamgacı*, *bitigci* gibi görevliler bulunmaktadır. *Ilimgacılar*, hakanın mektuplarını Türk yazısıyla yazan kimselerdir (Kâşgarlı Mahmud, 2021, s. 216). *Tamgacılar*, devletin yazışmalarını yürüten kâtip ve mühürdarlardır. Kâşgarlı Mahmud, “*tamga*” sözcüğünü hakanın ve başkalarının damgası olarak açıklamaktadır (Kâşgarlı Mahmud, 2021, s. 567). “*Tamgalamak*” ise hakanın damgasını vurmak anlamındadır (Kâşgarlı Mahmud, 2021, s. 568). Türk kültüründe *tamga/damga* taş, duvar, kitabe, ağaç, deri gibi maddi kültür unsurlarının üzerinde Türklerin alfabeden önce kullandıkları sembollerdir. *Tamgalar*, Orta Asya’da, Avrasya bozkırlarında, Kafkaslarda kozmogonik, mitolojik, dinî, iktisadi ve sosyokültürel anlamlar içeren iletişim aracıdır (Güllüdağ, 2015, s. 133). Bitigçiler ise haberleşmeden sorumlu kâtiplerdir. “*Bitik/bitig*” sözcüğü mektup, yazma, yazı, yazılı şey “*bitiklik*” ise yazı yazılmak için hazırlanan şey anlamına gelmektedir (Kâşgarlı Mahmud, 2021, s. 96). Türgiş ve Uygur devlet yönetiminde etkin rol oynayan bu kimselerin görevleri arasında devletin önemli kararlarının alındığı meclislerde dış politika ile ilgili alınan kararları yazılı olarak belirlemek ve yürütmek yer almaktadır (Kafesoğlu, 1993, s. 266). Kararların yazıya geçirilmesi Türklerin diplomatik ilişkilere önem vermelerinin ve bu kararların daha sonraki Türkler tarafından öğrenilmesini istemelerinin bir sonucu olarak değerlendirilmelidir. Diplomatik metinler hem devletler arasındaki ilişkileri düzenlemekte hem de o devletin kendisinden sonra gelecek olan devletlerle iç haberleşmesinin sağlanmasını gerçekleştirmektedir.

Elçilik anlayışı devlet hayatının yanı sıra toplum hayatında da önemlidir. Sosyal hayatı düzenleyen normların uygulanmasında taraflar arasındaki iletişim elçiler vasıtasıyla sağlanmıştır. Örneğin, evlilik öncesinde aileler arasında iletişimi sağlayan habercilere “aracı” denilmektedir. Aracılar, kız ve erkek aileleri arasında bir nevi elçi gibi iletişim sağlamışlardır. Eski Türklerde “*sav*” sözcüğü haber mektup anlamındadır. Aileler arasındaki haberleşmeyi sağlayan bu kişilere “*savcı*” adı verilmektedir (Kâşgarlı Mahmud, 2021, s. 498). Aracıların çabaları sonucunda evlilik gerçekleşmekte, kız ve erkek tarafı arasında akrabalık kurulmaktadır. Divanü Lûgat-it Türk’te geçen “*yazıgçı*” sözcüğü yazıcı, hısımlar arasında mektup getirip götürülen elçi anlamında kullanılmaktadır (Kâşgarlı Mahmud, 2021, s. 765). “*Yalafar*” hem insanlar arasında hem de hakanın gönderdiği elçi anlamına gelmektedir (Kâşgarlı Mahmud, 2021, s. 733). İslamiyet’ten önce Türklerde hükümdar ile halk arasındaki haberleşme tellallar aracılığıyla sağlanmıştır. Bu tellallara “*okçı*” adı verilmektedir (Ögel, 1979, s. 266).

Orta Asya kökenli İskitlerin haberleşme ağı ile ilgili bilgiler, antik kaynaklardan ve arkeolojik kazılardan elde edilen bulgularla sağlanmaktadır. Herodotos, İskitlerin habercilerinin olduğunu belirtmektedir (Herodotos, 2002, s. 232). Bu bilgiden İskitlerin haberleşme ve istihbarata önem verdikleri anlaşılmaktadır. İskit ölü gömme ritüelleri ve kurganları haberleşmenin önemini göstermektedir. İskitler, krallarının mezarlarını Dinyeper ile Bug Nehirleri arasında bugünkü Kiev’e kadar uzanan Gerrhos topraklarına yapmışlardır (Durmuş, 2019, s. 135). Herodotos, İskit kralları için hazırlanan mezarlar ve defin merasimi hakkında bilgiler vermektedir. Onun verdiği bilgilerden İskit kralları için Gerrhos’ta hazırlanan mezarın içine mumyalanmış biçimde ölünün

konulduğu anlaşılmaktadır. Mezarın boş kalan kısımlarına ise eşlerinden birisi, elinden içki içtiği kimse, aşçısı, silahtar, uşaklarından birisi, habercisi ve atları boğulup konulmaktadır (Herodotos, 2002, s. 220). Kral mezarına konulan haberci, İskitlerin haberleşmeye verdikleri önemi göstermektedir.

Türklerin siyasi bir devlet yapısı altında bir araya geldikleri Asya Hun Devleti'nin kurucusu Teoman'dan (Tuman) itibaren haberleşmeye önem verilmiştir. Teoman'ın yerine devletin başına geçen Mete (Mo-tu/ Mo-tun/Mao-tun) modern bir devlet yapılanması ve ordu teşkilatı kurmuştur. Mete Han'ın devlet teşkilatı içinde haberleşme ağının yeri büyüktür. Bu sayede Çin ile diplomatik ilişkiler kurulmuş ve doğudan gelmesi muhtemel olan tehlikenin önüne geçilmiştir. Avrupa Hun, Gök Türk ve Uygur devletlerinde de haberleşmenin önemi büyüktür. Bunun dışında Orta Asya'da ve diğer farklı bölgelerde varlıkları görülen Türk devletlerinde ve topluluklarında da haberleşmeye önem verilmiştir.

1. Elçi ve Ulak Yoluyla Haberleşme

Türkler, en eski devirlerinden itibaren elçi ve ulaklar vasıtasıyla haberleşmişlerdir. Bu tarz iletişim yolu Türklerin devletler arasındaki ilişkileri açısından önemli bir yere sahiptir. Ulaklar, herhangi bir haberin veya bilginin taşınmasında etkili olurlarken devletler arası iletişimde elçiler ön plana çıkmışlardır. Siyasi ilişkilerin belirli bir düzene oturtulması ve devletler arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi karşılıklı elçilerin gidip gelmesiyle sağlanmıştır.

Türk devlet yönetiminde elçi kabulünde hakan ve hatunun bir arada bulunmasına önem verilmiştir. Ziya Gökalp, hakanın tek başına elçi kabul edemediğini belirtmektedir. Elçiler, sağda hakan ve solda hatun oturdukları bir zamanda ikisinin huzuruna çıkmışlardır. Bu durum emimameler yazıldığı da geçerlidir. Eski Türk devlet yönetiminde "hakan emrediyor ki" şeklinde yazılan emirlere itaat edilmemiştir. Emimamenin uygulanabilmesi için "hakan ve hatun emrediyor ki" sözleriyle başlaması lazım gelmiştir (Gökalp, 1968, s. 147). Elçilerin en önemli görevleri devletler arasında diplomatik ilişkileri sağlamaktır. Bu görevin yanı sıra elçiler, gittikleri bölgede casusluk faaliyetleri de yürütmüşlerdir. Bu anlamda özellikle Çin ve Bizans gibi devletler, Türk yurduna gönderdikleri elçilerine casusluk yaptırmışlardır. Çin, Orta Asya Türk devletleriyle kurduğu diplomatik ilişkilerde elçilerin casusluk yapmasını teşvik etmiştir. Avrupa Hun Devleti'nde ise Bizans ile kurulan diplomatik ilişkilerde elçiler önemli rol oynamıştır. Ayrıca Bizans elçileri casusluk da yapmışlardır. Avrupa Hun hükümdarı Rua Dönemi'nde tacir, seyyah ve oyuncu kisvesi altında halkı isyana kıskırtan Bizanslıların ülkeye girmeleri yasaklanmıştır (Kafesoğlu, 1993, s. 266).

Ulak yoluyla haberleşme ise "ulak ağı" sayesinde gerçekleşmiştir. Yaklaşık olarak 40-50 kilometre mesafelerle oluşturulmuş ve bir at koşumu mesafede bulunan garnizonlarda kurulan ağ sayesinde ulaklar haber ve bilgi taşımışlardır. Ulaklar, kale ve dinlenme alanlarında bir müddet konakladıktan sonra yollarına devam etmişlerdir (Eren, 2013, s. 65). Eski Türklerde ulaklar yoluyla haberleşmede atın hızı ve çevikliğinin etkisi bulunmaktadır. Mevcut ağ sayesinde Türkler olup bitenleri kısa sürede öğrenme imkânına sahip olmuşlardır.

Asya Hun Devleti'nde iç ve dış haberleşmede elçi ve ulaklar görev almıştır. Elçiler devletler arasındaki diplomatik ilişkiyi geliştirerek haberleşmeyi sağlarken ulaklar iç ve dış haberleşmede önemli rol üstlenmişlerdir. Ülke sınırları içinde haberleşme atlı ulaklar ile sağlanmıştır. Ülke sınırları dışında komşu hükümdarlara yazılan mektuplar elçiler vasıtasıyla gönderilmiştir. Türk hakanı Mete'nin Çin imparatoruna ve Çin imparatorunun da Hun hakanına gönderdiği mektuplar, o dönemde iyi bir haberleşme teşkilatının varlığını göstermektedir (Çerçi, 2003, s. 192).

Devletlerin birbirleriyle münasebetleri iletişim kanallarının açık tutulmasını zorunlu kılmıştır. Asya Hun Devleti sıklıkla Çin ile münasebette bulunmuştur. Bu dönemde Çin'in yönetiminde bulunan Han Hanedanlığı ile askerî, siyasi ve iktisadi yönden iletişimi elçiler sağlamıştır. Elçilerin kabulü esnasında birtakım kurallar bulunduğu gibi Hun ve Han devletleri arasında da bazı temel protokol kuralları bulunmaktadır (Onay, 2018: s. 223). MÖ 89 yılında Hunlar Çin'e elçiyle birlikte bir mektup göndermişlerdir. Bu mektupta Hun ve Çin devletlerinin güçlü olduğu vurgulandıktan sonra Çin'den hububat, içecek, kumaş ve hanedandan bir prenses istenmektedir. Çin ise gönderdiği elçi vasıtasıyla Mete'nin kendi babasını öldürüp yerine geçtiğini ve üvey annesiyle evlenmesinin hayvanca bir davranış olduğunu belirtmiştir. Bu sözler üzerine elçi alıkonulmuş ve ancak üç yıl sonra geri dönebilmiştir (Onat, Orsoy vd., 2020, s. 40-41).

İpek Yolu, Orta Asya'nın siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel hayatında önemli bir yere sahip olmuştur. Bu yol üzerinde ticari faaliyetler yapılmakla birlikte kültürel alışveriş de gerçekleşmiştir. Tüccarlar sattıkları ya da satın aldıkları ürünler vasıtasıyla başka toplumlarla etkileşim hâlinde olmuşlar, onların kültürlerinden etkilendikleri gibi kendi kültürlerini de ticaret yaptıkları bölgelere yayma fırsatı elde etmişlerdir. İpek Yolu, ticari emtianın ve kültürün olduğu kadar bilginin taşınması açısından da önemlidir. Han Hanedanlığı Dönemi'nde (MÖ 206-MS 220) İpek Yolu üzerinde postacılığın geliştiği görülmektedir. Postanın yerine hızlı ve güvenli ulaştırılması önem arz etmektedir. Gönderilerin üzeri de gönderene ait mühür ile mühürlenmiştir (PTT Genel Müdürlüğü, 2007, s. 26).

Asya Hun Devleti'nde bilhassa savaş esnasında iletişimde hatunların aracılığına ihtiyaç duyulmuştur. Böyle bir örnek Mete Han'ın MÖ 200 yılında Çin imparatoru Kao'yu Peteng Dağı'nda yedi günlük kuşatması sırasında yaşanmıştır. Bu kuşatma esnasında Çin ordusu yardım alamamış, etrafı sarılınca açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Bunun üzerine Çin İmparatoru Kao, General Ch'en P'ing'i elçi olarak Mete'nin hatununa çeşitli hediyelerle göndermiştir (Ögel, 2015, s. 293). General Ch'en P'ing'in gizli planıyla Mete'nin kuşatmayı çözmesi için hatunundan yardım talep edilmiştir. Mete'nin hatunu yaptığı konuşmasında Hun ve Çin hakanlarının karşılıklı olarak birbirlerini sıkıştırıp mutsuz etmemeleri gerektiğini vurgulamıştır. Konuşmasının devamında Mete'ye *Çin topraklarını elde etmiş olsanız bile, siz ey Hun Hakanı orada oturup Çin'i idare etmek için, önünde sonunda gerekli gücü bulamayacaksınız. Ey hakan, ne yaptığını düşün ve tart.*" (Ögel, 2015, s. 287) sözleriyle mukabelede bulunmuştur. Hatun, bu sözleriyle Mete Han'a duygularına kapılmamasını öğütlemiştir. Mete Han, hatununun bu sözlerini yerine getirmiş, kuşatmayı gevşetmiştir. Nitekim bu durum Mete Han'ın Çin'e gönderdiği mektuplarda da karşımıza çıkmaktadır. Mete Han'ın kuşatmayı kaldırmasının ardından Çin İmparatoru ile Mete Han arasında barış antlaşması yapılmıştır.

Asya Hunlarında elçilerin kabulü protokol kurallarına göre belirlenmiş ve yapılan toplantılar neticesinde belirli bir takvime bağlanmıştır. Şanyü'nün karargâhı olan Lung-ch'eng'de yılda üç kez toplantı yapılmıştır. Bu toplantılar birinci, beşinci aylar ve sonbaharda gerçekleşmiştir. Toplantılar bir nevi Şamanizm ayini şeklinde yapılmış, halk ve hayvan sürülerinin sayısı kontrol edilmiş ve devlet işleri danışılmıştır. Bu toplantıda Han Hanedanlığı arasındaki dışişleri konuları görüşülmüş, Han'dan gelecek elçilere yapılacak muameleler müzakere edilmiştir (Mori, 1978, s. 220). Buradan da anlaşılacağı üzere Asya Hun Devleti'nde elçilerin kabul edilme biçimi ve devlet yönetiminde dışişlerinin nasıl olacağı belirli kurallara bağlanmıştır.

Gök Türkler, iç ve dış haberleşmenin sağlanması için belirli bir sistem oturtmuş ve komşularıyla diplomatik yollarla iletişim kurmuşlardır. Ayrıca, diğer Türk devletlerinden farklı olarak casusluk faaliyetlerini postacılık faaliyetlerinden ayrı yürütmüşlerdir (Altungök, 2012, s. 182). Postacılık faaliyetlerini yürüten *sabçı* denilen haberciler, Gök Türklerde iç haberleşmeyi sağlayan kimselerdir (Ergin, 1983, s. 95). Tonyukuk Yazıtı

ikinci taş batı tarafının 1. satırında *sabiğ* sözcüğü haberci ve haber anlamında kullanılmıştır (Tekin, 2018, s. 80). Tonyukuk Yazıtı'nda Tonyukuk ile Böğü Kağan arasındaki haberleşmeden bahsedilmektedir. Bu haberleşmede Vezir Tonyukuk, On-Ok ordusunun sefere çıktığı bilgisini kağana haber göndermiş, kağan da vezirine “atlı devriyeleri ve gözetleme kulelerini iyi yerleştirmesini, baskına uğratmaması” cevabını göndermiştir (Tekin, 2018, s. 81). Apa Tarkan'ın gizli gönderdiği mesajda Bilge Tonyukuk'un aksi mizaçlı, öfkeli olduğu belirtilirken orduyu sevk etme isteğinin kabul edilmemesi belirtilmiştir (Ergin, 1983, s. 58). Bu haberin üzerine ordular sevk edilmiş ve belirli mesafeler kat edilmiştir. Bu arada bir haberci gelerek Yanış Ovası'nda yüz bin askerin toplandığını bildirmiştir (Tekin, 2018, s. 81). Gök Türkler elçi ve ulaklar vasıtasıyla bilgi akışını sağlamışlar, kurdukları haberleşme sistemini başarıyla uygulamışlardır.

Gök Türkler, dış işlerinde haberleşmeye önem vermişler ve farklı milletlerden görevlendirdikleri elçilerden faydalanmışlardır. Dış haberleşme işleri *yalvaç* adı verilen elçiler eliyle yürütülmüştür (Altungök, 2012, s. 182). İstemi Yabgu, Bizans İmparatorluğu ve Sasanilerle diplomatik ilişkilerin geliştirilmesine önem vermiş, 568-569 yıllarında Soğd asıllı Maniah başkanlığındaki bir heyeti Bizans'a elçi olarak göndermiştir. Maniah, İstemi Yabgu'nun gönderdiği bir mektubu Bizans hükümdarına iletmiştir. Bu mektubun Soğd diliyle yazılmış olması muhtemeldir. Bu mektup aslında diplomatik amaçlı gönderilmiştir. Elçilik heyetleri burada olduğu gibi diplomatik mektupları taşımışlardır. Bizans hükümdarının Maniah başkanlığındaki heyet ile birlikte Batı Gök Türk Kağanlığına gönderdiği Zemarchos, İstemi Yabgu'nun otağına ulaşmıştır. Gök Türkler ile Bizans arasındaki iletişim ve haberleşme elçiler vasıtasıyla daha sonraları da devam etmiştir (Aydın, 2022, s. 19). Türk devlet geleneğinin vazgeçilmezi olarak öne çıkan ulak sözcüğü Türklerde atlı haberleşme görevlisi olarak değerlendirilmektedir. Posta menzillerinde at değiştirme ile haber ulaştırma sistemini Gök Türkler uygulamışlardır. 629 yılında Gök Türk ülkesinden geçerek Hindistan'a giden Buda rahibi ve gezgini Hsüan Tsang Gök Türklerin ulak sözünü kullandıklarını belirtmiştir (Çerçi, 2003, s. 197-198).

II. Gök Türk Kağanlığı Dönemi'nde dikilen ve Türk tarihi ile ilgili ayrıntılı bilgiler edinmemizi sağlayan Gök Türk Kitabelerinde haberleşme yöntemleri hakkında bilgiler bulunmaktadır. “*Körüg*” sözcüğü kitabelerde haberci anlamında geçmektedir. Bilge Kağan, Tatabi halkının Çin hakanına tabi olması ve onlardan elçi, iyi haber ve ricalarının gelmemesi üzerine yazın sefer ettiğini aktarmaktadır (Tekin, 2018, s. 69). Buradan da anlaşılacağı üzere iç ve dış haberleşmede elçiler önemli bir yere sahiptir.

Uygurlarda da Gök Türklerde olduğu gibi postacılık ve casusluk faaliyetleri birbirinden ayrı yürütülmüştür (Altungök, 2012, s. 189). Uygurlar devletlerarası iletişimi elçiler vasıtasıyla sağlamıştır. Uygurlarda “*sav/sab*” sözcüğü söz, haber anlamında kullanılırken “*savçı/sabçı*” sözcüğü haberci anlamına gelmektedir (Caferoğlu, 2021, s. 199). Uygurlar “*ilçi*” sözcüğünü elçi anlamında kullanmışlardır. “*İlçi bilgeler*” ifadesi ise Uygurlarda devletler arasındaki iletişimi sağlayan diplomatlar anlamına gelmektedir (Caferoğlu, 2021, s. 92). Uygurlar 840 yılında Kırgızlar tarafından mağlup edildikten sonra yurtlarını terk ederek güneye inmişler ve burada bir devlet kurup merkezlerini Kao-ch'ang şehri yapmışlardır. Kao-ch'ang Uygurları ile Çin arasındaki diplomatik ilişkiler elçiler vasıtasıyla kurulmuştur. İzgi'ye göre ilk elçilik heyeti 962 yılında Çin'e ulaşmıştır. Bundan sonraki yıllarda da Çin'e elçilik heyeti gitmiştir (İzgi, 1975, s. 107-108). Uygurlardan Çin'e giden elçilik heyetlerinden sonra Wang Yen-Te, Kao-ch'ang'a hareket etmiştir. Bu seyahat 981-984 yılları arasında olmuştur. Çin elçisi Wang Yen-Te bu seyahatindeki gözlemlerini Çin imparatoruna bir rapor ile sunmuştur. Çin elçisi, Uygur ülkesine geldikten 7 gün sonra Uygur hakanı tarafından kabul edilmiştir. Hakan, oğulları ve muhafızlarıyla gelen elçiyi at üstünde karşılamış ve yanındakilerle birlikte doğuyu selamlamıştır (Ögel, 2000, s. 342-343). Çin elçisi bu selamlamayı Çin imparatorunu selamlama olarak

yorumlamasına rağmen bu ritüel Türk kültüründe güneşin doğduğu yönün selamlanması olarak değerlendirilmektedir. Türkler güneşin doğduğu tarafı yönlerin belirlenmesinde temel ölçüt olarak almışlardır. Türkler yüzlerini önce doğuya dönerler, kendilerine göre sağ, sol ve arkalarına göre yüzlerini söylemişlerdir (Kıyak, 2010, s. 135).

2. Mektup Yoluyla Haberleşme

Mektuplar, yazıldığı dönem hakkında bilgi vermesinin yanında kanıt niteliği taşımakta olup beşerî ilişkileri kolaylaştırmış ve fikirlerin özgürce iletilmesini sağlamıştır. Kaynaklar, arkeolojik bulgular, devletler arası yazışmalar eski Türklerin yayıldıkları coğrafyalarda gelişmiş bir medeniyete sahip olduklarını göstermektedir. İslamiyet'ten önce Türkler çeşitli konularda bilgi alıp vermek amacıyla birbirlerine veya başka devletlere mektuplar göndermişlerdir. Mektuplar iletişimin yanı sıra insanoğlunun sosyalleşme veya sosyal ilişkiler kurmasının anahtarlarından biridir (Azılı, 2019, s. 11).

Eski Türkçe metinlerde sıklıkla karşılaşılan *bitig* kavramı eski Türklerde iletişimin mektup yoluyla sağlandığını kanıtlar niteliktedir. Diplomatik ilişkilerin gelişmesini sağlayan bu mektuplar çeşitli konularda bilgi almak veya vermek amacıyla diplomatik olarak yazılmış bitiglerden ve emir niteliği taşıyan yarlıglardan oluşmaktadır. Bitig, diplomatik yazışmalarda hanların birbirlerine gönderdikleri emir mahiyetinde olmayan mektuptur. Bitig; yazı, kitap, mektup, doküman manasındadır (Özyetgin, 1996, s. 74). Kâşgarlı Mahmud, *bitig/bitik* sözcüğünü mektup, yazma, yazı, yazılı şey anlamında kullanmıştır (Kâşgarlı Mahmud, 2021, s. 96). Azılı ise bitig sözcüğünün anıt taş, yazı, kitap, mektup, senet, sözleşme, dilekçe, belge ve muska gibi yazılı her türlü şey için kullanılan genel bir terim olduğu görüşündedir (Azılı, 2019, s. 12). Bunlar arasında ünvanlar önemli bir yere sahiptir. Bu ünvanlar Türklere dışarıdan gelmiş adlardır (Barthold, 2019, s. 7). Bitig sözcüğü Orhun Kitabeleri'nde taş yazıt anlamında kullanılmıştır. Kül Tigin Yazıtı'nda “*Bu bitig bitigme atısı Yolluğ Tigin bitidim./Bu yazıyı yazan (Kül Tigin'in) yeğeni Yolluğ (Tigin'dir).*” (Talat, 2018, s. 36-37). Kül Tigin'in vefatı üzerine Bilge Kağan tarafından yazdırılan kitabenin kuzey cephesinde *bitig* sözcüğü geçmektedir. Bu sözcük, kitabe taşı, mezar taşı/kitabe taşı olarak tercüme edilmiştir (Ergin, 1983, s. 30; Tekin, 2018, s. 51). Yarlıklar, bir hükümdardan yabancı bir hükümdara gönderilen emir niteliğindeki mektuplardır (Özyetgin, 1996, s. 75). Kâşgarlı Mahmud, yarlık sözcüğünü emir, hakanın mektubu olarak açıklamaktadır (Kâşgarlı Mahmud, 2021, s. 750).

Asya Hun Devleti'nde taraflar arasındaki iletişim mektup yoluyla sağlanmıştır. Özellikle Çin ile olan haberleşmede elçiler mektuplar getirip götürmüşlerdir. Bundan dolayı Çin elçileri sürekli gözetim altında tutulmuşlardır. Hunlarda elçilerin kabul edilmeleri ve getirdikleri mektupları sunmaları belirli protokol kuralları uygulandıktan sonra mümkün olmaktadır. Hunların yasasına göre Çin elçilerinin itimat belgesi ile Çin hakanının mektubunu otağın dışındakilere teslim etmeden Hun hakanının otağına girmesi mümkün değildir. Çin elçisi itimat belgesi ile Çin hakanının mektubunu otağın dışındaki görevlilere vermezse elçi kabulü otağ dışında gerçekleşmektedir (Ögel, 2000, s. 10).

Asya Hunlarının devlet teşkilatlanmasını tamamlayan Mete Han, Çin'e sürekli mektuplar göndermiş ve bu mektuplarla iletişim kurmuştur. Han sülalesinin kurucusu Çin İmparatoru Kao'nun MÖ 194 yılında ölümünden sonra Çin, Lü ailesinden gelen imparatoriçenin denetimindeki imparatorlar tarafından yönetilmiştir. İmparatorların ardı sıra ölümleri üzerine İmparatoriçe Lü, MÖ 187-MÖ 179 yılları arasında Han Hanedanlığını yönetmiştir. Mete Han, İmparatoriçe Lü'ye mektuplar göndererek iletişim kurmuştur. Bu mektuplar Çin devlet arşivlerinde yer almaktadır.

Mete Han, Çin İmparatoriçesine gönderdiği ilk mektubunda;

“Ben artık yalnız ve ayakları üzerinde duramayan bir hükümdarım. Irmaklar ve (bataklık) göller arasında doğdum. Geniş otlaklar ve bozkırlar içinde sığırlar ve atlar arasında büyüdüm. Sık sık Çin şuurlarına geldim. Şimdi de Çin’i ziyaret edip gezmek istiyorum. Siz majesteleri de (bir dul olarak) yalnız oturuyorsunuz. Ben de tek başına, ayakları üzerinde duramayan biri olarak tamamı ile yalnız oturuyorum. Bizler, yani iki hükümdar için artık bir mutluluk kalmadı. Bizim için teselli ve zevk olabilecek bir şey de yok. Sizin neyiniz varsa (onu alarak); neyiniz yoksa (onu vererek) karşılıklı değiştirmek istiyorum.”

ifadelerine yer vermiştir (Ögel, 2015, s. 303).

Mete Han’ın imparatoriçeye gönderdiği bu mektubu Çin sarayında büyük bir tepkiyle karşılanmıştır. İmparatoriçe, bu mektuba çok kızmış ve devletin ileri gelenleriyle Hunlara karşı taarruz edilip edilmeyeceğini görüşmüştür. Çin sarayında yapılan görüşmeden Mete Han’a bir mektup gönderilmesi kararı çıkmıştır. Çin İmparatoriçesi bu mektubunda;

“Hun imparatoru, benim mütevazı devletimi unutmamışlar. Ayrıca bir de mektup göndermeyi düşünmüşler. Benim alçak gönüllü devletim şimdi korku ve dehşet içinde bulunuyor. Artık gücümün azaldığı bugünlerimde kendi kendime düşünüyorum. Çok ihtiyarladım. Nefes darlığım da var. Saçlarım ve dişlerim dökülüyor. Ayaklarım da yürürken normal adımlarını kaybetti. Siz majesteleri Hun imparatoru, benim hakkımda yanlış bilgi edinmiş olmalısınız. Bundan dolayı bize güvenmeniz yerinde olmaz. Ayrıca bundan dolayı benim mütevazı devletimin hiçbir suçu yoktur. Sizden özür dilemeyi yerinde görüyorum. Ben size layık olmasa da iki takım atla çekilen, iki imparatorluk arabası sunuyorum. Onlara binerek gezebilirsiniz.”

cevabını vermiştir (Ögel, 2015, s. 305). Çin imparatoriçesinin mektubundan Mete Han’a karşı alay edici bir üslup kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu mektupta imparatoriçenin hediye olarak gönderdiği iki atlı araba ile Mete Han’ın mektubuna gönderme yapılmaktadır. Mete Han’ın ayakları üzerinde duramayan biri olduğuna ve Çin’i gezmek istediğine gönderme yapılarak verilmiş bir cevaptır.

Mete Han, imparatoriçenin mektubunu aldıktan sonra yeni bir mektup daha göndermiştir. Bu mektubunda Mete Han *“Ben şimdiye kadar Çin’de yürürlükte olan görgü ve nezaket yollarını öğrenemedim. Siz majesteleri imparatoriçe, bundan dolayı beni affederlerse, bana mutluluk verirler!”* (Ögel, 2015, s. 306) biçiminde cevap vermiştir. Hunlarla Çinliler arasında karşılıklı mektuplaşmanın ardından taraflar birbirlerine gönderdikleri hediyeler ile dostluk ve barış ortamını tesis etmişlerdir. Mete Han’ın imparatoriçeye gönderdiği at karşılığında imparatoriçe Çin imparatorluk ailesinden bir prensesi Hunlara göndermiştir. MÖ 192 yılında gerçekleşen bu mektuplaşmanın ardından iki devlet arasında 15-16 yıl herhangi bir yazışma olmamıştır. MÖ 192-177 yılları arasında Çin kaynaklarında Mete adına rastlanmamaktadır. İki devlet arasındaki dostluk ve barış ortamı MÖ 177 yılında Hunların Çin topraklarına yaptıkları akın sonucunda bozulmuştur. İlişkilerin bozulmasında Çin’de bulunan Türklerin etkisi olmuştur (Ögel, 2015, s. 306-307).

Mete Han, MÖ 176 yılında Çin imparatoruna gönderdiği mektupla bozulan ilişkilerin yeniden düzelmesini sağlamıştır. Mete Han, gönderdiği mektupla Çin imparatorunun durumunu sorduktan sonra barış ve dostluk üzerinde görüşmelerini sürdürmüş, Çin sınırındaki memurların saldırılarına üzerine Sağ Bilge Prensi, Çin subaylarına karşı kendisinin izni olmadan dostça olmayan hareketler yaptıklarını ve iki hakan

arasındaki ilişkilerin kesildiğini belirtmiştir. Çin imparatorundan iki kez şikâyet mektubu geldiğini ve elçi ile cevap verdiğini belirten Mete Han, Çin ile ilişkilerinin küçük memur ve subaylar yüzünden bozulduğunu belirtmiş; Yüeci, Loulan, Wusun, Hu-kai ile onların yakınlarındaki yirmi altı devletin alındığını, düzene kavuşturulduğunu, hepsinin “Hun” olduğunu ve bütün kavimlerin tek bir aile hâlinde birleştiğini vurgulamıştır. Mete Han Çin ile olan ilişkilerinin yeniden tesis edilmesi amacıyla İç Saray Veziri Hsi-fu Ch’ien’i yazılı bir mektubu sunması için hediyelerle birlikte Çin imparatoruna göndermiş, gönderdiği elçinin alıkonulmamasını ve geri gönderilmesini istemiştir (Ögel, 2015, s. 309-311).

Mete Han’ın Çin imparatoruna gönderdiği ve 15 yıllık süreçte yaşanan olayları anlattığı mektubu Çin sarayında hareketlilik yaşanmasına neden olmuştur. Çinliler sorunun çözümünün nasıl olması gerektiğini tartışmışlar, barış ve dostluk kurmanın doğru olacağını düşünmüşlerdir. Çin sarayında yaşanan gelişmelerden sonra Çin imparatoru, MÖ 174 yılında bir mektup göndermiş ve Mete Han’ın esenlik ve mutluluk içinde olup olmadığını sormuştur. Çin imparatoru, bu girişin ardından İç Saray Veziri Hsi-fu Ch’ien’in kendisine mektubu getirdiğini belirtmiş, Mete Han’ın isteklerini büyük bir sevinçle karşıladığını söylemiştir (Ögel, 2015, s. 312-313). Hunlar ile Çinliler arasında mektuplaşmalar diplomatik ilişkilerin kurulduğunu göstermektedir. Bu yolla iki devlet arasında siyasi ilişkiler gelişme imkânı bulmuştur. Hunlar ile Çinliler arasındaki yazışmalardan o dönem hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olmak mümkündür. Mektuplardan Hunların akın yolları, 26 boyu tek bir bayrak altında toplayarak siyasi birliği sağlamaları, yay çeken kavimlerin birleşmesi, ticaret yollarının güzergâhının tespit edilmesi gibi konularda bilgi edinilmektedir (Taşağıl, 2015, s. 59).

Mete Han’ın ölümünden sonra Çinlilerle mektuplaşmalar devam etmiştir. MÖ 166 yılında Hun hakanı idaresi altındaki 140.000 atlı ile Çin sınırına akında bulunmuşsa da bir aylık bir sürenin ardından geri dönmüştür. Hunların Çin’e akınları sona ermemiş, her yıl düzenli bir şekilde sınır boylarına gelen Hunlar Çinlilere kayıplar verdirmiştir. Bunun üzerine Çin imparatoru, Hun hakanına bir elçi ile mektup göndermiştir. MÖ 164’ten sonraki yıllarda Çinliler ile Hunlar arasında karşılıklı elçiler gidip gelmiş, mektuplar gönderilmiştir (Ahmetbeyoğlu, 2017, s. 101).

MÖ 162 yılında Çin imparatoru Hun hakanına gönderdiği mektubunda elçiler yoluyla kurulan iletişimden bahsetmektedir. Çin imparatoru; Tang-hu, Chü-ch’ü, Tiao-chi-nan ile İç Saray veziri Han Liao adındaki elçilerin Çin’e döndüğünden ve beraberinde getirilen armağanların kabul edildiğinden bahsetmektedir. Bu mektuptan Çin imparatoru Çin duvarının kuzeyinde yaşayan, ok ve yay çeken devletlerin hepsinin Hun hakanının buyruğunda kalacağını, Çin duvarının içinde kalan (Çin memurlarının) şapkasını giyen ve kuşağını kuşanan ailelerin ise Çin’in buyruğunda kalacağını belirtmektedir. Bu mektupta Çin imparatoru idare edenler ile edilenler arasında zor ve şiddete başvurmadan düzen ve dirlik içinde olunacağını ifade etmiştir. Çin imparatoru mektubunda bazı kötü düşünceli kimselerden bahsetmektedir. Onların yağma hırsı ile her türlü erdeme sırtlarını döndüklerini, iki ülke arasındaki ilişkileri bozmak ve her iki hakanı birbirinden ayırmak istediklerini belirtmektedir. Bu durum karşısında Çin imparatoru onların geçmişte kalması gerektiğini vurgulamaktadır. İmparator ayrıca her iki hakanın da iyi ilişkilerden mutlu olduklarını belirtmekte ve Hun hakanına silah bırakma ve askerleri dinlendirme teklifinde bulunmaktadır. Herkesin bolluk ve mutluluk içinde kalması, birlik içinde yeni bir barış çağı başlaması amacıyla olan Çin imparatoru, Hun hakanına gönderdiği mektupla birlikte pirinç, arpa, kumaş, ipek gibi hediyeleri yıllık vergi olarak göndermiş, kendisinden önceki imparatorların yaptıkları antlaşmalardan da dönmeyeceğini belirtmiştir (Ögel, 2015, s. 367-369).

Çin imparatoru, Hun hakanına gönderdiği mektupta iki komşu devlet arasındaki anlaşmanın yürürlüğe konulması için çıkardığı fermanla Hun hakanının kendisine yazdığı mektubunda barış ve dostluğun korunması gerektiğinden bahsetmektedir (Otkan, 2021, s. 77). Çin imparatoru, Hun hakanına elçiler aracılığıyla mektup gönderdikten sonra iki komşu devlet arasındaki ilişkiler barış ve dostluk ortamında devam etmiştir (Baykuzu, 2020, s. 76). Çin imparatoru, böyle bir mektuptan bahsederek alınan kararların karşılıklı olduğu izlenimini uyandırmış olmalıdır. Çin ve Hun devletleri arasındaki iletişim sonraki dönemlerde de elçiler aracılığıyla gönderilen mektuplar vasıtasıyla kurulmuştur.

Gök Türk Devleti'nin siyasi hâkimiyetinin sona ermesinden sonra Uygur Devleti kurulmuş ve 840 yılına kadar siyasi varlığını devam ettirmiştir. Uygurlar hakkında günümüze ulaşan yazılı metinler bilgi vermektedir. Özellikle Çin'in resmi elçisi sıfatıyla Uygur ülkesine seyahat eden Wang Yen-te'nin verdiği bilgiler önemli bir yere sahiptir.

Uygurlardan kalan hukuk vesikaları; borç alıp verme, alım satım, kiralama ve rehin vesikaları gibi ticari yazılar ile vakıf vesikaları ve vasiyetnameler bu dönem hakkında bilgi sahibi olduğumuz metinlerdir (Temel, 2015, s. 128). Bu metinlerin yanı sıra Uygurlara ait mektuplar dönemin siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel ve askerî yapısı hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır.

Uygurlar başta Çin olmak üzere komşularıyla elçiler vasıtasıyla diplomatik ilişki kurmuşlardır. Çin imparatoru, Wang Yen-te'yi bir ferman ile Kao-ch'ang'a elçi olarak yollamıştır (İzgi, 2000, s. 41). Çin'den Uygur ülkesine seyahat yapan Çin elçisi Wang Yen-Te, Uygur ülkesinde gördüklerini ülkesine döndüğünde bir rapor hâlinde Çin imparatoruna sunmuştur. Wang Yen-Te, Uygurların önemli şehirlerinden biri olan Kao-ch'ang şehrinin arazisi, iklim durumu, flora ve faunası, insanların sosyal hayatı hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Ayrıca burada imparatorluğa ait fermanların ve mektupların saklandığı bir kulenin olduğunu aktarmaktadır (İzgi, 1986, s. 70).

Uygurlar mektup yoluyla haberleşme konusunda kendilerinden önceki Türk devlet ve topluluklarına nispeten daha gelişmiş durumdadırlar. Elçi Vanyad, Uygurların mektup için özel zarf kullandıklarından söz etmektedir (Isakov ve Ünal, 2019, s. 1443). Uygurların mektuplar için zarfkullanmaları mektubun içeriğindeki gizliliğin korunması amacıyla yapılmış olmalıdır. Bu durum Uygurların istihbarat konusunda daha tutucu olduklarını ve bilginin korunmasına önem verdiklerini göstermektedir.

3. Ok ile Haberleşme

Ok ve yay Türklerin güçlü ve etkili silahlarından olup önemli bir savaş araç gerecidir. Türk'ün hayatında oldukça önemli olan oklar dayanıklı olan kayın ağacından yapılmıştır. *Dede Korkut Hikâyeleri*'nde "...dili kayın oklar atıldı, alaca ejder sivri mızraklar batırıldı." (Ergin, 2018, s. 107) şeklinde geçen ifadelerden kayın ağacından yapılan okların ne denli önemli olduğu anlaşılmaktadır. Sert ve yoğun olan kayın ağacının kırılması zor olup çürüme ve bozulmaya karşı dayanıklıdır. Bundan dolayı ok yapımı için oldukça elverişlidir (Eren, 2013, s. 77).

Türklerde ok ve yay askerî özelliklerinin yanı sıra bazı Türk boylarının sembolü olarak karşımıza çıkmaktadır. Oğuzların 24 boyundan biri olan Kayıların simgesi iki ok ve bir yay sembolüdür. Türk kültüründe ok bir davet ve tabiiyet sembolü olarak kullanılmış ve teşkilat yapısında önemli roller üstlenmiştir. Kağan savaş veya başka bir konuda kendisine bağlı boyları toplamaya karar verdiğinde tabi olan beylere ve hükümdarlara ok göndererek onları bir toplantıya veya sefere davet etmiştir (Turan, 1945, s. 306). Okun yerine ulaşması

haberlin ulaşması anlamındadır. Oku alan boy beyleri kağanın çağrısına uyarak toplantıya katılmışlardır. Toplantıya çağırma işini yapan kimseler “okucu, okuyucu” olarak tanımlanmaktadır (Ögel, 2000, s. 231). Buradan da anlaşılacağı üzere ok göndermek aynı zamanda haber göndermek, gönderilen haberin okunmasıdır. Toplantılara, toylara katılım bu haberciler vasıtasıyla sağlanmaktadır. Okuma Hunlardan itibaren Türk devletlerinde yaygın bir habercilik sistemi olarak görülmektedir.

Tuzcuoğulları’na göre ok, Türk kültür tarihinde önemli bir yere sahiptir. Ok marifetiyle ülke toprakları paylaşılmıştır. Düğün, otağ ve gerdek yerinin tayin edilmesinde, boy ve oymakların adının verilmesinde, armağan verme ve paylaşırma unsuru olarak ok kullanılmıştır. Ok aynı zamanda hâkimiyet, tabiiyet ve davet anlamlarında kullanılmıştır (Tuzcuoğulları, 2019, s. 6675). *Dede Korkut Hikâyeleri*’nde evlilik şartı olarak ok atma önemli bir yere sahiptir. Alptekin’e göre gelin otağının dikileceği yerin belirlenmesinde ok atma işlemi yapılmaktadır (Alptekin, 2009, s. 314).

Ok ile haberleşme ve davet edici rolü Şamanist ritüellerde dikkat çekmektedir. Göge ok atarak kötü ruhlarla münasebet kurma ritüeli şaman ayinlerinde görülmektedir (Tuzcuoğulları, 2009, s. 6676). Uygurların ecdadı olan Kao-chielerin yıldırımın düştüğü yere gidip bağırmaları ve göge ok atmaları bu düşünüşle ilgili olmalıdır (Turan, 1945, s. 312). Göğün en yüksek katlarına çıkma yetisi kutsal varlıklar olarak ok ile kartaldır. Ok ve kartal haber ulaştırma ve haber getirme gücünün sahibidirler (Öngel, 1999, s. 55).

Okun davet sembolü olarak kabul edilmesi Hunların ıslık çalan oku kullanmalarıyla ilgili olmalıdır. Hunlar ıslık çalan ok ile haberleşirlerdi. Okun gittiği yönün belirlenmesi hedefin o yönde olduğu anlamındadır. Çavuş, haber taşımak kökünden türemiş bir sözcüktür (Doğan, 2020, s. 352). Türkler ıslık çalan oklarına “çavuş oku” adını da vermişlerdir. Çavuş oku, çıkardığı sesle askerlere kılavuzluk etmiştir. Bu okun mucidi olan Mete Han, ıslık çalan bu oku nereye atarsa askerlerin de kendisini takip etmelerini istemiştir. Mete’nin icat ettiği ok, atıldığında ıslık sesi çıkararak hedefe gitmekte olup savaşçı askerleri Mete’nin attığı okun çıkardığı sesi takip ederek hedefe yollarını göstermişlerdir (Öngel, 2001, s. 204).

Islık çalan ok haberleşme amacıyla işaret vermek ve yön göstermek için kullanılmıştır. Savaş durumunda ordunun yönünü belirlemek, baskın esnasında işaret vermek ıslık çalan okun sağladığı faydalardandır. Islık çalan okun bir savaş aracından iletişim aracına dönüşmesi onun imalatıyla ilgilidir. Islık çalan oklar kemik bir okun ucuna delikler açılmak suretiyle yapılmıştır. Islık çalan oklar aynı zamanda iç haberleşmeyi sağlamak için de kullanılmıştır. Konargöçer yaşam biçimini benimseyen Türkler geceleri güvenliklerine önem vermişler ve nöbetçilerle geceyi huzur içinde geçirmenin yollarını aramışlardır. Bu amaçla nöbetçiler birbirleriyle ıslık çalan oklar vasıtasıyla iletişim kurmuşlardır. Nöbet tutan savaşçılar birbirlerine uyanık olduklarını göstermek için göge doğru ve nöbet yerlerine doğru ok atmışlardır. Bundaki asıl amaç askerî sinyal vermek ve mesaj iletme (Öngel, 2001, s. 205). Çin kaynaklarına göre Gök Türkler, oklara göre birtakım zümrelere ayrılmıştır. Her bir ok bir kabileyi göstermektedir. Bu kaynaklara göre ok tabilik ve esaret, yay ise metbuluk ve üstünlük ifade eder (Turan, 1945, s. 306).

4. Hayvanlar Vasıtasıyla Haberleşme

İslamiyet’ten önce Türklerde haberleşmenin sağlıklı yürütülebilmesi için çeşitli hayvanlardan istifade edilmiştir. Bu hayvanlar arasında hızı ve çevikliğinden dolayı at ilk sırada yer almaktadır. Bozkır coğrafyasında bir yerden başka bir yere haber götürülüp getirilmesi atın çevikliği sayesinde mümkün olmuştur. Tehlikeli bir durum karşısında at, sahibini uyarıcı davranışlar sergiler. Bu durum *Dede Korkut Hikâyeleri*’nde *Uşun Koca Oğlu Segrek Destanı*’nda anlatılmaktadır. “At kulağı tetikte olur. Çekerek oğlanı uyandırdı. Oğlan gördü ki bir

alay atlı geliyor.” (Ergin, 2018, s. 206). *Begil Oğlu Emrenin Destanı*’nda “Al aygır ne zaman düşman kokusunu alsa ayağını yere döverdi, tozu göğe çıkardı.” (Ergin, 2018, s. 192). Atın sezgiye dayanarak sergilediği davranış biçimi, kötü bir haberin geldiğinin göstergesi olarak değerlendirilebilir. Arkeolojik kazılardan Hun Dönemi kurganlarında pirinçten delik borular bulunmuştur. Bunların atlara asılan ve haberleşmek amacıyla kullanılan bir çeşit düdük olduğu tahmin edilmektedir (Esin, 2017, s. 1324). Atın mitolojik vasıfları Türklerde ve Çinlilerde görülmektedir. Bu özelliklerinden dolayı her iki toplulukta da at iyi haberin simgesi olmuştur (Çoruhlu, 2002, s. 142).

Atın yanı sıra Türk ekonomisinde önemli bir yere sahip olan deve iletişim ve nakliyede tercih edilmiştir. Yüksek sıcaklığa ve susuzluğa dayanıklı olmasından dolayı eski Türklerde deve tercih edilmiştir. Uzun mesafelerde ticari mallar develerle taşınmıştır. Ön Asya’dan Çin’e ulaşan İpek Yolu ticaretinin deve kervanlarıyla gerçekleştirildiği bilinmektedir (Taşağıl, 2015, s. 81). Eski Türkler uzak mesafelere haber götürmek, sıcak iklim koşulları ve çölün bulunduğu coğrafyalarla iletişim kurmak amacıyla deveden faydalanmış olmalıdırlar.

Orta Asya Türkleri arasında kuşlar önemli bir yere sahiptir. Türklerde kuş motifinin “*Tanrı’nın elçisi, habercisi*” inancı Türk destanlarında ve efsanelerinde yer almaktadır (Aydemir, 2013, s. 274). Türkler, doğaya dayanıklı yırtıcı kuşları belirli bir eğitimden geçirip eğittikten sonra haberleşme aracı olarak kullanılmışlardır. Bu yırtıcı kuşlar doğaya dayanıklı olduklarından uzak bölgelerle haberleşmede kullanılmış olmalıdırlar. Kartal, Türklerin haberleşmede kullandıkları yırtıcı kuşlardandır. Kutadgu Bilig’de “*Hani o küstah it, bu dünyayı bulup/Mavi göğe çıkan, karakuşa (kartal) binip*” (KB: 4711) dizelerinde kartalın özelliklerine değinilmiştir (Yusuf Has Hacıp, 2019, s. 352). Türklerin mitolojilerinde eski Türk boylarının kutsal sembolleri doğan ve kartal cinsinden yırtıcı kuşlar olarak değerlendirilmektedir (Ögel, 1993, s. 593).

Türklerde devlet ve boy sembolü olarak öne çıkan kartal figürünün kültür hayatında da önemli yeri vardır. Türk kültüründe kartal, kişilerin arkadaşı ve silahı olmanın yanı sıra aile ekonomisine büyük katkısı olmuştur (Aydemir, 2013, s. 274). Kartal, tanrının ilahi habercisi sayıldığından ondan çekinilmiştir (Küden, 2019, s. 7). Kutsiyet zıfıfe edilen kartal, Gök Tengri’nin sembolleri arasında olmakla beraber güneşin de sembolü kabul edilmektedir. Kartalın kötü ruhları kovduğuna, hastalıklara ve nazara karşı insanları koruduğuna inanılmıştır. Şaman ayinlerinde kartalların iyi ve kötü ruhlardan haber getirdiğine inanılmıştır. Kartalın gelecekte haber veren bir kuş olduğuna inanılmıştır (Şahin, 2022, s. 317-318). Baykuş, eski Türklerde haber kaynağı olarak görülmüştür. Baykuşun ötnesinin uğursuzluk getireceğine ve kötülüklerin habercisi olduğuna inanılmıştır (Şahin, 2022, s. 321). Baykuş, İslamiyet’ten önceki dönemlerde Türklerin ongun (kutsal) kabul ettikleri kuşlardandır. Kutsal bir varlık olarak görülen baykuş, şaman ayinlerinde de ön plana çıkmaktadır. Bu yönüyle inanç sisteminde haberleşme kaynağı olarak görülmektedir.

İslamiyet’ten önce Orta Asya ilk Türk devlet ve toplulukları haberleşmede küçük kuşlardan da faydalanmışlardır. Türk kültüründe çok fazla kuş türü olmakla beraber bunların bazıları haberleşmede öne çıkmıştır. Kökürçkün sözcüğü, güvercin anlamındadır (Kâşgarlı Mahmud, 2021, s. 358). Güvercin, Türklerin haberleşmede faydalandıkları kuşlardandır. Mektupların uzak mesafelere ulaştırılmasında güvercinler, insanlık geçmişindeki hava postacıları olmuşlardır (İsakov ve Ünal, 2019, s. 1444). Bu yönüyle güvercinler, haberleşmenin önemli unsurlarından biri hâline gelmişlerdir.

5. Ses, Sembol ve İşaret Yoluyla Haberleşme

Bozkır Türkleri boylar biçiminde yaşadıklarından kendi aralarında seslenme yoluyla iletişim kurmuşlardır. Kâşgarlı Mahmud, Türkler arasındaki seslenme nidalarını içeren sözcükleri belirtmiştir. “Ünde” sözcüğü ünlemek, çağırmak (Kâşgarlı Mahmud, 2021, s. 713), “çağulamak/çoğulamak” sözcüğü çağırmak (Kâşgarlı Mahmud, 2021, s. 129), “kukırmak” sözcüğü yüksek sesle çağırmak, bağırarak, haykırmak (Kâşgarlı Mahmud, 2021, s. 313), “oka” sözcüğü okumak, çağırmak (Kâşgarlı Mahmud, 2021, s. 430) anlamlarıdır. Bu şekilde farklı sözcüklerin kullanılması iletişimin sese dayalı olarak gerçekleştirildiğini göstermektedir. Isık çalan ok aynı zamanda sesli iletişim olarak tercih edilmiştir.

Sun Zi, *Savaş Sanatı* adlı eserinde sayıca fazla olan askerî birliklerin sembol ve işaret kullanmak suretiyle kolayca yönetilebileceğini düşünmektedir. Ona göre “sayıca çok (askeri) yönetmek, sayıca az (askeri) yönetmek gibidir, sayıya göre ayırmak yeter. Çokla savaşmak azla savaşmak gibidir; flama, davul (haberleşmek-iletişim) yeter (Sun Zi, 2021, s. 13). Hunlar geceleri davul ve boru ile gündüzleri ise bayrak ile haberleşmişlerdir. Davullar ve flamalar savaş esnasında askerın gözü ve kulağı gibidir (Sun Zi, 2021, s. 20). Askerlerin belirli bir yöne yönlendirilmesinde, ordunun iyi yönetilmesinde ve morallerin yüksek tutulmasında davullar büyük bir etkiye sahiptir. Hunlarda ordu geceleyin davulların üç kez çalmasıyla harekete geçmekte ve boruların çalmasıyla toplanmaktadır (Isakov ve Ünal, 2019, s. 1442). *Dede Korkut Hikâyeleri*’nde Kazan Bey Oğlu Uruz Bey’in Esir Olduğu Destan’da “*Gümbür gümbür davullar dövüldü, burması altın tunç borular çaldı.*” biçimindeki ifadeden hareketle iletişimin davul ve boru yoluyla sağlandığı anlaşılmaktadır (Ergin, 2018, s. 107). Askerî haberleşmede birlikler gündüzleri bayrak ile yönetilmişlerdir (Ögel, 2000, s. 83). Bayrağın rengi ise birliğin hangi yöne hareket edeceğini göstermektedir. Türk kültüründe renkler önemli bir yere sahiptir. Türkler her yönü bir renk ile tayin etmişlerdir. Buna göre kara (siyah) kuzeyi, kırmızı (kızıl) güneyi, ak (beyaz) batıyı ve gök (mavi) doğuyu temsil etmektedir (Yıldırım, 2022, s. 88).

6. Kale ve Kule Yoluyla Haberleşme

İslamiyet’ten önceki Türkler yaylak ve kışlak arasında konargöçer yaşam biçimini benimsemişlerdir. Kışın barınmak amacıyla evler inşa eden Türkler Hunlardan itibaren yerleşik hayatın askerî ve stratejik önemi haiz olan surlar, kaleler ve şehirler kurmuşlardır. Çin kaynakları Hunların yaşam biçimleri hakkında bilgiler vermektedir. Hunlar tahıl ambarlarına, kalelere ve balçıkta yapılmış surlar, siperler ve hendeklerle çevrili şehirlere sahip olmuşlardır (Kalan, 2012, s. 4). Hun Hakanı Chih-Chih etrafı surlarla çevrili bir kale inşa ettirmiştir. Baskın sırasında kale savunmasına alışık olmayan bu Hun Hakanı oğlu ve hatunları dâhil olmak üzere saray mensuplarından 1518 kişi hayatlarını feda etmişlerdir (Selçuk, 2020, s. 285). Bu olay Hunların kale savunmasında yetersiz olduğunu ve bilgi akışının sağlanmadığını göstermektedir.

Türkistan coğrafyasında haberleşmenin sağlanması için büyük kuleler inşa edilmiştir. Çinliler Türklerin akınları karşısında haberleşmeyi sağlamak amacıyla ateş kuleleri dikmişlerdir. Qing Hanedanlığı Dönemi’nde yaklaşık 1 km mesafede küçük kuleler, 5 km mesafede büyük ateş kuleleri yapılmıştır (PTT Genel Müdürlüğü, 2007, s. 25). Çin Seddi’nin üzerinde bulunan kuleler, Türklerin akına çıktıklarında Çinliler arasında iletişimi sağlamak, düşman tehlikesini kısa sürede tespit etmek ve duyurmak amacıyla yapılmış olmalıdır. İlk Çin İmparatoru Çin Şi Huang, egemenliği sağladıktan sonra Hunlar üzerine akınlar düzenlemiştir. Çin akınları karşısında direnemeyen Hunlar geri çekilmişlerdir. Çin Şi Huang, Hunların boşalttıkları bölgelere savunma amacıyla kalelerin inşa edilmesini istemiştir.

Çin kaynakları Çin Seddi'nin yapımı hakkında bilgiler vermektedir. Çinlilerin verdiği bilgilerden hareketle Çin Şi bütün dünyayı egemenliği altına aldıktan sonra Hunlar üzerine akınlar gerçekleştirmiştir. Çin akınları karşısında direnemeyen Türkler geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Çin Şi, Hunların geri çekildikleri bölgelerde saldırılara karşı savunma kaleleri yapılmasını istemiştir. Bu kaleler savunmanın yanı sıra gözetlemek ve haberleşmek amacıyla da kullanılmıştır. Kaleler belirli aralıklarla yapılmış kulelerden oluşmaktadır. Orta Asya Türk devlet ve toplulukları da Çinlilerde olduğu gibi kulelerin yapımına önem vermişlerdir. Türkler, bozkır coğrafyasının yüksek rakımlı tepelerine işaret kuleleri yapmışlardır. Bir tehlike esnasında bu kulelerde önceden hazırlanmış odunlar yakılmak suretiyle haber verilmektedir. Kulelerdeki yanık kalıntıları haberleşmenin ateş yakılarak duman yoluyla sağlandığını ortaya koymaktadır (Eren, 2013, s. 76).

Gök Türkler kurdukları çadır kentlerinin etrafına savunmaya ve haberleşmeye yönelik kale şehirleri inşa etmişlerdir. Orhun Kitabelerinde 715 yılında Oğuzlarla savaşmadan önce Gök Türk ordularının Amga Kurgan denilen yerde konakladıkları yer, korunaklı bir kale durumundadır (Gömeç, 2019, s. 17). Haberleşmede önemli bir yere sahip olduğunu düşündüğümüz kulelerin varlığı Orhun Kitabelerinden tespit edilebilmektedir. Tonyukuk Yazıtı'nda On-ok ordusunun sefere çıktığında Bilge Kağan, Veziri Tonyukuk'tan ordusunun baskına uğramaması için atlı devriyeleri ve gözetleme kulelerini iyi yerleştirmesini istemiştir (Tekin, 2018, s. 81). Yazıtta geçen gözetleme kulesine "*kargu/karguy*" adı verilmektedir. Karguy, dağ tepelerine minare biçiminde yapılan yapı olup düşman geldiğinde herkesin hazır bulunması için üzerinde ateş yakılan gözetleme kulesidir (Kâşgarlı Mahmud, 2021, s. 269). Karakol durumunda olan bu gözetleme kulelerine "*kizet*", muhafızlarına "*kizetçi*", gözetleme işine ise "*kizetmek*" adı verilmektedir (Caferoğlu, 2021, s. 125). Koca, gözetleme kulelerinin ordunun ileri karakolları olduğunu, genelde çevreye hâkim tepeler üzerine kurulduğunu ve kulelerde yakılan ateşler sayesinde düşmanın hareket haberinin kısa sürede devletin merkezine ulaştırıldığını aktarmaktadır (Koca, 2019, s. 126). Gök Türkler düşman saldırısı karşısında gözetleme kulelerindeki meşaleleri yakarak düşman hakkında bilgi vermişlerdir. Düşman uzaktan geliyorsa iki işaret ateşi, düşman sayıca fazla ise üç işaret ateşi, büyük bir kuşatma durumu söz konusu ise dört işaret ateşi yakılmıştır (PTT Genel Müdürlüğü, 2007, s. 41). Kale veya kulede bulunan muhafızların dikkatli olması gereklidir. "*Sak sak*" sözcüğü nöbetçinin veya bekçinin kaleyi ve atı koruyabilmesi için uyanık olmasını ifade ederken "*saklık*" sözcüğü ise uyanıklık anlamına gelmektedir (Kâşgarlı Mahmud, 2021, s. 483). Gök Türklerin haberleşmede kullandıkları kaleler ve kuleler bir ok atımı mesafesindedir. Gök Türkler Dönemi'ne ait kaleler Isıg-göl etrafına yayılmıştır. Isıg-göl etrafındaki harabelerde yapılan çalışmalarda Gök Türklere ait olduğu düşünülen kalelere rastlanmıştır. Çargelan Kalesi, Isıg-göl'ün doğu sahillerinde yer almakta olup 300 metre uzunlukta ve 250 metre genişlikte duvarlarla çevrilmiştir. Çumgal Kalesi, 800 metre duvarlarla çevrilidir. Çaldıvar Kalesi, dört köşeli olup duvarların köşelerinde ve orta kısımlarında birer kule yer almaktadır. Giriş kapısının iki yanında da birer kule bulunmaktadır. Kale duvarlarının yapılış tekniği ve duvarlar üzerindeki kulelerin varlığı Çaldıvar Kalesi'nin VI-VII. yüzyıllar arasında yapıldığı fikrini güçlendirmektedir. Atbaş Kalesi, dörtgen şekilli bir kaledir. Eski Türk destanlarından biri olan Manas Destanı bu kale ile ilgili idi. Şirdak-Beg Kalesi, dörtgen şekilli olup köşelerinde kuleler yer almaktadır. Manakeldi Kalesi, bölgenin en güzel kalelerinden biridir (Ögel, 2020, s. 178-180). Gök Türkler Dönemi'nde görülen bu kalelerin dizilimi bozkır coğrafyasında at koşumuyla rahatlıkla gidilebilecek mesafededir. Bu kalelerde işaret kulelerinin yer alması herhangi bir tehlike anında çabuk ve kolay iletişim kurmayı sağlamıştır. Türkler bu sayede düşman karşısında hazırlıksız yakalanmamışlar ve düşmanın hareketinden haberdar olmuşlardır.

7. Ateş Yoluyla Haberleşme

Eski bozkır Türkleri ateşe saygı göstermişlerdir. Ateş konusunda Çinli rahip hüan-dzanğ Gök Türklerin ateşe taptıklarını, ağaçtan yapılmış oturma yerlerinin olmadığını, ağacın ateş unsuru olduğunu ve ateşe duydukları saygıdan dolayı ağaç üzerine oturmadıklarını ifade etmektedir (Ligeti, 1986, s. 88). Buradan eski bozkır kültüründe ateşin önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Eski bozkır kavimlerinin yaşam biçiminde ısınmak, yemek pişirmek, haberleşmek gibi gündelik işlerin halledilmesi için “küçük ateş”; Tanrı ile ya da ruhlarla iletişim kurmak için “ulu ateş” yakılmıştır (Gülyüz, 2019, s. 204). Ateş, eski bozkır Türklerinde Tanrı ile iletişim kurmanın yollarından biri olarak da değerlendirilmektedir. Tanrıya kesilen kurbanlar da ateş vasıtasıyla gökyüzüne ulaşmaktadır. Ayrıca hükümdarın tahta çıkışı gibi devlet yönetimini ilgilendiren konular da ateş vasıtasıyla tanrıya haber verilmektedir. İnsanları kötülükten koruyan ve hayat veren “Yayık” göksel bir ruh olup insanlarla Tanrı Ülgen arasında elçilik görevi yaparak gökten haberler getirmiştir (Çoruhlu, 2002, s. 28). Yayık Han, bu haberleri iletme için sıklıkla ateşi kullanmıştır. Ateş, Türk kültüründe önemli sembollerden biri olup bir haberleşme unsuru olarak değerlendirilmektedir. Ateşten çıkan duman yoluyla da iletişim kurulmuştur. Ateşe bakıp kehanette bulunmak eski bozkır Türkleri arasında uygulanan yaygın bir görenektir. Türkler hükümdarları için belirli bir günde büyük bir ateş yakarlar ve bu ateşe kurbanlar sunmuşlardır. Ateş üzerinde büyük alevler yükselmiştir. Bu alevler yeşilimsi bir renk alırsa yağmurun bereketli yağacağına ve iyi mahsul elde edileceğine hükmedilmiştir. Alev kırmızı renkte olursa savaş çıkacaktır. Siyah renkli alev hükümdarın ölümünü veya uzak bir yolculuğu göstermektedir (İnan, 1976, s. 43). Sarı renk ateşin, albastının, hastalığın rengi olup Türklerde olumsuz anlamlarıyla ön plana çıkmaktadır. Bu renk kötülüğün ve felaketlerin habercisi sayılmıştır (Çoruhlu, 2002, s. 194).

Sonuç

İslamiyet'ten önce Türkler Orta Asya'da tarih sahnesine çıkmışlar ve büyük bir medeniyet inşa etmişlerdir. Orta Asya ilk Türk devletleri ana yurtlarından kuzeye, güneye, doğuya ve batıya göç etmişler ve yeni geldikleri bölgelerde kültürel hayatı etkilemişlerdir. Yaylak ve kışlak arasında geçen hareketli yaşam tarzı sosyal hayatta olduğu kadar siyasi hayatta da önemli sonuçlar doğurmuştur. Türkler için haberleşme, iç işlerinde ve diplomatik ilişkilerde kritik rol oynar ve devlet yönetiminin sağlanmasında hayati öneme sahiptir. Stratejik öneme haiz bölgelerde bağımsız siyasi teşkilat yapısı bilgi akışının sağlanmasıyla doğrudan ilişkilidir. İslamiyet'ten önce Orta Asya'da devlet kuran Türklerin haberleşmede insan faktörünü doğrudan ön plana çıkardıkları görülmektedir. Bu duruma bilgi aktarımında elçi ve ulak kullanımının yaygın olması kanıt olarak gösterilebilir. Mektup, ok, ateş, duman, ses, sembol gibi yöntemler insan odaklı olmakla beraber materyaller biçimindedir. Haberleşmede hayvanlar kullanılmasına rağmen yine merkezinde insan yer almaktadır. Buradan haberleşmenin odağında insan unsurunun yer aldığı açıkça görülmektedir. Bilgiyi öğrenen, işleyen, habere dönüştüren ve karşılıklı iletişimi sağlayan insandır.

Çalışmanın ana hedefi Orta Asya Türk devletlerinin haberleşme yöntemlerinin tespit edilmesini sağlamaktır. Elde edilen bulgular İslamiyet'ten önce Türklerin hayatında bilginin öğrenilmesinin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Literatürde eski Türklerin haberleşme yöntemlerine dair çalışmalar sınırlıdır. Haberleşme ile ilgili kavramların çokluğu eski Türklerde iletişime önem verildiğinin göstergesidir. Tarihte Türklerin kurdukları bütün devletler ve bu siyasi yapıların haber alma, haberi işleme, taşıma gibi yöntemleri incelendiğinde Orta Asya Türk devletlerinin bir model oluşturduğu anlaşılmaktadır. Haberleşme yöntemleri konusundaki çeşitlilik Türk siyasi teşkilat yapısını da değerlendirebilmemize olanak sağlayacaktır. Haberleşme konusunda askerî yöntemler olarak değerlendirilebilecek istihbarat faaliyetlerini içeren askerî yöntemlere

özellikle temas edilmemiştir çünkü bu konu her ne kadar haberleşme açısından değerlendirilmesi gerekse de askerî yapı, ordu anlayışı, emir komuta zinciri bağlamında değerlendirilmesi gereken başka bir çalışmanın konusu olmalıdır. Makalede kısmen temas edilen casusluk faaliyetlerinin de ayrıntılı olarak değerlendirilmesi gereken yer istihbarat faaliyetlerinin içinde olduğu askerlik ile ilgili kısım olmalıdır.

Kaynakça

- [1] Ahmetbeyoğlu, Ali (2017), *Altaylardan Kafkaslara Türk Devletleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- [2] Alptekin, Ali Berat (2009), “Ceyhun’dan Ceyhan’a Evlenme ile İlgili Bazı Kavramlar (Kalm, Saçı, Okuntu, Aşerme, Toy) Üzerine”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.39, Mart. (307-321)
- [3] Altungök, Ahmet (2012), “Ortaçağ Türk Dünyasında Haberleşme Kurumları: Casusluk ve Postacılık Faaliyetleri”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, S. 8/1, Ocak. (173-211)
- [4] Aydemir, Adem (2013), “Kutadgu Bilig ve Divanü Lugati’t Türk’te Kuşlar”, *International Journal of Social Science*, V.6/1, Haziran. (271-297)
- [5] Aydın, Erhan (2022), *Eski Türklerde Gündelik Hayat*, Kronik Kitap, İstanbul.
- [6] Azılı, Kenan (2019), “Eski Türklerde Mektup/Mektuplaşma Kavram Alanına Ait “Bitig”ler Üzerine Bazı Düşünceler”, *Türkbilig*, S. 37, Ocak. (11-20)
- [7] Barthold, Vasiliy Viladimiroviç (2019), *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (Haz. K. Y. Koprıman-İ. Aka), *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, Ankara.
- [8] Baykuzu, Tilla Deniz (2020), *Asya Hun İmparatorluğu*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- [9] Bayrak, Ayhan (2021), “Dede Korkut’ta Cümle İçi Yakın Anlamlı Sözler”, *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S. 10/26, Aralık. (59-117)
- [10] Caferoğlu, Ahmet (2021), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, *Türk Dil Kurumu Yayınları*, Ankara.
- [11] Çerçi, Faris (2003), “Haberleşme Hizmetleri ve Osmanlı Devleti’nde Ulak Organizasyonu (Gelibolulu Mustafa Âli’nin Bu Konudaki Görüşleri)”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 20, Aralık. (190-221).
- [12] Çoruhlu, Yaşar (2002), *Türk Mitolojisinin Anahatları*, Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- [13] Doğan, D. Mehmet (2020), *Osmanlıca Yazılışlı Doğan Büyük Türkçe Sözlük*, C. 1, Yazar Yayınları, Ankara.
- [14] Durmuş, İlhami (2019), *İskitler*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- [15] Eren, Tamer (2013), *Bozkır Kültür Çevresinde Ulaşım ve Haberleşme (Başlangıçtan Uygur Dönemi Sonuna Kadar)*, Gazi Üniversitesi, Ankara. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- [16] Ergin, Muharrem (1983), *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- [17] Ergin, Muharrem (2018), *Dede Korkut Kitabı*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- [18] Esin, Osman (2017), “Orta Asya Ön Asya ve Anadolu Ekseninde Eski Türklerin Hayatında Önemli Bir Figür: At”, *Ulakbilge*, S 5/14, Temmuz. (1315-1334).
- [19] Eyuboğlu, İsmet Zeki (1988), *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, Sosyal Yayınlar, İstanbul.
- [20] Gökalp, Ziya (1968), *Türkçülüğün Esasları*, Varlık Yayınları, İstanbul.
- [21] Gökalp, Ziya (1976), *Türk Medeniyeti Tarihi*, (Haz. İ. Aka-K. Y. Koprıman), *Kültür Bakanlığı Yayınları*, İstanbul.

- [22] Gömeç, Sadettin Yağmur (2019), “Eski Türklerde Barınak ve Şehir Hayatına Dair İzler”, Türk Dünyası Araştırmaları, S. 122/240, Mayıs-Haziran. (11-24)
- [23] Güllüdağ, Nesrin (2015), “Türklerde Damga Geleneği ve Nogay Türklerinin Damgaları Üzerine Bir İnceleme”, Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, S. 6/6, Şubat. (132-150)
- [24] Gülyüz, Bahriye Güray (2019), “İslam Öncesi Türk Kültüründe Ateş ve Ateşe Hükmedenler (Maddi Kültür İzleri Işığında)”, Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, S. 9/17, Ocak. (201-223)
- [25] Herodotos (2002), Herodot Tarihi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- [26] Isakov, Baktıbek ve Ünal, Uğur (2019), “Türk Dünyasında İletişim ve Haberleşmede A Priori Formlar”, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, S. 8/3, Ekim. (1437-1466)
- [27] İnan, Abdülkadir (1976), Eski Türk Dini Tarihi, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.
- [28] İzgi, Özkan (1975), “Sing Devrinde Kao-ch’ang’dan Çin’e Giden Elçiler”, İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi, S. 6. (105-110)
- [29] İzgi, Özkan (1986); Kutluk Bilge Kül Kağan-Böğü Kağan ve Uygurlar, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- [30] İzgi, Özkan (2000), Çin Elçisi Wang Yen-te’nin Uygur Seyahatnamesi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- [31] Kafesoğlu, İbrahim (1993), Türk Millî Kültürü, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- [32] Kalan, Ekrem (2012), “İvolga Örneğinde Hun Kent Kültürüne Genel Bir Bakış”, Türkbilig, S. 24, Haziran. (1-19)
- [33] Kâşgarlı Mahmud (2021), Divanü Lûgat-it Türk (Dizin), (Çev: B. Atalay), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- [34] Kıyak, Abdülkadir (2010), “İslamiyetten Önce Türklerde Güneş ve Ay ile İlgili İnanışlar”, Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi, S. 6. (133-143)
- [35] Koca, Salim (2019), Türk Kültürünün Temelleri, Berikan Yayınevi, Ankara.
- [36] Küden, Oğuzhan (2019), Türk Kültür Tarihinde Yırtıcı Kuşlar ile İlgili İnançlar ve Motifler, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Manisa. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- [37] Lıgeti, Lajos (1986), Bilinmeyen İç Asya, (Çev. S. Karatay), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- [38] Mori, Massao (1978), “Kuzey Asya’daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı”, Tarih Enstitüsü Dergisi, S. 9. (209-226)
- [39] Onat, Ayşe Orsoy, Sema vd. (2020), Han Hanedanı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- [40] Onay, İbrahim (2018), “Hun ve Han Devletlerinin Diplomatik İlişkileri ve Elçileri”, Cappadocia Journal of History and Social Sciences, S. 11, Ekim. (222-236)
- [41] Otkan, Pulat (2021), Tarihçinin Kayıtları’na (Shi Ji) Göre Hunlar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

- [42] Ögel, Bahaeddin (1979), Türk Kültürünün Gelişme Çağları, Kömen Yayınları, Ankara.
- [43] Ögel, Bahaeddin (1993), Türk Mitolojisi, C. 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- [44] Ögel, Bahaeddin (2000), Türk Kültür Tarihine Giriş, C. 7, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- [45] Ögel, Bahaeddin (2015), Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, C. 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- [46] Ögel, Bahaeddin (2020), İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- [47] Öngel, Hasan Basri (1999), Erken İç Asya Şaman Geleneklerinde Ok-Yay Simgeselliği ve Okçuluk, Gazi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi, S. 4/4, Ekim. (51-72)
- [48] Öngel, Hasan Basri (2001), “Gelişim Sürecinde Erken İç Asya Türk Okçuluğu”, G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, S. 21/2, Haziran. (189-215)
- [49] Özyetgin, A. Melek (1996), Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitüklerin Dil ve Üslup İncelemesi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- [50] Pehlivanlı, Hamit (2002), “Eski Türkler ve Selçuklularda İstihbaratçılık”. Türkler Ansiklopedisi, C. 5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- [51] PTT Genel Müdürlüğü (2007), Geçmişten Günümüze Posta, Cem Web Ofset, Ankara.
- [52] Selçuk, Hava (2020), Selenge’den Tuna’ya Türk Kültür Tarihine Dair Notlar, Çizgi Kitabevi, Konya.
- [53] Sun Zi (Sun Tzu) (2021), Savaş Sanatı, (Çev. P. Utkan-G. Fidan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- [54] Şahin, Süveyda (2022), “Özbek Seramiklerinde Somut Olmayan Kültürel Mirasa Yansıyan Hayvan Motifleri”. Uluslararası Türk Dünyası Turizm, Ekonomi ve Kültürel Miras Sempozyumu, Denizli.
- [55] Taşağıl, Ahmet (2015), Kök Tengri’nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslâm Öncesi Türk Tarihi), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- [56] Tekin, Talat (2018), Orhon Yazıtları, Bilge Su Yayınları, Ankara.
- [57] Temel, Emine (2015), “Eski Uygur Türkçesi Dönemine Ait İki Mektup Örneği”, Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 2/2, Ocak. (127-141)
- [58] Turan, Osman (1945), “Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması”, Belleten, S. 9/35, Temmuz. (305-318)
- [59] Tuzcuoğulları, Ömer Tarkan (2019), “Geçmişten Günümüze Türklerde Ok ile Haberleşme ve Davetiye Gönderme Üzerine Bir Çalışma”, International Social Studies Journal, V. 5/50. (6674-6679)
- [60] Yıldırım, Elvin (2022), Türk Kültüründe Renkler, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- [61] Yusuf Has Hacib (2019), Kutadgu Bilig, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Journal of Universal History Studies

**Kutsal Din Adamlığından Politik Temsilciliğe; Eskiçağ Yahudilerinin Baş Kohenlik
Müessesesinin Dönüşümü¹²**

**From Sacred Priesthood to Political Representative; The Transformation of the Institution of
the Jewish High Priesthood in Ancient**

Submission Type: Research Article

Received-Accepted: 26.01.2024 / 18.05.2024

pp. 120-142

Journal of Universal History Studies (JUHIS) • 7(1) • June • 2024 •

Okan Açıl

Erzurum Technical University, Department of History, Assist. Prof. Dr., Erzurum, Türkiye

Email: okan.acil@erzurum.edu.tr

Orcid Number: 0000-0001-6017-844X

Cite: Açıl, O. (2024). Kutsal Din Adamlığından Politik Temsilciliğe; Eskiçağ Yahudilerinin Baş Kohenlik Müessesesinin Dönüşümü. *Journal of Universal History Studies*, 7(1), 120-142. <https://doi.org/10.38000/juhis.1426073>

¹ This article is analyzed by three reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor/ Bu makale üç hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir.

* In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed/ Bu makalede bilimsel araştırma ve yayım etiği ilkelerine uyulmuştur.

* This work is licensed under a [Creative Commons BY-NC-SA 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) (Attribution-Non Commercial-Share Alike)

* There is no conflict of interest with any person/institution in the prepared article/ Hazırlanan makalede herhangi bir kişi/kurum ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

² Bu makale yazarın, 2022 yılında tamamlanan "Haşmonayim (Haşmonaylar) Hanedanlığı" başlıklı doktora tezinde kısmen değinilen bir konunun genişletilmesiyle oluşturulmuştur. Tez danışmanıma ve tez çalışmalarım kapsamında Cambridge Üniversitesinde gerçekleştirdiğim 1059B142000508 başvuru numaralı araştırmayı 2214-A programı kapsamında destekleyen TÜBİTAK'a teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca çalışmanın son halini almasında kıymetli görüşleriyle katkıda bulunan anonim hakemlere minnettarım.

Öz

Yahudi tarihinin başlangıcında özel bir din adamı sınıfı mevcut değildir. Musa peygamber döneminde (yak. M.Ö. XIII. yüzyıl) Yahudi ibadetlerinin çeşitlenmesi ve detaylanması sonrasında bir din adamı sınıfına ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyaç sonucu dini görevleri yerine getirmek amacıyla kohenler ortaya çıkmıştır. Genel manada dini vazifelerle meşgul olan kohenler, kendi aralarında bir hiyerarşiye sahiptir. Bu hiyerarşinin tepesinde, baş kohen bulunmaktadır. Başlangıç itibarıyla dini bir makam olarak ortaya çıkan baş kohenlik, M.Ö. 586 yılında Yahudilerin Babil'e sürülmesine kadar varlığını ve işleyişini bu çizgide sürdürmüştür. Ancak sürgün sonrası dönemde, artık bir Yahudi Devleti'nin veya bir Yahudi monarkın mevcut olmaması gibi gelişmeler baş kohenliğin yetkilerinin ve mahiyetinin genişlemesi sonucunu doğurmuştur. Bu çalışmada, baş kohenlik makamı üzerindeki bahse konu değişim, Babil sürgünü sonrasında, MS 66-73 Yahudi-Roma Savaşına kadar geçen süreçte, siyasallaşma kavramı çerçevesinde incelenmiştir. Ulaşılan sonuçlara göre, baş kohenliğin siyasallaşması süreci, Yahudiler üzerindeki Pers hakimiyeti dönemi (M.Ö. 539-331) ile başlamaktadır. Büyük İskender'in Yahudiye'yi ele geçirmesiyle Yahudiler Hellenistik kültürün idaresi altına girmiş ve Hellenistik baş rahiplik anlayışından etkilenen baş kohenlik hızla siyasallaşmaya devam etmiştir. Sonraki süreçte Seleukos idaresi altına giren Yahudilerin bu kutsal makamı, yeni otoritenin siyasi bir aracı haline dönüşmüştür. Seleukoslar sonrası Yahudiye üzerinde kurulan Haşmonayim yönetiminde (M.Ö. 134 – 63) geleneksel çizgisinden oldukça uzaklaşarak siyasi yetkilerle donatılan makam, bölgede doğrudan Roma hakimiyetinin tesis edilmesi sonrasında Roma politikalarına hizmet eder hale gelmiştir. Netice itibarıyla, baş kohenlik makamı sürgün sonrası dönemde bariz şekilde siyasallaşmıştır. Makam üzerindeki siyasallaşma, yabancı yönetimler tarafından gerçekleştirilen siyasallaşma ve Yahudiler tarafından gerçekleştirilen siyasallaştırma olmak üzere iki yönlüdür.

Anahtar Kelimeler: Yahudi, Baş Kohen, Kohen, Siyasallaşma, Ruhban Sınıfı.

Abstract

At the beginning of Jewish history, there was no distinct class of clergy. After the diversification and detailing of Jewish worship during the time of Moses, the need for a class of clergy arose, and eventually, the Jewish priests (*kohanim*) emerged to perform religious duties. Generally occupied with religious tasks, the Jewish priests had a hierarchy among themselves, with the Jewish high priest (*kohen gadol*) at the top. Originally emerging as a religious office, the Jewish high priesthood maintained its existence and function along these lines until the Babylonian exile of the Jews in 586 BCE. However, developments such as the absence of a Jewish state or monarch after the exile led to an expansion of the authority and nature of the Jewish high priesthood. In this study, the aforementioned changes in the office of the Jewish high priesthood have been examined within the framework of the politicization concept, from the post-exilic period to the Jewish-Roman War of 66-73 CE. The process of politicization of the Jewish high priesthood begins with the Persian rule over the Jews. With the conquest of Judea by Alexander the Great, the Jews came under the rule of Hellenistic culture, and the Jewish high priesthood, influenced by the Hellenistic high priestly model, continued to politicize. In the subsequent period under the rule of the Seleucids, this sacred office of the Jews became a political tool of the new authority. Under the Hasmonean rule established after the Seleucids, the office, deviating significantly from its traditional line, was endowed with political powers and eventually served Roman policies after the establishment of direct Roman rule in the region. Ultimately, the office of the Jewish high priesthood underwent significant politicization in the post-exilic period. The politicization of the office occurred in two directions: politicization carried out by foreign administrations and politicization carried out by Jews.

Keywords: Jew, High Priest, Priest, Politicisation, Clergy.

Extended Abstract

At the beginning of the Jewish history there was no clergy class. The individual and simple nature of worship, such as sacrifice and prayer, led to the absence of the need for a clergy class. However, the diversification and elaboration of worship in the period of Moses led to the need for a clergy class. Because of this need, the Jewish priests (*kohanim*) emerged as a clerical class. The first Jewish priests were Aaron, the brother of Moses, and his sons. There was a hierarchy among Jewish priests. At the head of this hierarchy was the High Priest (*Kohen Gadol*), the oldest of the priests, who was responsible for the other priests. The high priest originally held the office for life and the office was hereditary. The special garments that the high priest must wear, the rules they must observe in their personal lives and the physical characteristics they must possess are specified in the Old Testament. This office ceased to exist in 70 CE when the Romans destroyed the Second Temple as there was no longer a central place of worship. There is not a bulk source that provides information on the succession of the high priesthood which began with Aaron and ended in 70 CE. The Old Testament, the apocryphal books, the works of Flavius Josephus and Seder Olam Zuta contain scattered information about the high priests. On the basis of the information scattered in the aforementioned works, various lists of the lineage of the high priests have been created. It has been seen that the institution of the high priesthood continued to exist in its traditional form after its emergence until the Babylonian exile in 586 CE. However, in the post-exilic period, due to the fact that the Jews were now under foreign rule and had to adapt to their administrative system, there was a change in the powers and nature of the office of the high priest. At this point, the aim of the study is to examine the changes in the office of high priest in the historical process within the framework of the term of politicisation.

In this study, there is no aim to create a lineage based on the information in the sources mentioned for the Jewish high priests. Rather, the politicisation of the office of Jewish high priesthood is tried to be revealed through the high priests and some cases in the mentioned sources. At this point initially, the administrative structures of the states that established sovereignty over the Jews and Judea in post-exilic period were examined and questioned whether the Jewish high priest had a place within their administrative structure. Afterwards, the local expansion of the powers of the traditional high priest in the absence of a Jewish monarch and the differentiated forms of the high priest figure were examined.

As a result of the research carried out in this context, it has been observed that the Jewish chief kohens did not have an official position in the administrative systems of these states under Persian, Ptolemaic, Seleucid and Roman rule. However, even though they did not have an official status, the chief kohens were the people whom the foreign sovereigns dealt with in local administrative matters in Judea. In this respect, the chief kohens began to be politicised unofficially under foreign rule. On the other hand, under Hasmoneans, the chief kohen was an administrator with official administrative duties. The next stage of the situation was that the foreign rulers appointed the chief kohen to positions in their own state systems and took the authority to appoint the chief kohen under their control. As a result of this new situation, the office of chief kohen lost its prestige in the eyes of the Jewish people. The most concrete examples of this discrediting can be seen in the events in Judea under Roman rule.

As a result of the study carried out with the specified methodology, it was observed that under Persian, Hellenistic and Roman domination of the Jews in post-exilic period, the authority of Jewish high priest moved away from the traditional religious sphere and the high priest became overtly politicised. This is a natural consequence of the fact that in the absence of a Jewish state or a Jewish monarch. The politicisation of the Jewish high priest is twofold. The first aspect is the politicisation of the high priest by foreign rulers within their own administrative systems and in line with their own policies. The second is that in the absence of a Jewish monarch, the powers of high priest expanded to fill this space. This was done partly by the high priest and partly by the Jewish community.

Giriş

Yahudi tarihinin başlangıcında³ ibadetlerin kurban ve dua şeklinde, basit ve bireysel nitelikli olması sebebiyle Yahudiler arasında resmi anlamda bir din adamı sınıfı mevcut olmamıştır. Başlangıçta sade ve basit olan Yahudi ibadetinin Musa peygamber döneminde⁴ çeşitlenerek kapsamlı bir hale büründüğü düşünülmektedir. Din ve ibadet özelinde Musa ile ortaya çıktığı düşünülen yenilikler, daha önce mevcut olmayan ve esasen ihtiyaç da duyulmayan din adamları sınıfının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu sınıf, Yahudiler arasında kohener ve Levililer olmak üzere iki gruptan oluşmaktadır (Güngör, 2019, s. 199-200). Yahudi geleneğine göre ilk kohenerler Musa'nın kardeşi Harun ve oğullarıdır (Eski Ahit, Mısır'dan Çıkış 28:1; 28:41; 29:44; Çölde Sayım 3:10)⁵. Dolayısıyla kohener sınıfı Yakub'un üçüncü oğlu Levi soyundan gelen Harun'un oğullarından oluşmakta, Levi soyunun diğer kollarına bağlı erkekler ise Levililer sınıfını teşkil etmektedir (Gürkan, 2012, s. 196).

Yahudi din adamı olarak tanımlanabilecek olan kohenerler genel itibariyle mabette kurban sunumu, arınma ritüelleri gibi dini sorumlulukları yerine getirmekle mükelleftir (Adam, 2018, s. 199). Bir müessese olarak Harun ile ortaya çıkan kohenerliğin kendi içerisinde hiyerarşik bir yapısı mevcuttur. Bu hiyerarşiye göre müessese, baş kohener (*kohen gadol*) ve kohenerler (*kohanim*) olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Baş kohener en sade ifadeyle, kohenerlik müessesesinin en tepesinde yer alan, kohenerlerin en yaşlısı olan ve kohenerlerden sorumlu bulunan kişi olarak tanımlanabilir (Gürkan, 2012, s. 196; Güngör, 2019, s. 203; Altınel, 2021, s. 126-127). Baş koheneri ifade etmek için kutsanmış kohener (*kohen haMašiah*), kohener başı (*kohen haRoš*) gibi unvanlar da kullanılmaktadır. Bununla beraber, bazen kohenerlerin lideri konumunda bulunan kişiye bir sıfat verilmeden sadece belirtili isim olarak (*haKohen*) işaret edildiği de görülmektedir. (Hirsch, 1904, s. 389; Rooke, 2000, s. 22; Altınel, 2021, s. 126-127). Başlangıç itibariyle ömürlük bir makam olan baş kohenerlik babadan oğula, bir oğul olmaması durumunda ise kardeşe geçmektedir. Makama gelebilmek için Eski Ahit'te özel olarak belirtilen bir yaş bulunmamaktadır. Ancak geleneğe göre yirmi yaş, bazen bu kurala riayet edilmemekle beraber temel alınmıştır (Hirsch, 1904, s. 389-390). Baş kohenerin sorumlulukları arasında, mabetteki ibadetleri yönetmek gibi dini vazifeler dışında, Eski Ahit'te belirtilen törensel giysileri giymek de bulunmaktadır (Eski Ahit, Mısır'dan Çıkış 28:1-42). Ayrıca kohener ve baş kohenerlerin evlilik, ölen yakınlarının cenazeleriyle ilgili konular⁶ ve fiziksel durum gibi şahsi hayatlarında dikkat etmeleri gereken kurallar da mevcuttur (Eski Ahit, Levililer 21:1-24).

İlk baş kohener Harun'dan, M.S. 70 yılında II. Tapınağın yıkılmasına kadar geçen süre içerisinde görev yapmış olan baş kohenerlerin tamamının yer aldığı bir tarihi kaynak mevcut değildir. Makama gelen baş kohenerler ve göreve geliş sıraları, farklı kaynaklarda dağınık halde yer almaktadır. Baş kohenerler ve silsileleri hakkında bilgi veren başlıca kaynaklar, “Eski Ahit”, apokrif eserler, Titus Flavius Iosephus'un eserleri ve İslami dönemde

³ Geleneksel anlayışa göre Yahudi tarihi İbrahim peygamber ile başlamaktadır. İbrahim peygamberin yaşadığı dönem ise M.Ö. XIX. yüzyıl civarı olarak düşünülmektedir (Besalel, 2003, s. 34; Susa, 2015, s. 316; Adam, 2018, s. 69).

⁴ Musa ve dönemi hakkında bilgiler dini metinlere dayalıdır. Bu sebeple kendisinin hangi dönemde yaşadığına dair kesin bir tarih sunmak mümkün değildir. Ancak bu duruma rağmen onun M.Ö. XIII. yüzyıl dolaylarında yaşadığı düşünülmektedir (Besalel, 2002, s.35; Susa, 2015, s. 316; Adam, 2018, s. 73).

⁵ Makamın ortaya çıkışı ile ilk bilgiler görüldüğü üzere dini metinlere dayalı bilgilerdir ve net bir tarih vermek pek mümkün değildir. Ancak sonraki dönemlerde, özellikle Yahudiye'nin Pers, Seleukos ve Roma hakimiyeti altında bulunduğu dönemlerde, baş kohenerlerle ilgili bilgi veren kaynak sayısı ve çeşidi artmaktadır. Bu noktada, M.S. 70 yılına kadar varlığını sürdürdüğü kesin olarak söylenebilen baş kohenerlik makamının temelleri olduğu düşünülen döneme işaret edilmektedir.

⁶ Eski Ahit'te belirtildiğine göre, kohenerler yakın akrabaları yani anneleri, babaları, çocukları ve kardeşleri dışında hiçbir ölüye (Levililer 21:1), baş kohenerler ise anne ve babaları dahil hiçbir ölüye yaklaşmamalıdır (Levililer 21:11).

kaleme alınmış bir kronik olan “*Seder Olam Zuta*”dır⁷. Belirtilen kaynaklarda dağınık halde yer alan bilgiler üzerinden modern araştırmacılar baş kohenlik silsilesine dair çeşitli listeler oluşturmuştur⁸. Bu listelere göre, bazı noktalarda farklılıklar görülebilmekle birlikte, genel itibarıyla I. Tapınak döneminde on sekiz ve II. Tapınak döneminde ise altmış adet baş kohenin görev yaptığı düşünülmektedir (Demirci ve Altınel, 2017, s. 39).

Baş kohenliğin bir makam olarak ortaya çıktığı atalar devrinin ardından Yahudi tarihinde monarşiye geçiş dönemi olarak da adlandırılabilir Hahimler (*Şofetim*) Dönemi yaşanmıştır⁹. M.Ö. XII. yüzyılın son çeyreğinden M.Ö. XI. yüzyılın ikinci yarısının ortalarına kadar sürdüğü düşünülen (Nana, 2008, s. 145) Hahimler dönemine ait Eski Ahit’te yer alan anlatılarda genellikle idari ve askeri faaliyetlere yer verilmekte, dönemin baş kohenleri hakkında neredeyse hiçbir ifade bulunmamaktadır (Hahimler; Rut; I. Samuel 1-7). Bu durumu, baş kohenliğin bir müessese olarak ortaya çıkmasının ardından yetki alanı olan dini konular sınırından dışarı çıkmaması olarak yorumlamak mümkündür. Hahimler devrinden hemen sonra Saul, Davud ve Süleyman idarelerini kapsayan, Birleşik Krallık olarak adlandırılan ilk Yahudi monarşisi dönemi başlamaktadır¹⁰. Bu dönemin yaklaşık olarak M.Ö. 1030-930 yılları arasında yaşandığı düşünülmektedir (Ay Arçın, 2016, s. 33). Birleşik Krallık dönemine ait hadiseler incelendiğinde de baş kohenlik müessesesinin, Harun ile başladığı ölçüde ve Eski Ahit’te anlatıldığı şekliyle sürdüğü görülmektedir. Diğer bir ifadeyle, krallar devlet işleriyle baş kohenler ise dini konularla ilgilenmiştir (I. Samuel 8-31; II. Samuel 1-24; I. Krallar 1-11; I. Tarihler 1-29; II. Tarihler 1-9). Birleşik Krallığın Süleyman’dan sonraki kralı Rehoboam (Rehav’am) döneminde bir vergi ve angarya meselesi üzerinden çıktığı anlaşılan isyan neticesinde devlet ikiye ayrılmıştır. Kuzeyde, Yeroboam (Yarovam) liderliğinde Samaria merkezli İsrail Krallığı ve güneyde, Rehoboam idaresi altında Hierousalem (Yeruşalayim/Kudüs) merkezli Yahuda Devleti kurulmuştur (Nana, 2008, s. 215-216; Ay Arçın, 2016, s. 48). Kuzeyde bulunan İsrail Krallığı, M.Ö. 722 yılında Asurlular tarafından yıkılmıştır (Susa, 2015, s. 394-396). İsrail Krallığından yaklaşık yüz otuz yıl kadar sonra ise Yahuda Krallığı, M.Ö. 586 yılında Babil Kralı II. Nebukadnezar (M.Ö. 605-562) tarafından ele geçirilmiştir (Adam, 2018, s. 74). Bahse konu ayrışma sonrasında ortaya çıkan devletlerin hakimiyetleri döneminde de baş kohenler ve idareciler arasındaki görev ayrımının sürdürüldüğü görülmekte, Eski Ahit’te yer alan dönemle ilgili anlatılarda (I. Krallar 12-22; II. Krallar 1-25; II. Tarihler 10-36) baş kohenlerin aksi bir davranışına rastlanılmamaktadır.

Babil Kralı II. Nebukadnezar, Yahuda Krallığı’nı hakimiyeti altına alıp I. Tapınağı yerle bir ettikten sonra Yahudi toplumunun üst tabakasını Babil sürgününe göndermiştir. Sürgün gidenler arasında dönemin baş koheni Seraya’da yer almaktadır (II. Krallar 25: 18-21). Sürgüne götürülmeyen ahali ise önce Babil Devleti

⁷ Eski Ahit’te başlangıcından Pers hakimiyetinin son dönemlerine kadar geçen süreçte görevde bulunan baş kohenler hakkında dağınık şekilde bilgiler bulunmaktadır. Bu kısımlar için bkz. (I. Tarihler 6: 3-5, 6: 12-14, 9: 10-11; II. Tarihler 26: 17, 31: 10; I. Samuel 14: 3, 21: 1, 33: 6; II. Samuel 15: 36; I. Krallar 2: 35, 4: 2; II. Krallar 11: 4, 16: 10, 22: 4, 25: 18; Hagay 1: 1; Nehemya 3: 1, 12: 10-22). Pers hakimiyetinin sonlarından Ioannes Hyrkanos’un baş kohenliğe geçişine kadar (M.Ö. 135) olan süreçte görevde bulunan baş kohenler hakkında ana olarak, apokrif *Ben Sira*, *I. Makabeler* ve *II. Makabeler* kitaplarından bilgi edinilmektedir (Ben Sira 50: 1-4; I. Makabeler 7: 5, 9: 28, 12: 7, 14: 46, 16: 23; II. Makabeler 4: 7, 4: 27). M.S. I. yüzyıl yazarlarından Titus Flavius Iosephus ise eserlerinde başlangıcından sonuna kadar baş kohenler hakkında bilgi verse de onun sunmuş olduğu bilgiler özellikle Ioannes Hyrkanos sonrası baş kohenlik silsilesi için önemlidir. Iosephus’un Babil sürgünü sonrası döneme ve dönemin baş kohenlerine dair verdiği bilgiler *Antiquitates Iudaicae* adlı eserinin XI. ve XX. kitapları aralığında dağınık halde mevcut bulunmakta, XX. kitabın bir kısmında toplu liste sunulmaktadır. Konuyla ilgili bilgi veren kaynaklar arasında İslami dönemde Babilli Nathan tarafından kaleme alınmış İbrani bir kronik olan *Seder Olam Zuta* da da bilgiler mevcuttur. Eserin, Nuh Aslantaş çevirisinde 37-48. sayfalar aralığı konuyla ilgilidir. Belirtilen kaynaklardan *Seder Olam Zuta*, araştırma konusunun çağdaş olmayan bir kaynağıdır. Ancak bu duruma rağmen sunmuş olduğu bilgiler, çağdaş kaynaklarla büyük oranda paralellik göstermektedir.

⁸ Konuyla ilgili çalışmalarda bulunan başlıca araştırmacılar ve eserleri için bkz. (Hirsch, 1904; Rooke, 2000; Vanderkam, 2004; Brutti, 2006; Babota, 2014; Altınel, 2001).

⁹ Hahimler dönemi ve bu dönemde yaşanan gelişmeler hakkında bilgi için bkz. (Eski Ahit, Hahimler; Rut; I. Samuel 1-7).

¹⁰ Bu dönem hakkında bilgi için bkz. (Eski Ahit, I. Samuel 8-31; II. Samuel 1-24; I. Krallar 1-11; I. Tarihler 1-29; II. Tarihler 1-9).

tarafından kral olarak atanan Sidkiya ve daha sonra Babil yönetimi tarafından atanan bir vali sıfatıyla görev yapan Gedalya tarafından Mispa (Mitzpah) merkezli olarak idare edilmiştir (II. Krallar 24: 17-25: 22). Esasen Babil sürgünü boyunca hem sürgüne gönderilen Yahudilerin hem de geride kalanların tam olarak neler yaşadığı bilinmemektedir. Konuyla ilgili, artık bölgede bir Yahudi Devleti, bir Yahudi monarkı, merkezi bir ibadethane ve bir baş kohenin mevcut olmadığı ve geride kalanların Babil Devleti'nin atadığı yöneticiler tarafından Mispa merkezli olarak yönetildiği söylenebilir.

Sürgün öncesi dönemde Yahudi toplumu gibi dini karakteri öne çıkan bir toplulukta, dini görevlerle ilgili en üst mertebeli kişi konumunda bulunan baş kohenin yetki sınırlarını aşmamış olması oldukça dikkat çekicidir. Bu durum, kutsal bir hükümdarın varlığı ile açıklanabilmektedir. Zira kutsal din adamı baş kohelerin yetkilerinin genişlemesi ihtimali bulunan alanlar, halihazırda kutsal bir monark tarafından doldurulmuş vaziyettedir. Şu durumda baş kohelerin yetkilerinin genişlemesi için bir sebep veya yetkilerin genişleyebileceği bir alan bulunmamaktadır (Rooke, 2000, s. 120). Ancak Babil sürgünü ile başlayan ve devam eden süreçte aksi bir durum yaşandığı görülmektedir. Zira tarihi süreçte yaşanan bazı gelişmeler üzerine baş kohelik bir yetki değişimi ve dönüşüm geçirmiştir. Bu çerçevede çalışmada, baş kohelik silsilesi veya hangi dönemde hangi baş kohenin yaşadığını tespit etmeye çalışmaktan ziyade, salt dini bir müessesenin başında bulunan baş kohelerin geçirdiği dönüşüm, “*siyasetin alanına dahil olmak, siyasetin parçası veya unsuru olmak*” olarak tanımlanan “*Siyasallaşmak*” (Kubbealtı Lugatı, “*Siyasallaşmak*”) kavramı kapsamında, sebepleri ve sonuçlarıyla birlikte örnek kişiler ve olaylar üzerinden incelenecektir.

Pers (Ahemeniş) Hakimiyeti Altında Baş Kohenlik (M.Ö. 539-331)

Yahudilerin Babil sürgünü, Pers hâkimi Büyük Kyros'un (II. Kyros-M.Ö. 559-530) M.Ö. 539 yılında Babil Devleti'ne son vermesi ve esaret altında bulunan topluluklara dönüş izni vermesiyle sona ermiştir (Eph'al, 2008, s. 139; Stern, 2008, s. 70). Yahudiler artık idari anlamda Pers hakimiyeti altındadır ve onların idari taksimatına bağlı halde yaşamaktadır. Pers Devleti'nin sahip olduğu idari sisteme göre ülke, satraplık olarak adlandırılan geniş idari birimlere bölünmüş vaziyettedir. Bu idari birimlerin satrap unvanlı, yarı bağımsız, hanedanlık mensubu ve üst düzey kişilerden oluşan yöneticileri bulunmaktadır (Grabbe, 2004, s. 132). M.Ö. 539 yılında Pers hakimiyeti altına girmiş olan Babil Devleti'nin toprakları başlangıçta tek bir satraplıktan ibarettir. Ancak I. Dareios (M.Ö. 522-486) döneminde satraplıklar üzerinde bir düzenleme yapılmıştır (Hdt. III.89-92). Yahudiye bu taksimata göre, Suriye, Fenike ve Kıbrıs'ı içeren “*Abar Nahara*” satraplığının (Nehrin Ötesindeki satraplık) içerisinde yer almaktadır (Stern, 2008, s. 72). Satraplıklar da kendi içerisinde daha alt idari birimlere ayrılarak çeşitli eyaletlere veya alt satraplıklara bölünmüştür. Bahse konu bu bir alt idari yapılanma kapsamında Filistin platosunun iç kısımları Samaria'da bulunan yöneticiye bağlanmıştır. Zaman içerisinde Yahudiye¹¹ de Perslerin bir eyaleti (*Yehud Medinata*) haline dönüştürülmüştür. Bu alt idari birimlerin yönetimi, yerel etnik gruba mensup kimseler arasından seçilen, bölgelerindeki düzeni sağlamak ve vergi ile haracın ödenmesini takip etmekle görevli olan *pehah* unvanlı kişilere verilmiştir. Pers Devleti'ne hizmet eden Zerubbabel ve Nehemya gibi bu tür yerel yöneticilerin Yahudiye'deki mevcudiyeti Eski Ahit'te yer alan ifadeler (Ezra 2:2; Nehemya 2:1-12,5:15,7:7) üzerinden görülebileceği gibi arkeolojik bulgularla da

¹¹ Çalışmada kullanımda birliği sağlamak adına, bölgeye işaret ederken çalışma boyunca Yahuda Krallığı'nın yıkılışından sonraki kısımlar için Yahudiye kelimesi kullanılacaktır. Kişi isimlerinde Eski Ahit'te yer alan isimler tercih edilecek, Hellenistik dönem ve sonrası için ise Iosephus temel alınacaktır. Modern Kudüs kentine işaret etmek için ise Makabeler Kitabında geçen Hierousalem kullanımı benimsenecektir.

kanıtlanabilmektedir¹². Mevcut idari yapıya dair bilgilere ek olarak, bu dönemde Yahudiye'nin kendi içerisinde idari ve ekonomik anlamda kısmi bir otonomiye sahiptir (Tadmor, 1976, s. 179). Bu noktada belirtmek gerekir ki, baş kohenlerin Pers yönetimi nezdinde resmi bir konumu bulunmamaktadır. Öte taraftan Pers yönetiminin, baş kohenliğin aile içerisinde intikal eden ve ömürlük olan yapısına müdahalede bulunduğu dair bir bilgi de mevcut değildir. Pers hakimiyetinin hemen başlangıcında Yahudiye'de beliren bu yönetim modeli, tüm Pers hakimiyeti boyunca sürmüştür¹³. Tasvir edilen idari sistem içerisinde Yahudiye'nin bölgesel idarecilerinin tam kronolojik bir listesini sunmak mümkün değildir. Ancak edebi ve epigrafik kaynaklarda dağınık halde yer alan bilgiler üzerinden çeşitli listeler oluşturulmuştur¹⁴. Babil sürgününden dönüş sırasında Yahudi toplumunun içerisinde bölge idarecilerinin dışında baş kohenler de mevcuttur. Ancak bölge yöneticileri konusunda olduğu gibi, Pers hakimiyeti altında görev yapan baş kohenlerin de kronolojik ve eksiksiz bir listesini oluşturmak mümkün değildir. Bu hususta da kaynaklarda dağınık halde bulunan bilgiler sayesinde dönemin baş kohenleri hakkında liste derlemeleri yapılmıştır¹⁵. Sürgün sonrası dönemin hemen başlangıcında görülen idari düzen, Pers hakimiyeti altında Yahudilerin yerelde bir siyasi ve bir de dini olmak üzere iki ayrı lidere sahip olduğunu göstermektedir. Mevcut düzen, siyasi ve dini yetkilerin ayrı olduğu sürgün öncesi döneme benzer bir yapının mevcut olduğu izlenimi uyandırır da esasen durum oldukça farklıdır. Zira bölgenin idari anlamdaki yerel yöneticileri birer kral değil, Pers otoritelerinin isteklerine göre bölgeyi yöneten görevlilerdir. Baş kohen ise sürgün öncesi dönemde olduğu gibi Yahudi monarşisine hizmet eden bir yetkili olmaktan çok uzaktır.

Yahudiye yerelinde, dini ve idari sorumlulukları paylaşan iki lider arasındaki ilişkide, M.Ö. IV. yüzyıla tarihlenen sikkeler üzerinden eyaletteki en üst düzey yetkililerin Pers yönetimi tarafından atanan yerel idareciler olduğu görülebilmektedir (Rooke, 2000, s. 239). Sikkeler üzerinden görülebilen bu durumu dönem içerisinde gerçekleşen hadiseler de desteklemektedir. Bilindiği üzere Yahudiye üzerindeki Pers hakimiyetinin tarihi açıdan en belirgin olayları, Yahudilerin sürgünden dönüşü ve II. Tapınağın inşa edilmesidir. Bu noktada çeşitli kabileler halinde Babil'den dönen Yahudi grupların başında baş kohenler değil birer Pers görevlisi konumunda bulunan Şeşbassar ve Zerubbabel gibi idari yetkililerin bulunduğunu belirtmek gerekmektedir.

¹² Bölgede yapılan arkeolojik kazılarda Pers hakimiyeti dönemine tarihlenen bullalar üzerinde yönetici Elnathan ifadesinin açık şekilde geçtiği görülebilmektedir. Konuyla ilgili bilgi için bkz. (Avigad, 1976, s. 5-11; Stern, 2008, s. 72).

¹³ Bu noktada farklı olarak Zerubbabel'den sonra bölge kontrolünün tüm yetkileriyle baş kohene bırakıldığına dair görüşlerin de var olduğunu da belirtmek gerekmektedir (Grayzel, 1968, s. 37; Stern, 2008, s. 72). Mevcut durum Zerubbabel'in tapınağın inşası sırasında sebebi bilinmeyen ve ani bir şekilde ortadan kaybolması ve bölgenin yerel yönetiminin kim tarafından üstlenildiğinin bilinmemesi sebebiyle oluşmaktadır. Zerubbabel sonrası yönetimin kime geçtiği hususundaki görüşlerden ilki halihazırda belirtildiği gibi olmakla birlikte bu dönemde, Zerubbabel'in yerine başka bir Yahudi yöneticinin atandığı görüşü de bulunmaktadır (Avigad, 1976). Ayrıca Zerubbabel'in kaybolmasından sonra Yahudiye'nin Pers yöneticileri tarafından Samaria'dan yönetildiği görüşü de hakimdir (Stern, 2008, s. 72). Ancak Grabbe ve Avigad'a ait aşağıda sunulan listeler bölgede her dönem bir yönetici olduğunu göstermektedir. Eğer Zerubbabel'den sonra farklı bir durum yaşandıysa bile bölgenin son yöneticilerinden Bagohi'nin mevcudiyeti ve onunla çağdaş baş kohenin bulunması bu durumun yaşanmadığı veya geçici olarak yaşandığı tespitinde bulunmamıza temel olmaktadır.

¹⁴ Konu üzerinde çalışmalarda bulunan Grabbe'ye göre, artık Pers idaresi altında bulunan Yahudiye'nin ilk yöneticisi M.Ö. 530'lu yıllarda bu görevi üstlenen Şeşbassardır. Onun ardından M.Ö. 520'li yıllarda Zerubbabel Pers yönetimi tarafından bu göreve atanmıştır. Zerubbabel'i M.Ö. 445-432 yılları arasında Nehemya takip ederken, geç M.Ö. V. yüzyılda Bagohi adlı bir görevli ve sonrasında M.Ö. 350-330 yılları arasında Hezekiah adlı bir kişi bu makamda bulunmuştur. Grabbe, ismi zikredilenler dışında Yehoezer, Ahzai ve Elnathan adlı bölge yöneticilerinden de bahsetmekte ancak bu kişilerin Nehemya'dan önce mi yoksa sonraya mı yerleştirilmesi gerektiği hususunda çekimser kalmaktadır (Grabbe, 2004, s. 148). Konuyla ilgili çalışmalarda bulunan Avigad ise farklı şekilde, Yahudiye'nin bilinen bölge yöneticilerini Şeşbassar, Zerubbabel, Elnathan, Yehoezer, Ahzai, Nehemya, Bagohi (Bagoas) ve Yehzekiyah olarak sıralamaktadır (Avigad, 1976, s. 35). Görüldüğü üzere Avigad, Grabbe'nin tam konumlandıramadığı isimleri Nehemya öncesi döneme yerleştirmiştir. Esasen Eski Ahit'te de Nehemya, isimlerini vermemeyle beraber, kendinden önceki bölge yöneticilerinden bahsetmektedir (Nehemya 5:15). Zikredilen isimlerde Bagohi hariç hepsi Yahudi kökenlidir. Bagohi'nin ise ismi sebebiyle İran kökenli olduğu düşünülmektedir (Avigad, 1976, s. 35).

¹⁵ Bu derlemelerden en muteber olanları arasında bulunan Vanderkam'a göre dönemin baş kohenleri sırasıyla Yeşua, Yoyakim, Elyasıv, Yoyada, Yohanana ve Yaddua isimli kişilerdir (Vanderkam, 2004, s. x,110).

Ayrıca tapınağın yeniden inşası işiyle de Perslerin bölgeye atadığı yöneticiler ilgilenmiştir (Eski Ahit, Ezra 1:11, 2:2; 3:2, 5:14-16). İnşa işleriyle bölgenin siyasi yetkili idarecilerinin ilgileniyor olması, sürgün öncesi dönemde Kral Süleyman'ın I. Tapınağı inşa ettirmesi (I. Krallar 6: 1-38), Kral Yotam'ın tapınağın kapısını inşa ettirmesi (Eski Ahit, II. Krallar 15: 35) ve Kral Hizkiya'nın duvar inşası (II. Tarihler 32: 3-4) icraatlarıyla benzetilebilir. Pers hakimiyeti altında sürgünden dönüş ve tapınağın yeniden inşası dışında gerçekleşen bir diğer önemli gelişme Ezra ve Nehemya dönemlerinde yapılan reformlardır ki bu reformlar da baş kohener tarafından gerçekleştirilmemiştir¹⁶. Ayrıca Yahudiye'nin son yöneticilerinden Bagohi döneminde, dönemin baş koheni Yohanan ile kardeşi Yeşua arasında meydana gelen tartışma üzerinden de bölgenin siyasi yöneticilerinin baş kohenerlere karşı olan üstünlükleri görülebilmektedir. Bu dönemde baş kohenin kardeşi Yeşua, bölge yöneticisi Bagohi'den baş kohener yapılacağına dair bir söz almıştır. Yeşua, Bagohi'nin vadedine de güvenerek, ağabeyi baş kohener Yohanan ile bir tartışmaya girişmiş ve tartışma neticesinde ağabeyi tarafından öldürülmüştür. Yeşua'nın baş kohener Yohanan tarafından öldürülmesi üzerine Bagohi hem Yohanan hem de Hierousalem ahalisine ağır cezalar vermiştir (Ios. ant. Iud. XI.7.1).

Zikredilen hadiseler, Pers hakimiyeti dönemi Yahudiye yöneticilerinin yetkilerinin sürgün öncesi dönemde kralların sahip olduğu yetkilerin en azından bir kısmıyla örtüştüğünü göstermektedir. Zira siyasi yetkili yönetici, baş kohener ve ahali üzerinde üst yaptırım gücüne sahiptir. Özellikle sürgünden dönüş ve tapınağın yeniden inşası, yani Yahudi topluluğunun restorasyonu hususunda, baş kohener yerine yerel siyasi yetkili yöneticilere bel bağlandığı da dikkat çekmektedir. Bu durum ahalinin baş kohener önderliğinde hiyerokratik bir toplumdaki ziyade sürgün öncesi monarşik normlara dönüşü arzuladığını vurgulamaktadır (Grayzel, 1968, s. 47; Rooke, 2000, s. 238). Mevcut bilgiler ve döneme dair sunulan örnekler, Pers hakimiyeti altında Yahudiye'de düzenli ve üst yetkili bir siyasi yöneticinin mevcudiyetini ve baş kohenerliğin yetki ve sınırlarının genel olarak tapınak ve kült ile ilgili konularla sınırlı kalmaya devam ettiğini göstermektedir. Buradan çıkan doğal sonuç, baş kohenerin Pers egemenliği boyunca öneminin ve etkisinin sınırlı kalmaya devam ettiğidir. Ancak artık bir Yahudi monarşisinin mevcut olmaması, Pers yönetimi tarafından atanan yerel idarecilerin mevcudiyetine rağmen, baş kohenerliğin siyasi yöneticilik konusunda oluşan boşluğu dolduracak şekilde yetkilerini genişletmesini engelleyecek bir unsur bulunmaması anlamına gelmektedir. Bu durumun bir yansıması, baş kohener Yeşua ve kardeşi Yohanan arasındaki mücadele üzerinden görülebilmektedir. Zira baş kohenerlik makamı artık siyasi etkiyle çeşitli tartışmalara açılabilen ve çatışma konusu olabilen bir makamdır.

Hellenistik Hakimiyet ve Haşmonayim İdaresi Dönemlerinde Baş Kohenlik (M.Ö. 331-63)

Ön Asya'daki Pers hakimiyeti, M.Ö. 331 yılında Makedonyalı Büyük İskender'in (III. Aleksandros-M.Ö. 336-323) askeri hareketleri sonucunda sona ermiş (Martin, 2012, s. 328) ve Yahudiye ile birlikte tüm bölge Büyük İskender'e tabi hale gelmiştir. Erken Hellenistik Dönem Yahudiyesi'nin politik durumu hakkında pek fazla bilgi mevcut değildir (Vanderkam, 2004, s. 122; Hengel, 2007, s. 35). Bu durumun temel sebebi, dönem hakkında bilgi veren yazarların, Büyük İskender'in geniş çaplı askeri hareketleri ve büyük fetihleri sırasında Yahudiye'de neler olup bittiği hususunda çok ilgili davranmamış olmasıdır. Ancak, Büyük İskender'in ele geçirdiği bölgelerde uygulamış olduğu, mevcut idari yapıya müdahale etmeme tutumundan hareketle, Yahudiye'nin İskender yönetimi altına geçişinin oldukça sancısız olduğu düşünülmektedir. Bahse

¹⁶ Bahse konu reformlar için bkz. (Eski Ahit, Ezra 10: 1 – 17; Nehemya 8 -10; 13). Nehemya yaklaşık olarak M.Ö. 444 yılında Pers Kralı I. Artakserkses (M.Ö. 464-424) tarafından görevlendirilen bir Pers görevlisidir (Seth Schwartz, 2014, s. 27; Tadmor, 1976, s. 175; Stern, 2008, s. 74.) Ezra ise baş kohener değil bir yazıcı ve kohendir. Giriş kısmında sunulan baş kohenerlere dair bilgi veren kaynaklar ve listelerde adı görülmemektedir.

konu çıkarıma göre, Yahudiye'nin iç işlerine müdahalede bulunulmamış ve Yahudilerin kendi yasalarına göre yaşamasına müsaade edilmiş olmalıdır. Bölgede, Pers hakimiyetinde olduğu gibi, yerel siyasi yöneticilik ile görevlendirilmiş Yahudi veya Yahudi olmayan bir yetkilinin mevcudiyetine dair kesin bir bilgi de bulunmamaktadır. Bu durum, Hellenistik hakimiyetin hemen başlangıcında, Yahudiye'de bulunan baş kohenin, Makedon yöneticiler nazaran halkın temsilciliği sıfatını aldığına dair genel kabul gören yorumların yapılması sonucunu doğurmuştur (Tadmor, 1976, s. 181). Ancak Büyük İskender hakimiyeti altında Yahudiye'nin kesin olarak baş kohenler tarafından yönetildiğini söylemek de mümkün değildir (Vanderkam, 2004, s. x).

Büyük İskender'in faaliyetlerini konu edinen kaynakların bahsedilen tutumundan farklı olarak, Yahudi geleneğinde İskender'in bölgeye gerçekleştirmiş olduğu bir askeri harekattan bahseden rivayetler yer almaktadır (Babil Talmudu, Yoma, 69a.10-13; Ios. ant. Iud. XI.8.3-5). Bahse konu rivayet mahiyetindeki bilgiler günümüzde, tarihi gerçekliği zayıf birer kurgu ürünü olarak değerlendirilmektedir (Hengel, 2007, s. 39; Schwartz, 2014, s. 31). Aralarında bazı temel farklar olmakla birlikte rivayetlerdeki anlatılara göre, Büyük İskender askeri hareketleri kapsamında Yahudiye'ye ilerlemiş ve Yahudilerin baş koheni onu karşılayarak kendisinden çeşitli ricalarda bulunmuştur. Karşılığa muhabbetle karşılık veren Büyük İskender, Yahudilere iyi muamele etmiştir. Bu noktada rivayetlerin otantikliği meselemiz değildir. Konu özelinde rivayetlerde Büyük İskender ile idari bir temsilci yerine baş kohenlerin Yahudi topluluğunun lideri olarak görüşmesi ve belli şartlarda anlaşması ilgi çekicidir. Birer kurgu ürünü olduğu belirtilen rivayetlerde anlatıldığı gibi baş kohen Büyük İskender ile elbette görüşmemiştir. Ancak bu kurgu rivayetlerde İskender ile Yahudiler adına görüştürülen kişinin herhangi başka bir kişi ya da temsilci yerine baş kohen olması, bahse konu dönemdeki mevcut anlayışı ve idari düzeni yansıtır olması ihtimali sebebiyle önemlidir.

Büyük İskender'in M.Ö. 323 yılında hayatını kaybetmesinin ardından sahip olduğu geniş devletin yönetimi hususunda birtakım anlaşmazlıklar söz konusu olmuş ve bir dizi mücadeleler yaşanmıştır. Bu tartışmaların veya mücadelelerin Yahudiye'ye yansması İskender'in ölümünün ardından yaklaşık yirmi yıl boyunca Mısırlı I. Ptolemaios Soter (M.Ö. 305-285) ile Küçük Asyalı I. Antigonos Monophthalmos'un (M.Ö. 306-301) bölge kontrolü için mücadele etmesi şeklinde olmuştur. Nihayetinde M.Ö. 301 yılında İpsos'ta, I. Ptolemaios'un galip gelmesiyle Yahudiye, Mısır merkezli Ptolemaios Devleti'nin hakimiyeti altına girmiştir (Grayzel, 1968, s. 53; Hengel: 1981, s. 6; Rooke, 2000, s. 244). Dolayısıyla artık Yahudiye ve Yahudiler, Ptolemaios Devleti'nin idari düzenine tabidir. Ptolemaios Devleti, idari anlamda çeşitli eyaletlere bölünerek yönetilmiştir. Eyaletlerin başında, "*strategos*" unvanlı sivil ve askeri idareden sorumlu görevliler bulunmaktadır. *Strategos*ların yanında mali işlerden sorumlu (*oikonomos*) görevliler de yer almaktadır. Ptolemaios eyaletleri kendi içerisinde "*hyparkliklar*" olarak anılan alt idari birimlere, "*hyparkliklar* da "*nomlar*" veya "*toparkliklar*" olarak anılan daha küçük idari birimlere bölünmüş haldedir. Ayrıca Ptolemaios Devleti'nin büyük kısmının etnik karakterine göre tanımlandığını da belirtmek gerekmektedir (Bickerman, 1988, s. 70; Stern, 1976, s. 186-187; Hengel, 2007, s. 57). Bahse konu idari sistemi içerisinde Yahudiye, Syria ve Phoinike eyaletinin sınırları içerisinde yer almaktadır (Brutti, 2006, s. 122, 261). Yerel idarede baş kohen ile Yahudi meclisi etkili bir konumdadır. Baş kohenliğin, aile içinde intikal eden ve ömürlük bir makam olma gibi temel niteliklerine bu dönemde de müdahalede bulunulmamıştır¹⁷. Ptolemaios idaresi altında bulunan benzer yapıya

¹⁷ Dönem ile ilgili kaynaklar incelendiğinde, Ptolemaios hakimiyeti altında baş kohenliğin temel niteliklerine müdahalede bulunulduğuna dair bir ifadeye rastlanılmamaktadır. Dönem için bkz. (Sirak 50: 1-4; Diod. XL.3.3-7; Ios. ant. Iud. XII.1.1-XII.3.4).

sahip diğer bölgeler dikkate alındığında Yahudiye’de, diğer dini yerler, mali yönetim ve kralın vergilerini toplamak amacıyla görevlendirilen bir görevlinin daha mevcut olması gerekmektedir (Schafer, 2005, s. 16).

M.Ö. 301 yılı itibariyle Yahudiye ve baş kohenler tasvir edilen idari sisteme uygun şekilde yaşamaktadır. Ancak dönemin baş kohenliğine dair üzerinde durulması gereken bir diğer konu, Hellenistik dünyanın baş rahip anlayışının baş kohenlik üzerindeki etkisidir. Zira Hellenistik Dönem’de bir tapınağın baş rahibi merkezi bir figürdür. Bu kişiler, tapınağa ve külte hizmet etmek gibi dini vazifelerinin yanında tapınağı yönetmek ve vergi tahsildarlığı yapmak gibi görevler de icra etmiştir (Brutti, 2006, s. 307). Yahudilerin baş rahipleri konumunda bulunan baş kohenlerin bu anlayıştan ne ölçüde etkilendiği veya belirtilen yetkilerden ne kadar faydalandığı konusu baş kohenliğin siyasallaşması noktasında büyük öneme sahiptir. Konuyla ilgili Sicilyalı Diodoros’un (M.Ö. I. yüzyıl) Yahudiler hakkında, Yahudiye’deki Ptolemaios hakimiyetinin başladığı dönemde hala hayatta olan Abderalı Hekataios’tan (yak. M.Ö. 360-290) yaptığı bir alıntıda bazı hususlara işaret edilmektedir. Onun tanımına göre, baş kohenler ibadet ve tapınak hizmetleriyle görevlidir. Ayrıca davalarda hakimlik yapmakta, yasaları ve gelenekleri korumaktadır. Bu sebeple Yahudiler arasında bir kral bulunmamakta, önderlik ve liderlik baş kohenler tarafından yürütülmektedir. Kohenler, ulusu yönetmek ve idare etmek için seçilmiştir (Diod. XL.3.3-7). Hekataios’un sunmuş olduğu bilgilerde ilk dikkat çeken bazı temel hataların mevcut olmasıdır. Zira Yahudiler, bir dönem krallar tarafından yönetilmiş ve kohenler halkı yönetmek için değil dini vazifeleri yerine getirmek amacıyla ortaya çıkmıştır. Ancak bu temel hatalara rağmen Abderalı Hekataios’un vermiş olduğu bilgiler, yaşadığı dönemde duyduklarını veya gördüklerini aktarıyor olması anlamına da gelmektedir. Bu durum, Ptolemaioslar döneminde baş kohenlerin idari veya siyasi görevleri de içeren yetkilerle donatılmış olması durumunu akla getirmektedir. Eğer Hekataios’un bu tasviri doğruysa¹⁸ Yahudiye, Ptolemaios hakimiyeti altında baş kohenler tarafından idare edilmiştir tespitinde bulunmak mümkün hale gelmektedir. Bu durum ayrıca, Büyük İskender ile Yahudilerin karşılaşmaları rivayetinde baş kohenin büründürüldüğü rolü de destekler niteliktedir.

Ptolemaioslar döneminde baş kohenlerin yetkilerinin genişlediğine işaret eden başka hadiseler de mevcuttur. Dönemin baş kohenlerinden II. Onias, Ptolemaios Devleti Kralı III. Ptolemaios Euergetes’e (M.Ö. 246-222) ödenmesi gereken vergiyi ödemeyi reddetmiştir. Bu gelişme üzerine kral, ödemenin yapılmaması halinde bölgeye asker sevk etme tehdidinde bulunmuştur (Ios. ant. Iud. XII.4.1). Bu noktada baş kohenlik özelinde önemli olan husus, bölgeden alınan vergilerin Ptolemaios Devleti’ne ödenmesi konusunda baş kohenin söz sahibi olmasıdır. Daha önce dini görevlerle meşgul olan baş kohenler, artık ödenecek vergileri toplamak, vergileri ödemek ve hatta vergileri ödeyip ödememe kararı alabilecek yetkilere sahiptir. Bu hadise ayrıca Hellenistik dönem baş rahiplerinin vergi tahsildarlığı görevinin, Yahudiye yerinde baş kohenler tarafından yürütüldüğünü ve yetkilerin idari alanda genişlemeye başladığını da göstermektedir. Konuyla ilgili bir diğer örnek, II. Onias’ın oğlu baş kohen II. Simon (M.Ö. 219-199/196) dönemine aittir. Baş kohen Simon, apokrif kaynaklarda yaşamı boyunca tapınağı onaran, etrafına destekler kuran, samancılar ve su depoları inşa ettiren ve olası bir kuşatmaya karşı Hierousalem’i tahkim ettiren bir kişi olarak tasvir edilmektedir (Sirak 50: 1-4). Hatırlanacağı üzere inşa projeleri yürütmek, sürgün öncesi dönemde krallara, Pers hakimiyeti döneminde bölgesel Pers idarecilerine ait bir sorumluluktur. Ancak artık inşa işleri baş kohenlerin yetkisi altına girmiştir. Bu durum, baş kohenlerin yetkilerinin idari alana doğru genişlemesinin bir diğer örneğini teşkil etmektedir.

¹⁸ Hekataios’un tasvirinin doğruluğu noktasında bir tartışma mevcuttur. Bu bilgiye dayanarak Ptolemaios hakimiyeti altında baş kohenlerin bölge yöneticiliği görevinde bulunduğu görüşünü kabul edenler olduğu gibi (Tcherikover, 1959, s. 58-59; Stern, 1976a, s. 21) bunu reddeden görüşler (Mendels, 1983, s. 97; Sterling, 1992, s. 78-79) de mevcuttur.

Konuyla ilgili sunulan tüm bilgi ve hadiseler, Ptolemaios hakimiyeti altında baş kohenlerin, Yahudi ahali ile egemen yönetim arasında temsilcilik vazifesine sahip olduğu düşüncesinin benimsenmesine yol açmıştır. Bu düşünceye göre, daha önce Pers hakimiyeti döneminde olduğu gibi, arada başka bir yetkili bulunmamakta ve baş kohenlik siyasi temsilcilik ve yerel politik liderlik rollerini de üstlenmiş olmaktadır (Tcherikover, 1959, s. 59; Stern, 1976, s. 192; Brutti, 2006, s. 310). Ancak bu halde dahi baş kohenlerin geleneksel ve dini alandan ayrılarak genişleyen yetkilerini kısıtlayan unsurlar mevcuttur. Zira baş kohen sahip olduğu genişlemiş yetkilere rağmen nihayetinde yabancı bir yönetime tabidir. Sahip olunan yetkiler, yerel ve yabancı egemenliğin yöneticileri tarafından sınırlanan niteliktedir.

Yahudiye üzerindeki Ptolemaios hakimiyeti, devam etmekte olan Ptolemaios-Seleukos mücadeleleri kapsamında gerçekleşen Paneion (Panium) Savaşı'nın sonrasında, M.Ö. 198 yılında Seleukos Devleti'ne geçmiştir (Schafer, 2005, s. 27). Seleukos Kralı III. Antiokhos (M.Ö. 223-187), Yahudiye'yi ele geçirmesinin ardından mevcut yönetim modelini ve gelenekleri çok az değiştirmiş ve bölgede genel itibarıyla benzer bir idari sistem sürdürülmüştür (Stern, 1976, s. 201). Bu durum temelde, Seleukos idari sistemiyle ilgilidir. Zira Seleukos idari sistemine göre de ülke "*strategos*" unvanlı yöneticiler tarafından idare edilen geniş satraplıklara ayrılmış vaziyettedir. *Strategos*ların yanında mali işlerle ilgilenen bir görevli daha bulunmaktadır. Satraplıklar kendi içlerinde "*meridarkhes*" unvanlı yöneticiler tarafından idare edilen alt idari birimlere ayrılmış haldedir. Bu alt idari birimler de kendi içlerinde "*toparklık*" adı verilen daha küçük idari birimlere bölünmüştür. Ayrıca Seleukos idaresinde yarı otonom kentler, doğrudan kraliyet yönetimi altında bulunan bölgeler ve milli / kabilesel yapılardan oluşan "*ethnoslar*" da mevcuttur. Ptolemaios hakimiyeti altında Syria ve Phoinike olarak adlandırılan Yahudiye'nin de dahil olduğu bölge Seleukos idaresi altında, Koile Syria ve Phoinike olarak adlandırılmaktadır. Koile Syria ve Phoinike eyaleti kendi içerisinde Samaria, Ioudaia, Idumaea ve Nabataea gibi bölgelere ayrılmıştır (Bickerman, 1988, s. 123-124; Babota, 2014, s. 36-37). Yahudiye ve Yahudiler bu idari taksimat içerisinde Seleukos Devleti'nin Koile Syria ve Phoinike eyaletine bağlı bir "*ethnos*" statüsündedir.

Seleukos hakimiyetinin başlangıcında Yahudiye ve Yahudiler, iç işlerinde kendi adetlerine göre yönetildikleri yarı otonom bir serbestiye sahip olmuşlardır. Yerel idarede Yahudi meclisi ve kohenler etkilidir (Ios. ant. Iud. XII.3.3). Bölgede, baş kohenin yerel yetkilerini kısıtlayacak bir Seleukos görevlisi bulunmamaktadır. Dönemin ilk baş kohenleri olan II. Simon ve III. Onias, dini ve yerel politik güce sahip olabilmıştır. Ancak baş kohenler birer Seleukos görevlisi olmadıkları gibi devlet hiyerarşisi içerisinde bir konuma da sahip değillerdir (Babota, 2014, s. 64). Yahudiye üzerindeki mevcut durumu, baş kohen III. Onias'ın, bölgeye gönderilen Seleukos görevlilerini karşılaması ve vergi meseleleriyle ilgilenmesi üzerinden somutlaştırmak mümkündür (II. Mak. 3: 4-12). Bu örnek ayrıca Ptolemaios hakimiyeti altında baş kohenlerin elde etmeye başladıkları mali ve idari yetkilerin artık makamla bütünleşmeye başlamış olduğunu da göstermektedir.

Baş kohenliğin tasvir edilen konumu, Seleukos Kralı IV. Antiokhos Epiphanes (M.Ö. 175-164) döneminden itibaren değişmeye başlamıştır. Zira bu dönemde, baş kohen III. Onias'ın kardeşi Iason, IV. Antiokhos Epiphanes'e daha fazla ödeme yapmak suretiyle baş kohenliği ele geçirmiştir (II. Mak. 4: 7-10; IV. Mak. 4: 16-18). Iason'un Hierosalem'de gerçekleştirdiği bir takım inşa faaliyetleri, makamın bu alana doğru genişleyen yetkilerinin artık makamla bütünleşmeye başladığını göstermesi bakımından da önemlidir. (II. Makabeler 4: 12). Baş kohen Iason'dan sonra bu defa Menelaos benzer bir yöntemle, IV. Antiokhos Epiphanes'e ödeme yapmak suretiyle, baş kohenlik makamını elde etmeyi başarmıştır (II. Mak. 4: 23-26).

Sonrasında baş kohen adayları arasında iktidar mücadeleleri görülmeye başlanmış, devrik baş kohen Iason, Menelaos'tan baş kohenliği geri alabilmek amacıyla Hierousalem'e saldırmıştır (II. Mak. 5: 5-7). Nihayetinde, Iason ile Menelaos arasındaki mücadele sebebiyle bölgeye müdahale eden Seleukos Kralı IV. Antiokhos, Hierousalem'e M.Ö. 169 yılında Philippos isimli bir Seleukos görevlisi atamıştır (II. Mak. 5: 22). Philippos'un Hierousalem'e atanmasıyla Yahudiye'nin ekonomik ve politik kontrolü Seleukos hakimiyeti altında ilk defa baş kohenden alınarak bir Seleukos görevlisine verilmiş olmaktadır. Vergi toplama vazifesi de muhtemelen bu kişiye tevdi edilmiştir ki son gelişme, baş kohenlerin sürgün sonrası dönemde genişlemeye başlayan yetkilerini oldukça kısıtlamış olmaktadır (Babota, 2014, s. 64). IV. Antiokhos Epiphanes döneminde ortaya çıkan durum, sonraki Seleukos krallarının hakimiyetlerinde de sürdürülmüştür. II. Makabeler Kitabı'na göre, IV. Antiokhos Epiphanes'in ölümünün ardından devletin başına geçen çocuk yaştaki V. Antiokhos'un (M.Ö. 164-161) naibi Lysias, baş kohenlik makamını her yıl satışa çıkarmayı planlamaktadır (II. Mak. 11: 3). Ayrıca daha önce baş kohen olan, bir isyan sırasında kasten kirlenen ve kutsal sunağa artık yaklaşamayacak biri olarak tanımlanan Alkimos, sonraki dönem Seleukos krallarından I. Demetrios'a (M.Ö. 162/161-150) müracaat ederek baş kohenliğe atanmıştır (II. Mak. 14: 3-13). Alkimos bir süre sonra Seleukos otoritelerinin tasarrufu ile bölge yöneticisi olarak da görevlendirilmiştir (I. Mak. 7: 19-20).

Mevcut durum, Seleukos Kralı IV. Antiokhos Epiphanes dönemi itibariyle baş kohenlik makamı özelinde büyük değişimler yaşandığını göstermektedir. Öncelikle, baş kohen adayları arasındaki mücadeleler şüphesiz gittikçe siyasallaşan makamı elde ederek bölge hakimiyetine sahip olma çabalarının bir sonucudur. Bu mücadeleler, Pers hakimiyetinin sonlarında yaşanan Yoşua ve Yohanan arasındaki mücadelenin Hellenistik dönemdeki örneği olarak da değerlendirilebilir. Ancak baş kohen adayları arasındaki makam arzusu ve sonuçları bakımından oldukça farklıdır. Mücadelenin en olumsuz sonuçlarından biri, baş kohenliğin aile içerisinde intikal eden ve ömürlük olan silsilesinin artık sona ermiş olmasıdır. Zira makam, artık Seleukos Devleti'nin müdahalede bulunabildiği bir yapıya haline gelmiştir. Bu aşama geleneksel manada dini bir makam olarak ortaya çıkan ve bir süredir siyasi alanda yetkilerini genişletmekte olan baş kohenliğin siyasi kaygılarla, ücret karşılığında veya dönemin yabancı otoritesinden talep etme usulüyle atama yapılabilen bir Seleukos makamı haline dönüşmesi ve resmi anlamda siyasallaşması noktasında önemli bir dönüm noktasıdır.

IV. Antiokhos Epiphanes, hakimiyetinin ilerleyen dönemlerinde Yahudiliği de etkileyen bazı dini politikalar benimsemiştir. Kralın bu politikaları neticesinde literatürde Makkabiler olarak bilinen aile M.Ö. 167 yılında bir isyan başlatmıştır (I. Mak. 2: 1-48). Baş kohenlik özelinde bahse konu isyan, makamın Makkabilerin eline geçmesi şeklinde bir sonuç doğurmuştur. İsyanın liderleri her ne kadar Seleukos Devleti'ne karşı hareket eden kimseler olsa da Yahudiye'de üstünlük kurma çabaları çerçevesinde Seleukos otoritelerini göz ardı edememişlerdir. Zira baş kohenlik makamına yapılan atamalar henüz hala onların yetkisindedir. Öyle ki, Makkabi liderlerinden Ionathan Apphous (M.Ö. 161-143), Seleukos kralı I. Demetrios tarafından baş kohen olarak atanmıştır (I. Mak. 10: 1-20). Seleukos tahtı için I. Demetrios ile taht mücadelesinde bulunan I. Aleksandros Balas (M.Ö. 150-146) da mücadeleyi kazanması halinde Ionathan'ı baş kohen olarak atama vaadinde bulunmuştur (I. Mak. 10: 20). Nihai aşamada, I. Demetrios karşısında taht mücadelesini kazanan Seleukos Kralı I. Aleksandros Balas, Ionathan'ı askeri danışmanlık (*strategos*) ve genel valilik (*meridarkhes*) görevleriyle de görevlendirmiştir (I. Mak. 10: 59-65). I. Aleksandros Balas'tan sonra Seleukos Devleti'nin başına geçen II. Demetrios Nikator (M.Ö. 145-138) Ionathan'ın baş kohenliğini onaylamıştır (I. Mak. 11: 27). Ionathan'dan sonra baş kohenlik makamına geçen ağabeyi Simon (M.Ö. 142-135) döneminde de bu usul

devam etmiştir. Zira o da Seleukoslar tarafından kabul edilen ve onaylanan baş kohen, idari lider ve askeri liderdir (I. Mak. 13: 42).

Yahudiye üzerindeki Seleukos hakimiyetinin ileri dönemlerine ait olan bu hadiseler, baş kohenliğin siyasallaşmasının bu dönemde hızla devam ettiğini göstermektedir. Makama gelen kişilerin Seleukos yöneticileri tarafından atanması usulü artık benimsenmeye başlamıştır. Ayrıca bu dönemde makam, Seleukos Devleti'nin iç mücadeleleri kapsamında yerel toplulukların desteğini devşirmek adına politik bir araç olarak da kullanılmıştır. Öte taraftan, geleneksel anlamda salt dini bir makam olan baş kohenlik, önce Alkimos ve sonra Ionathan ve Simon örneklerinde görüldüğü gibi, bölgede hâkim olan yabancı otoritenin askeri ve idari görevlilerinin yetkileriyle tek bir bünyede birleştirilmiştir. Gelinek noktada, baş kohenlik artık üst düzey din görevlisi olma rolünden sıyrılmış ve fiili anlamda siyasi ve askeri yetkilere sahip birer görevli konumuna dönüşmüştür.

Baş kohen Simon döneminde, makamın yapısı ve siyasallaşması hususunda oldukça önemli bir gelişme daha yaşanmıştır. Buna göre, Makkabi İsyanı çerçevesinde gerçekleştirilen faaliyetlerden ötürü dönemin kohenleri, Yahudi ulusunun önderleri ve halkın ileri gelenleri tarafından gerçekleştirilen bir kurulda Simon, baş kohen, Yahudi ulusunun önderi ve tüm yetkilere sahip yöneticisi olarak atanmıştır (I. Mak. 14: 27-47). Yahudilerin kendi mercileri tarafından alınan bu karar, baş kohenliğin resmi olarak siyasallaşması anlamına gelmektedir. Zira halihazırda yetki alanını genişleterek başlangıç çizgisinden epeyce uzaklaşmış ve yabancı otoriteler tarafından hem idari hem de askeri yetkilerle donatılmış baş kohenliğin, bu yeni hali, Yahudiler tarafından da meşrulaştırılarak kabul edilmiştir. Baş kohenler artık resmi olarak Yahudilerin dini, askeri ve siyasi liderleridir.

Simon'un Yahudi mercilerden bahse konu yetkileri almasının ardından Makkabiler, Haşmonayim adıyla anılan bir hanedanlığa dönüşmüş ve idari anlamda Seleukos Devleti'nden ayrılmayı başarmıştır¹⁹. M.Ö. II. yüzyılın sonlarında Yahudiye'de yeniden kurulan Yahudi monarşisi, baş kohenlik özelinde çok farklı sonuçların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Hatırlanacağı üzere ilk Yahudi monarşisi döneminde, ülkeyi yöneten krallar ile dini işlerden sorumlu baş kohenler ayrı kimselerdir. Kral Davud ve Kral Süleyman dahi devlet yöneticiliği ile baş kohenliği farklı makamlar olarak değerlendirmiş ve yöneticilik yetkilerini dini alana taşımamışlardır²⁰. Ancak yeni kurulan Haşmonayim Devleti'nin yöneticileri bu ayrıma dikkat etmeyerek krallık ile baş kohenliği kendi bünyelerinde birleştirmişlerdir²¹. Bu yönüyle baş kohenlik, siyasallaşma

¹⁹ Günümüzde, Haşmonayim Devleti'nin Yahudiye'de Seleukoslardan bağımsız bir halde kurulduğu konusunda bir şüphe bulunmamaktadır. Ancak bu bağımsızlığın ne zaman gerçekleştiği hususunda farklı görüşler sunulmaktadır. Conder (1879, s. 132, 160) Haşmonayim bağımsızlığını Ioudas Makkabaioş dönemine (M.Ö. 167-161), Zeitlin (1968, s. 143), Grayzel (1968, s. 81) ve Regev (2013, s. 17-18) Ionathan dönemine (M.Ö. 161-143), Milman (1913, s. 378) ve Tcherikover (1959, s. 236) Simon dönemine (M.Ö. 142-135) ve Bickerman (1962, s. 149), Goodman (2007, s. 50) ile Kratz (2015, s. 44) Ioannes Hyrkanos dönemine (M.Ö. 135-104) tarihlenmektedir.

²⁰ Esasen ilk krallık döneminde görülmeyen idari ve dini yetkileri bünyesinde barındıran bu yeni yönetici türüne Eski ve Yeni Ahit'te atf yapılmaktadır. Eski Ahit'in Yaratılış Kitabı'nda (14: 18) bahsi geçen efsanevi Melkisedek, Yüce Tanrı'nın koheni ve Salem Kralı olarak tasvir edilmektedir. Melkisedek, Yeni Ahit'in İbraniler Kitabı'nda (7: 1-6) ise İbrahim peygamber ile aynı dönemde yaşayan ve Levili soyundan olmamasına rağmen kohen olan bir kral olarak görülmektedir.

²¹ Bu durum idarecilerin sahip olduğu unvanlar üzerinden görülebilmektedir. Örneğin Aleksandros Iannaios, Seder Olam Zuta'da Yanay adıyla anılmakta ve baş kohen ve kral olarak nitelenmektedir (Natan haBavli, 2014, s.48). Mevcut durum nüsmatik bulgularla da desteklenmektedir. Aleksandros Iannaios, bastırılmış olduğu çift dilli sikkelerin bir kısmının ön yüzünde Paleo İbranice *Yehonatan haMelekh=Kral Yehonatan* ve Grekçe olan arka yüzde *Basileos Aleksandrou=Kral Aleksandros'un* ifadelerini kullanmaktadır (Madden, 1881, s. 85 (1) (2); Hendin, 2021, s. 176-178, Plate 15-16, No. 6183, 6189). II. Antigonos Mattathias (M.Ö. 40-37) da bastırılmış olduğu çift dilli sikkelerin ön yüzünde Paleo İbranice *Mattiyah haKohen Gadol=Baş Kohen Mattiyah* ifadesini kullanılmaktayken, sikkelerin arka yüzünde Grekçe *Basileos Antigonou=Kral Antigonos'un* ifadeleri yer almaktadır (Hendin, 2021, s. 191, Plate 17, No.6203).

sürecinde genişletmeye başlattığı idari ve askeri yetkilerini daha üst dereceye taşıyarak, geleneksel dini temsilcilik rolünden, devlet başkanlığı/krallık pozisyonuna dönüşmüştür.

Yeni Yahudi monarşisinin başında bulunan baş kohen Haşmonayim krallarının davranış ve hayat tarzları, geleneksel baş kohenlik makamının yetkilerini aştığı gibi sınırlarını da aşmaktadır. Bahse konu yöneticiler, baş kohenlikle beraber kral olarak idari ve askeri yetkileri de ellerinde bulundurmaları sebebiyle ömürlerinin büyük kısmını savaş meydanlarında ve karargahlarda geçirmiştir. Bu sebeple, tapınakta baş kohenin yerine getirmesi gereken dini ritüelleri ihmal edebilmişlerdir. Ayrıca, giriş kısmında sunulan, baş kohenlerin kişisel hayatlarında dikkat etmesi gereken hususlara tam manasıyla riayet etmeleri de mümkün olmamıştır. Örneğin, siyasi ve askeri yetkilere sahip olan baş kohen Simon, içkili bir ziyafet sırasında yoğun şekilde alkolün tesiri altındayken hayatını kaybetmiştir (I. Mak. 16: 15-16). Baş kohen I. Aristoboulos, annesini ve kardeşini iktidar hırsıyla hapsedirmiş ve annesi bu esaret sırasında hayatını kaybetmiştir (Ios. ant. Iud. XIII.11.1). Baş kohen Aleksandros Iannaios ise cariyeleriyle beraber bulunduğu bir ziyafet sırasında, tüm ahalinin huzurunda karıştırlarını çarmlıha gerdirmiş ve onlar henüz hayatlarını kaybetmeden önce eşlerini ve çocuklarını öldürtmüştür (Ios. ant. Iud. XIII.14.2). Görüldüğü üzere Simon döneminde Yahudi mercilerin aldığı kararla resmen siyasi, askeri yetkilere de kavuşan ve sonrasında krallık ile birleşerek tamamen siyasal bir makam haline gelen baş kohenlik görevini üstlenen kimseler artık klasik birer baş kohen gibi davranmamaktadır. Onlar ülke yönetmekte, savaş meydanlarında boy göstermekte, aşırı derecede alkol tüketmekte, cariyeleriyle ziyafet düzenlemekte ve karıştırlarını ile aileleriyle birlikte katledebilmektedir.

Roma Hakimiyeti ve Herodes İdaresi Altında Baş Kohenlik (M.Ö. 63-M.S. 70)

Haşmonayim hakimiyetinin son dönemlerinde, M.Ö. 66 yılında, hanedanlık üyelerinden II. Hyrkanos (M.Ö. 67-66) ile II. Aristoboulos (M.Ö. 66-63) arasında uzun süreli ve devleti yıpratran bir taht mücadelesi başlamıştır (Ios. ant. Iud. XIV.1.2 – 2.3; Ios. bell. Iud. I.6.1-2). Taht mücadelesinin devam ettiği sırada Roma Devleti genişlemesini sürdürmektedir. Nihayetinde, Romalı Gnaeus Pompeius (M.Ö. 106-48) M.Ö. 63 yılında Yahudiye’yi ele geçirmiştir (Goldin, 1961, s. 122-123). Pompeius, bölgeyi ele geçirdikten sonra gerçekleştirdiği idari düzenlemeler kapsamında, Yahudiye’yi de içeren bölgeyi Roma’nın Syria eyaletinin yöneticisi olarak görevlendirilen Scaurus’a (M.Ö. 65-62) bağlamıştır (Vanderkam, 2004, s. 347). II. Hyrkanos, Yahudiye yerelinde baş kohen olarak görevlendirilmiştir. II. Hyrkanos’un baş kohen olarak görevlendirildiği bu dönemde kendisinin idari anlamda kral olarak anılmadığı görülmektedir (Ios. ant. Iud. XIV.4.4). Bu noktada kendisinin kral unvanını yeniden kullanmadığı ve seküler alandaki yetkilerini “*ethnarkhos*” unvanı ile yürüttüğü düşünülmektedir (Smallwood, 1976, s. 27). Gnaeus Pompeius’un idari düzenlemeleri neticesinde bölgede artık bağımsız bir Yahudi monarşisi bulunmamaktadır ve baş kohenlik genel manada idari yetkilere sahip değildir. Makam sadece, daha alt seviye olarak değerlendirilebilecek yerel idarecilik ve dini sorumluluk aracılığıyla varlığını sürdürmektedir. Roma hakimiyeti altına ilk geçiş döneminin hemen ardından bölgenin idari yapısı, Haşmonayim Devleti’ni tekrar ihya etmek adına çıkan isyanlar sebebiyle, sıklıkla değişime uğramıştır. Bu kapsamda Roma’nın Syria Eyaleti’nin M.Ö. 57-54 yılları arasındaki yöneticisi Gabinius, M.Ö. 57 yılında Yahudiye’yi her birinin ayrı bir idari mekanizması bulunan beş farklı birime ayırmıştır (Goldin, 1961, s. 123). Düzenleme sonrasında da II. Hyrkanos baş kohen olarak görev yapmaya devam etmiş ancak yerel seküler yetkilerini kaybetmiştir (Ios. ant. Iud. XIV.5.4; Ios. bell. Iud. I.8.5). Gabinius’un bu düzenlemesi kalıcı olmamış ve Iulius Caesar (M.Ö. 100-44), M.Ö. 48 yılından önce baş kohen II. Hyrkanos’un baş kohenliğini onaylayarak makamı aile içerisinde intikal eder hale getirmiştir. M.Ö. 47 yılında Mısır’dan döndüğünde ise bölge yönetimine tekrar müdahale ederek Pompeius ile Gabinius’un daha

önce gerçekleştirdiği düzenlemeleri feshetmiştir. Böylece baş kohen II. Hyrkanos tekrar ethnarkhos ilan edilerek yerel idari yetkilerine kavuşmuştur (Smallwood, 1976, s. 49). Bölgenin genel idari konulardaki yetkilisi ise, Gabinius döneminden beri olduğu gibi, Antipatros olmuştur (Ios. ant. Iud. XIV.8.4; Ios. bell. Iud. I.10.3). Kısaca genel mahiyeti sunulan düzenlemelerle Yahudiye, yirmi yıldan kısa süre içerisinde üç kez idari değişikliğe uğramış olmaktadır. Yahudiye’de kurulan Roma hakimiyeti baş kohenlik makamının mevcudiyetine müdahalede bulunmamışsa da değişen siyasi şartlara göre yapılan düzenlemelerle baş kohenlik makamı siyasi bir araç haline dönüştürülmüştür. Ayrıca Seleukoslar döneminde başlayan yabancı otoritenin baş kohenleri ataması veya onaylaması usulü de tekrar görülmeye başlanmıştır.

Yahudiye üzerindeki Roma hakimiyetinin devam ettiği sırada, Haşmonayim Hanedanlığının bir üyesi olan II. Mattathias Antigonos, Haşmonayim hakimiyetini yeniden tesis edebilmek amacıyla ve Roma Devleti’nin bölgedeki rakibi konumunda bulunan Parthların desteğiyle M.Ö. 40 yılında Hierousalem’de kendisini baş kohen ve kral ilan etmiştir (Grayzel, 1968, s. 99; Smallwood, 1976, s. 53). Bu girişim karşısında Roma Senatosu, aynı yıl II. Hyrkanos döneminin “*prokuratoru*” Antipatros’un oğlu Herodes’i resmi olarak Yahudiye kralı olarak atamıştır. Tarafların mücadelesi M.Ö. 37 yılında Herodes’in üstünlüğüyle nihayete ermiştir (Schafer, 2005, s. 88-89). Böylece Herodes (M.Ö. 37-4), Yahudiye’de vassal bir kral olarak hükmetmeye başlamıştır. Herodes, kendisi de bir Yahudi olmasına rağmen, idari anlamda baş kohenlik ile devlet yöneticiliğini ayırmak durumunda kalmıştır²². Bu noktada politik güç ile dini liderlik tekrar birbirinden ayrılmış olmaktadır. Meseleye bu açıdan bakıldığında, Herodes’in ilk krallık dönemindeki geleneksel sisteme geri döndüğü gibi bir izlenim oluşmaktadır. Ancak mevcut durumun sebebi, Herodes’in baş kohenliği geleneksel formunda döndürmeyi amaçlamasından ziyade Yahudiye hakimiyeti konusunda otoritesini sarsma ihtimali bulunan her alternatifini etkisizleştirme politikası izlemesidir.

Herodes bölgede otoritesini tartışılmaz hale getirme politikası kapsamında, baş kohenin başkanlık ettiği Yahudi meclisini politik gücün her bir zerresinden mahrum bırakmıştır (Grayzel, 1968, s. 102). Ayrıca baş kohenlik makamına gelmemesi sebebiyle makamı itibarsızlaştırmaya çabalamıştır. Bu amaç doğrultusunda Herodes, Yahudiye hakimiyetini ele geçirdiğinde baş kohenlik makamına, geleneksel ve aile içerisinde intikal eden özelliği gereği Haşmonayim ailesinden birini ataması gerektiği halde, Babil’den tam olarak bilinmeyen bir kohen ailesinden gelen Ananelos’u (M.Ö. 37-36) atamıştır (Ios. ant. Iud. XV.2.4). Ancak sonrasında, mevcut atamanın ahalinin tepkisini çekmesinden endişe ederek Ananelos’u görevden almış ve yerine Haşmonayim sülalesinden III. Aristoboulos’u (M.Ö. 36) baş kohenliğe atamıştır (Ios. ant. Iud. XV.3.1; Schafer, 2005, s. 95). III. Aristoboulos’un baş kohen olarak ahalinin sempatisini toplamaya başladığını fark ettiğinde ise onu öldürterek, bir süre önce görevden aldığı Ananelos’u (M.Ö. 36-30) tekrar baş kohen olarak görevlendirmiştir (Ios. ant. Iud. XV.3.3). Baş kohenlik makamını etkisizleştirmek adına gerçekleştirilen bu eylemlerin dışında Herodes, makamda bulunan kişileri kontrolü altında tutabilmek amacıyla baş kohenlerin törensel kıyafetlerini şahsi depolarında muhafaza altına almıştır (Schafer, 2005, s. 95-96). Makam bu dönemde Herodes’in siyasi kaygılarının yanı sıra kişisel hayatı ile ilgili meselelere de konu olmuştur. Iosephus’ta yer alan bir anlatıya göre, Herodes sıradan bir kohen olan Boethus oğlu Simon’un kızına âşık olmuştur. Ancak Simon, kendisiyle akrabalık kuramayacak kadar aşağı bir konumda yer almaktadır. Bu sebeple dönemin baş koheni Phabetos oğlu Iesus’u (M.Ö. 30-23) görevden alarak yerine Boethus oğlu Simon’u (M.Ö. 23-5) atamıştır. Ancak Simon baş

²²Herodes’in babası Idumaealı Antipatros, annesi ise Arabialı Cypros’tur. Antipatros’un büyükbabası Antipas Yahudiliği sonradan kabul etmiştir. (Kasher, 2007, s. 18) Bu sebeple Herodes yarım Yahudi olarak kabul edilmekte ve kutsal kohenler soyundan gelmediği için baş kohen olamamaktadır.

kohenlik makamına geldikten sonra onun kızıyla evlenmiştir (Ios. ant. Iud. XV.9.3). Herodes döneminde yürütülen politikalar neticesinde artık seküler yetkileri bulunmayan, aile içerisinde intikal etmeyen, ömürlük olmayan, kral tarafından atanan veya görevden alınan ve makamın gerektirdiği ritüel ile diğer dini hizmetlerin sunulmasının törensel kıyafetler üzerindeki tasarruf sebebiyle tamamen kralın iradesine bağlı hale geldiği yeni bir tür “baş kohenlik” ortaya çıkmıştır.

Herodes’in hayatını kaybetmesinin ardından, dönemin Roma İmparatoru Augustus (M.Ö. 27-M.S. 14), M.Ö. 4 yılında Yahudiye’yi Herodes’in çocukları arasında bölüştürerek bölgenin idari yapısını tekrar değiştirmiştir. Bahse konu düzenleme kapsamında Yahudiye’nin ana bölgelerini oluşturan Samaria, Idumaea ve Iudaea “*ethnarkhos*” unvanı ile Arkhelaos’un, Galilea ve çevresi “*tetrarkhos*” unvanı ile Antipas’ın ve ülkenin kuzeydoğu kısımları “*tetrarkhos*” unvanı Philippos’un yönetimine verilmiştir (Grayzel, 1968, s. 107; Schwartz, 2014, s. 70). Arkhelaos, Yahudiye’nin ana bölgelerinin idari sorumlusu konumunda olması sebebiyle babası Herodes’te bulunan ve artık bir adet haline gelmiş olan baş kohenleri atama hakkını da devralmıştır. Arkhelaos’un bu yetkiyi kullanması, Herodes döneminin son baş koheni olan Ioazar’ın (M.Ö. 4) taksimat gerçekleştirildikten hemen sonra görevden alınarak yerine Eleazaros’un (M.Ö. 4-3) atanması ve kısa süre sonra onun da görevden alınarak İesusus’un (M.Ö. 3-?) makama atanması örnekleri üzerinden görülebilmektedir (Ios. ant. Iud. XVII.13.1). Roma yönetiminin bölgede gerçekleştirdiği son düzenlemeden kısa bir süre sonra Arkhelaos’un bölgelerinde yaşayan ahalinin memnuniyetsizliği ve talepleri üzerine, yeni bir idari düzenleme gerçekleştirilmiştir. Roma yönetimi, bu defa M.S. 6 yılında köklü bir değişiklik yaparak Arkhelaos’un hakimiyetinde bulunan bölgeleri bir eyalete (*Provincia Iudaea*) çevirerek doğrudan Roma yönetimine bağlamıştır. Yeni idari düzen kapsamında Yahudiye, Roma yönetiminin bölgeye atadığı, önce “*praefect*” ve sonra “*procurator*” unvanlı, resmi görevliler tarafından yönetilmeye başlanmıştır (Grayzel, 1968, s. 107-108; Schwartz, 2014, s. 70). Bölgenin idari ve askeri merkezi Caesarea olarak düzenlenmiştir (Smallwood, 1976, s. 53). Roma’nın Yahudiye yöneticisinin yetkileri arasında bölge idaresi, üst dereceli adli mevzular ve askeri birlikleri komuta etmek bulunmaktadır. Roma’nın Syria Eyaleti’nin yöneticisi de Yahudiye Eyaleti üzerinde belli bir etkiye sahiptir (Schafer, 2005, s. 107-108). Daha önce Arkhelaos’un elinde bulunan baş kohenleri atama yetkisi de artık Roma Devleti’ne geçmiştir.

Yahudiye’nin bir Roma eyaletine dönüştürülmesi kapsamında gerçekleştirilen düzenlemelere göre, baş kohenlik makamı Roma Devleti nazarında idari bir yetkiye sahip değildir (Vanderkam, 2004, s. xi). Baş kohenler bu dönemde, Yahudi ulusunun dini işlerinden sorumlu olmaktan başka yerel Yahudi meclisinin başkanlığını da yürütmektedir. Bu sayede birer din adamı olarak değil ancak meclis başkanı sıfatıyla yerel yönetim ile ilgili konularda Roma temsilcilerine karşı sorumludurlar. Böylece Roma görevlileri ile Yahudi ahali arasında bir tür temsilci veya arabulucu rolü üstlenmiş olmaktadır (Smallwood, 1976, s. 148-149). Baş kohenlerin, Yahudilerin yerel yönetimdeki meclislerinin başkanı olması durumu ile baş kohenleri atama yetkisinin Roma yöneticilerinin tasarrufunda bulunması gerçeği bir araya geldiğinde, yerel Yahudi meclisinin başkanlarının Roma Devleti tarafından atanması şeklinde dolaylı bir sonuç daha ortaya çıkmaktadır. Elbette Roma yönetimi, baş kohenliğe yani yerel Yahudi meclisinin başkanlığına sadece kendi politikalarını onaylayacak ve uygulatacak kimseleri atama politikası izleyecektir. Dolayısıyla Roma eyalet döneminin başlangıcında da baş kohenler, Roma görevlilerinin siyasi amaçlar doğrultusunda kullandığı birer araç olmaktan öteye geçemeyecektir.

Yahudiye’nin bir Roma eyaletine dönüştürülmesinin ardından Roma’nın Syria Eyaleti yöneticisi Quirinius (M.S. 6-12), Yahudiye Eyaleti’nin ilk yöneticisi olan Koponius (M.S. 6-9) ile bölgeye giderek ilk

düzenlemeleri gerçekleştirmiş ve Koponius'u bölgede bıraktıktan sonra ayrılmıştır (Ios. ant. Iud. XVIII.1.1). Bahse konu düzenlemelere, eyalet döneminin ilk baş koheni Sethi oğlu Ananos'un atanması da bulunmaktadır (Ios. ant. Iud. XVIII.2.1). Quirinius'un bu ilk atamasının ardından baş kohenler, aile içerisinde intikal etme ve ömürlük bir makam olma özelliğine dikkat edilmeyerek, Romalı yöneticiler tarafından Roma çıkarları doğrultusunda kısa süreli ve sık şekilde birbirleri ardına göreve getirilmiştir. Yahudiye Eyaleti'nin sonraki dönem yöneticilerinden Valerius Gratus'un (M.S. 15-26) kısa sürede gerçekleştirdiği çok sayıda atama bu duruma bir örnek teşkil etmektedir. Zira Gratus, görevinin hemen başlangıcında baş kohen olan Ananos'u görevden alarak ve yerine Phabi oğlu Ismaelos'u (M.S. 15-16) atamıştır. Kısa süre sonra tekrar bir değişiklik yapma ihtiyacı hissederek daha önce de baş kohenlik makamında bulunmuş olan Ananos oğlu Eleazaros'u (M.S. 16-17) makama atamıştır. Yaklaşık bir yıl kadar sonra onu da görevden almış ve yerine Kamithos oğlu Simon'u (M.S. 17-18) atamıştır. Simon da makamda bir yılını dahi doldurmadan görevden alınarak yerine Kaiaphas olarak bilinen Iosephus (M.S. 18-38) atanmıştır (Ios. ant. Iud. XVIII.2.2). Mevcut durumu bazı rakamlar üzerinden somutlaştırmak da mümkündür. Haşmonayim Hanedanlığı'nın bölgede etkin bir kuvvet haline geldiği M.Ö. II. yüzyılın ortalarından, Yahudiye hakimiyetini Herodes'in elde ettiği M.Ö. 37 yılına kadar geçen yüz on üç yıllık sürede sadece sekiz adet baş kohen görev yapmıştır. Ancak Herodes'in iktidara gelişinden, II. Tapınağın yıkıldığı M.S. 70 yılına kadar geçen ve çoğunluğunu Roma eyalet döneminin işgal ettiği yüz yedi yılda, yirmi sekiz farklı baş kohen makamda bulunmuştur. Bu sayı, ortalamaya vurulduğunda kişi başı yaklaşık dört yıllık gibi bir görev süresine tekabül etmektedir ki geleneksel olarak baş kohenler ömürleri boyunca hizmet vermektedir (Grayzel, 1968, s. 117).

Yahudiye'nin bir Roma Eyaleti'ne dönüştürülmesinden bir süre sonra Roma yönetimi bölgenin idari düzenine tekrar müdahale etmiştir. Bu kapsamda, M.S. 37 yılında Herodes'in oğullarından Antipas'ın yönettiği bölgeler elinden alınmıştır. M.S. 41 yılında Roma İmparatoru Claudius (M.S. 41-54) döneminde ise Herodes'in torunu I. Agrippa, Yahudiye tahtına oturtularak eyalet sistemi terk edilmiştir (Grayzel, 1968, s. 108). Ancak bu uzun soluklu bir dönem olamamış, M.S. 44 yılında I. Agrippa'nın ölümüyle Yahudiye tekrar bir Roma Eyaleti'ne dönüştürülmüştür. Yeniden eyalet olarak düzenlenen bölgenin sınırları öncekine göre Iudaea, Samaria, Idumaea, Galilea ve Peraea bölgelerini kapsayacak şekilde genişletilmiştir (Gabba, 1999, s. 142). Ayrıca daha önce Yahudiye eyaletinin Romalı yöneticileri elinde bulunan baş kohenleri atama yetkisi, yeni eyaletin yöneticilerine sunulmamıştır. Bu yetki yeni eyalet döneminde, Herodes'in torunlarından, önce Khalkisli Herodes'e ve sonra II. Agrippa'ya verilmiştir²³.

Yahudiye yönetimi üzerinde gerçekleştirilen bahse konu sık düzenlemeler, baş kohenliğin mahiyetinin değişmesi ve baş kohenlik makamının siyasal bir araç olarak kullanılması durumu halihazırda siyasallaşmış olan makamın itibarsızlaşması sonucunu da beraberinde getirmiştir. Zira son düzenlemenin ardından, Yahudiye yöneticisi Felix döneminde (M.S. 52-60) baş kohenler, daha alt sınıf kohenler üzerinden vergilerin bir kısmını zimmetlerine geçirmek suretiyle zenginleşmiştir. Bu durum alt sınıf din adamlarının giderek artan Yahudi muhalefetine sempati duymasına yol açmıştır (Schafer, 2005, s. 119). Felix dönemine ait diğer bazı ifadelerle göre ise, kohenler artık Yahudi ahali tarafından Romalıların kullandığı kimseler ve Romalıların dostu olarak görülmeye başlanmıştır. Hatta Felix döneminin baş kohenlerinden Jonathan (M.S. 58), bir grup muhalif Yahudi tarafından öldürülmüştür (Ios. ant. Iud. XX.8.5; Ios. bell. Iud. II.13.3). Yahudiye'de

²³ Khalkisli Herodes bu dönemde, Yahudiye'nin kuzeyinde yer alan Ituraea'nın içerisinde bulunan Khalkis bölgesini, İmparator Claudius'un verdiği yetkiyle vassal bir kral olarak yönetmektedir. II. Agrippa ise, M.Ö. 4 yılında yapılan taksimata göre Philippos'a ait olan bölgeleri, bu dönemde İmparator Claudius'un verdiği yetkiyle vassal bir kral olarak yönetmektedir (Schafer, 2005, s. 110, 116).

giderek artan benzer hadiseler ve huzursuzluklar, nihayetinde M.S. 66 yılında büyük bir isyanla sonuçlanmıştır²⁴. Baş kohenlik makamı da isyan sürecinde muhalif grupların hedefi haline gelmiştir. Öyle ki, geleneksel olarak aile içerisinde intikal eden ve ömürlük olan ancak bir süredir bu çizgisinden uzaklaşmış bulunan baş kohenlik makamına, muhalif grupların kura ile atama yapmaya kalktığı görülmektedir (Ios. bell. Iud. IV.3.7–8). Burada dikkat çekilmesi gereken husus, baş kohenlik makamına karşı bu girişimlerde bulunan grupların da esasen birer Yahudi olması durumudur. Bu kimselerin, bir inanç olarak Yahudiliği terk ettiğine veya Romalılar gibi yabancı kimseler olduklarına dair bir bilgi mevcut değildir. Şu hâlde bu kişilerin giriştiği faaliyetler, makamın siyasallaşarak tamamen geleneksel çizgisinden sapmış olması ve baş kohenlerin Roma siyasetinin birer aracı haline dönüşmüş olmalarına karşı verilen tepkiler olarak değerlendirilmelidir. Nihayetinde isyan kapsamında M.S. 70 yılında Hierousalem’de bulunan II. Tapınağın Romalılar tarafından yıkılmasıyla baş kohenlik makamı, artık merkezi bir ibadethane mevcut olmadığından, ortadan kalkmıştır.

Sonuç

Musa döneminde Yahudiliğin dini birer makamı olarak ortaya çıktığı kabul edilen kohenlik ve baş kohenlik, Babil sürgününe kadar geleneksel yapısını koruyarak varlığını sürdürmüştür. Ancak Babil sürgünü sonrasında, baş kohenlik makamı kademeli olarak geleneksel çizgisinden uzaklaşarak siyasallaşmıştır. Bu durumun temel sebebi, Babil sürgünü sonrasında artık bir Yahudi Devleti’nin ve siyasi konularla ilgilenen bir Yahudi yöneticinin mevcut olmamasıdır. Belirtilen türde bir karakterin yokluğu, dini temsilci konumunda bulunan baş koheni Yahudiler açısından tek yetkili temsilci konumuna yükselmiştir. Doğal bir sonuç olarak da baş kohenliğin yetki alanı, seküler liderin yetkilerini de kapsayacak şekilde genişlemiş ve genişlemeyi engelleyecek bir unsur da mevcut olamamıştır. Netice itibarıyla baş kohenlik makamının siyasallaşmasının, Yahudi bir monarkın yokluğundan kaynaklanan bir zaruret olarak geliştiği düşünülebilir.

Baş kohenlik makamı üzerindeki siyasallaşma, temelde yabancı yöneticiler tarafından gerçekleştirilen siyasallaştırma ve Yahudilerin makamı siyasallaştırması olarak iki yönlü olarak değerlendirilebilir. Belirtilildiği üzere sürgün sonrası dönemde, Haşmonayim yönetimi dışında, Yahudiye ve Yahudiler farklı yabancı egemenlere tabi olmuşlardır. Bahse konu yabancı egemenlerin idari sistemleri ve yönetim anlayışları içerisinde baş kohenlerin resmi bir görevi bulunmamaktadır. Ancak Yahudiye yerel yönetiminde hemen her dönem Yahudilere bir tür otonomi tanınmıştır. Artık yabancı yöneticiler yarı-otonom Yahudiye ile ilgili konuları görüşmek veya kararları uygulamak amacıyla baş kohenleri muhatap seçmiştir. Neticede, baş kohenler siyasi meselelerle de ilgilenmek durumunda kalmıştır. Hellenistik dönemde bahse konu durum olağan hale gelmiş ve siyasi alandaki yetki genişlemesi artarak sürmüştür. Özellikle Seleukos yönetimi altında kohenlerin, askeri idarecilik ve genel valilik gibi Seleukos Devlet sistemindeki resmi görevleri alan ve bu yetkilere sahip olan kişiler haline gelmeye başlaması da baş kohenleri siyasi yetkilerle buluşturan bir diğer gelişme olmuştur. Herodes ve Roma hakimiyetleri altında da resmi bir görevi bulunmayan baş kohenler, bu defa belirtilen egemenlerin kişisel veya bölgesel siyasetlerinin bir aracı haline dönüşmek suretiyle siyasete alet edilerek siyasallaştırılmıştır.

Baş kohenlik makamının Yahudiler eliyle siyasallaştırılması konusu daha ilgi çekicidir. Zira dikkat çekici şekilde, makam üzerindeki siyasallaşma Yahudi ahali tarafından benimsenmiş ve hatta arzu edilir hale gelmiştir. Ayrıca baş kohenlik makamı, Yahudilerin dini ve geleneksel bir makamı olmasına rağmen dönem

²⁴ Literatürde Büyük İsyân veya I. Yahudi-Roma Savaşı olarak bilinen hadise üzerinde çeşitli etkenler söz konusudur. İsyânın sebepleri, gelişimi ve sonuçları hakkında detaylı bilgi için bkz. (Erdemir ve Erdemir, 2010; Ceren, 2019; Özdemir, 2019; Bilik, 2021).

Yahudileri makamın mahiyeti ve silsilesi üzerinde değişiklik yapmaktan da çekinmemişlerdir. Esasen salt bu durum dahi makamın siyasallaşmasını ortaya koymaktadır. Yahudiler tarafından makamın siyasallaştırılmasının başlangıcı, Pers hakimiyetinin sonunda yaşanan Yoşua ile Yohanan mücadelesine kadar dayandırılabilir. Zira bu noktada baş kohenlik, bölgenin seküler idarecisinin vaadiyle bir tartışmaya konu olmuş ve tartışma bir cinayetle sonlanmıştı. Seleukos hakimiyeti altında yaşanan, adayların ücret ödeme veya talep etme yoluyla baş kohenliği yani Yahudiye yerel yönetimini ele geçirme arzusu da baş kohenliğin siyasi konulara alet edilmesinin Yahudiler tarafından gerçekleştirilen bir diğer örneğidir. Makkabi İsyanının ilk liderlerinin siyasi ve askeri yetkilerle baş kohenliği birleştirmekten çekinmemesi ve hatta Seleukos taht adayları nezdinde makamı bir pazarlık konusu yapmaları da siyasallaşma sürecinde önemli noktalar. Simon döneminde gerçekleşen, Yahudi mercilerin baş kohenlik, askeri yöneticilik ve siyasi idarecilik yetkilerini birleştirmeleri ise baş kohenliğin Yahudiler tarafından resmi olarak siyasallaştırılması anlamına gelmektedir. Haşmonayim yönetimi altında ise baş kohenlerin resmi olarak kral unvanı taşımaktan ve birer kral gibi hareket etmekten çekinmedikleri görülmektedir. Makam üzerinde Yahudiler tarafından gerçekleştirilen tüm bu gelişmeler, baş kohenliği siyasi yetkilere sahip bir makam haline getirmek veya siyasi olaylara alet etmek suretiyle siyasallaştırmıştır. Neticede salt dini vazifelerle meşgul olma, aile üyeleri arasında intikal etme olma ve ömür boyu görev yapılan bir makam olma gibi özelliklerinin birçoğunu kaybederek başlangıç noktasına göre oldukça farklı bir hale bürünen baş kohenlik, özellikle Roma hakimiyeti döneminde de görülebileceği gibi, Yahudi ahali nezdinde itibarını da kaybetmiştir.

Kaynakça

- [1] Adam, Baki (2018), Yahudilik, Baki Adam (Ed.), Dinler Tarihi içinde (62-135), Grafiker Yayınları, Ankara.
- [2] Altınel, Tolga Savaş (2021), İsrailoğullarının Kutsal Soyu Kohenler, Milet Nihal Yayınları, İstanbul.
- [3] Avigad, Nahman (1976), "Bullae and Seals from a post-Exilic Judean Archive", Qedem, S. 4. (1-36)
- [4] Ay Arçın, Şeyma (2016), İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi, Ayışığı Kitapları, İstanbul.
- [5] Babil Talmudu. Kullanılan Metin ve Çeviri: www.sefaria.org/texts/Talmud. (Erişim Tarihi: 15.01.2024)
- [6] Babota, Vasile (2014), The Institution of the Hasmonean High Priesthood, Brill, Leiden.
- [7] Besalel, Yusuf (2003), Yahudi Tarihi, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, İstanbul.
- [8] Bickerman, Elias (1962), From Ezra to the Last of the Maccabees, Schocken Books, New York.
- [9] Bickerman, Elias (1988), The Jews in the Greek Age, Harvard University Press, USA.
- [10] Bilik, Necmettin (2021), Roma İmparatorluk Döneminde Yahudi İsyanları: Büyük İsyan, Adıyaman Üniversitesi, Adıyaman. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- [11] Brutti, Maria (2006), The Development of the High Priesthood during the pre-Hasmonean Period History, Ideology, Theology, Brill, Leiden.
- [12] Ceren, Yunus Emre (2019), Provincia Iudaea'da Yahudi İsyanları, İstanbul Üniversitesi, İstanbul. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- [13] Conder, Claude Reignier (1879), Judas Maccabaeus and the Jewish War of Independence, Marcus Ward&Co., London.
- [14] Demirci, Kürşad ve Altınel, Tolga Savaş (2017), "Erken Dönem İsrailoğulları Tarihinde Rahipliğin Gelişim Sürecine Alternatif Bir Bakış", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 58/2, Ağustos. (31-61)
- [15] Diod.=Diodoros, Bibliotheca. Kullanılan Metin ve Çeviri: Diodorus of Sicily (1984), Fragments of Books XXXIII-XL, (Çev. F. R. Walton), William Heinemann Ltd., London.
- [16] Eph'al, Israel (2008), Syria-Palestine under Achaemenid Rule, J. Boardman, L. Hammond vd. (Ed.), The Cambridge Ancient History içinde (C. 4, 139-164), Cambridge University Press, Cambridge.
- [17] Eski Ahit. Kullanılan Metin ve Çeviri: (2015), Eski Antlaşma (Tevrat ve Zebur), Kutsal Kitap ve Deuterokanonik Kitaplar içinde (1-1112), Kitabı Mukaddes Şirketi, Korea.
- [18] Gabba, Emilio (1999), The Social, Economic and Political History of Palestine 63 BCE – 70 CE, W. Horbury, W. D. Davies vd. (Ed.), The Cambridge History of Judaism içinde (C. 3, 94-167) Cambridge University Press, Cambridge.
- [19] Goldin, Judah (1961), The Period of the Talmud (135 BCE -1035 CE), L. Finkelstein (Ed.), The Jews, their History, Culture and Religion içinde (C. 1, 115-216) Peter Owen Limited, London.
- [20] Goodman, Martin (2007), Rome and Jerusalem; The Clash of Ancient Civilizations, Alfred A. Knopf, New York.
- [21] Grabbe, Lester (2004), A History of the Jews and Judaism in the Second Temple Period, C. 1, T&T Clark, London.
- [22] Grayzel, Solomon (1968), A History of the Jews from the Babylonian Exile to the Present, The Jewish Publication Society of America, USA.
- [23] Güngör, Muhammed (2019), "Yahudilikte Özel Bir Sınıf, Yahudi Din Adamı Kohenler", Oksident: Yahudilik, Hristiyanlık ve Batı Araştırmaları Dergisi, S. 1/2, Aralık. (193 – 218)
- [24] Gürkan, Salime Leyla (2012), Yahudilik, İsam Yayınları, İstanbul.

- [25] Hdt.=Herodotos, *Historiai*. Kullanılan Metin ve Çeviri: Herodotus (1998), *The Histories*, (Çev. R. Waterfield), Oxford University Press, Oxford.
- [26] Hendin, David (2021), *Guide to Biblical Coins*, American Numismatic Society, New York.
- [27] Hengel, Martin (1981), *Judaism and Hellenism*, Fortress Press, Philadelphia.
- [28] Hengel, Martin (2007), *The Political and Social History of Palestine from Alexander to Antiochus III*, W. D. Davies ve L. Finkelstein (Ed.), *The Cambridge History of Judaism içinde* (C. 2, 35-78), Cambridge University Press, Cambridge.
- [29] Hirsch, Emil Gustav (1904), "High Priest", *The Jewish Encyclopedia*, C. 6, New York.
- [30] I. Mak.=I. Makabeler. Kullanılan Metin ve Çeviri: (2015), I. Makabeler, *Kutsal Kitap ve Deuterokanonik Kitaplar, Deuterokanonik (Apokrif) Kitaplar içinde* (183-223), Kitabı Mukaddes Şirketi, Korea.
- [31] II. Mak.=II. Makabeler. Kullanılan Metin ve Çeviri: (2015), II. Makabeler, *Kutsal Kitap ve Deuterokanonik Kitaplar, Deuterokanonik (Apokrif) Kitaplar içinde* (224-254), Kitabı Mukaddes Şirketi, Korea.
- [32] Ios. ant. Iud.=Flavius Iosephus, *Antiquitates Iudaicae*. Kullanılan Metin ve Çeviri: Josephus (1958), *Jewish Antiquities Books IX-XI*, C. 6, (Çev. R. Marcus), William Heinemann Ltd., London; Josephus (1957), *Jewish Antiquities Books XII-XIV*, C. 7, (Çev. R. Marcus), William Heinemann Ltd., London; Josephus (1963), *Jewish Antiquities Books XV-XVIII*, C. 8, (Çev. R. Marcus), William Heinemann Ltd., London; Josephus (1965), *Jewish Antiquities Books XIX-XX*, C. 9, (Çev. L. H. Feldman), William Heinemann Ltd., London.
- [33] Ios. bell. Iud. =Flavius Iosephus, *Bellum Iudaicum*. Kullanılan Metin ve Çeviri: Josephus (1956), *The Jewish War Books I-III*, C. 2, (Çev. J. Thackeray), William Heinemann Ltd., London; Josephus (1961), *The Jewish War Books VI-VII*, C. 3, (Çev. J. Thackeray), William Heinemann Ltd., London.
- [34] IV. Mak.=IV. Makabeler. Kullanılan Metin ve Çeviri: (2015), IV. Makabeler, *Kutsal Kitap ve Deuterokanonik Kitaplar, Deuterokanonik (Apokrif) Kitaplar içinde* (326-345), Kitabı Mukaddes Şirketi, Korea.
- [35] Kasher, Aryeh (2007), *King Herod: A Persecuted Persecutor*, Walter de Gruyter, Berlin.
- [36] Kratz, Reinhard Gregor (2015), *Historical & Biblical Israel The History, Tradition and Archives of Israel and Judah*, Oxford University Press, UK.
- [37] Kubbealtı Lugatı, www.lugatim.com/s/S%C4%B0YASALLA%C5%9EMAK. (Erişim Tarihi: 15.01.2024)
- [38] Madden, Frederic William (1881), *Coins of the Jews*, Trübner&Co., London.
- [39] Martin, Thomas Runge (2012), *Eski Yunan Tarih Öncesinden Helenistik Çağa*, (Çev. Ü. H. Yolsal), Say Yayınları, İstanbul.
- [40] Mendels, Doron (1983), "Hecataeus of Abdera and a Jewish "patrios politeia" of the Persian Period (Diodorus Siculus XL,3)", *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft*, S. 95/1. (96–110)
- [41] Milman, Henry Hart (1913), *The History of the Jews*, C. 1, J.M. Dent&Sons Ltd., London.
- [42] Nana, Mahmut (2008), *Yahudi Tarihi*, (Çev. A. Batur), Selenge Yayınları, İstanbul.
- [43] Natan haBavli, *Seder Olam Zuta*. Kullanılan Metin ve Çeviri: Natan haBavli (2014), *Dünyanın Kısa Tarihi İslami Dönemde Kaleme Alınan İlk İbranice Kronik*, (Çev. N. Arslantaş), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

- [44] Özdemir, Alaattin Cem (2019), Roma İmparatorluk Döneminde Yahudi İsyanları, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- [45] Palaz Erdemir, Hatice ve Erdemir, Halil (2010), “Kudüs’te Yahudi İsyanı”, History Studies, S. 2/Özel Sayı. (117-136)
- [46] Regev, Eyal (2013), The Hasmoneans, Ideology, Archaeology, Identity, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen.
- [47] Rooke, Deborah (2000), Zadok’s Heirs, The Role and Development of High Priesthood in Ancient Israel, Oxford University Press, Oxford.
- [48] Schafer, Peter (2005), The History of Jews in the Greco-Roman World, Routledge, London.
- [49] Schwartz, Seth (2014), The Ancient Jews from Alexander to Muhammad, Cambridge University Press, Cambridge.
- [50] Sirak. Kullanılan Metin ve Çeviri: (2015), Sirak, Kutsal Kitap ve Deuterokanonik Kitaplar, Deuterokanonik (Apokrif) Kitaplar içinde (87-160), Kitabı Mukaddes Şirketi, Korea.
- [51] Smallwood, Mary (1976), The Jews under Roman Rule from Pompey to Diocletian, Brill, Leiden.
- [52] Sterling, Gregory (1992), Historiography and Self-Definition: Josephos, Luke-Acts and Apologetic Historiography, Society of Biblical Literature, Atlanta.
- [53] Stern, Ephraim (2008), The Persian Empire and the Political and Social History of Palestine in the Perisan Period, D. Davies ve L. Finkelstein (Ed.), The Cambridge History of Judaism içinde (C. 1, 70-88), Cambridge University Press, Cambridge.
- [54] Stern, Menahem (1976), The Period of Second Temple, H.H. Ben-Sasson (Ed.), A History of the Jewish People içinde (185-306), Harvard University Press, USA.
- [55] Stern, Menahem (1976a), Greek and Latin Authors on Jews and Judaism, C. 1, The Israel Academy of Sciences and Humanities, Jerusalem.
- [56] Strab. = Strabon, Geographika. Kullanılan Metin ve Çeviri: (1930), The Geography of Strabo, C. 7, (Çev. H. L. Jones), William Heinemann Ltd., London.
- [57] Susa, Ahmet (2015), Tarihte Araplar ve Yahudiler, (Çev. A. Batur), Selenge Yayınları, İstanbul.
- [58] Tadmor, Hayim (1976), The Period of the First Temple, the Babylonian Exile and Restoration, H.H. Ben-Sasson (Ed.), A History of the Jewish People içinde (91-184), Harvard University Press, USA.
- [59] Tcherikover, Victor (1959), Hellenistic Civilisation and Jews, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia.
- [60] Vanderkam, James (2004), From Joshua to Caiaphas High Priests after Exile, Fortress Press, Minneapolis.
- [61] Zeitlin, Solomon (1968), The Rise and Fall of the Judean State, C. 1, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia.